

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (175) май-июнь 2014 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мъзыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

Кенгешчи къауум:

Абшаланы Магомет (Нальчик)
Атабийланы Али (Нальчик)
Бёзюланы Руслан (Москва)
Гербекланы Нюрлю (Астрахань)
Ёзденланы Альберт (Черкесск)
Лайпанланы Билял (Норвегия)
Тамбийланы Бурхан (Карачаевск)
Темиржанланы Махти (Нальчик)
Тюменланы Мурадин (Нальчик)
Уфук Тузман (Турция)

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2014

АТАМ

Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти, КъМР-ни Къырал саугъа-сыны лауреаты Мокъаланы Хасууну жашы Магомет. Мени атам. Атама быйыл 75 жыл боллукъ эди...

Атамы юсюнден базынып сёз айтыргъа, атам тийишли сёз табаргъа къолумдан келлик болурму мени? Айтырыкъ сёзлерим бири бирине чърмау бола, бири бирин хорлай, ол формададыла мени кёлюмде, жюрегимде. Алай, хар заманда, атамы сёзю болушлукъ этеди манга. Бу назмуну ол мени аппама, кесини урушда къалгъан атасына жазгъанды:

*Эсиме тюшюп атамы ёлгени,
Жарсыуум къыйнайды, таи кибик басып.
Тенгим, ушакъ нёгер бол. Бюгюн мени
Сагъышла айланмасындады башым.*

Кёресиз да, къаллай сёзле тапханды мени атам, къалай жюрегини теренинден келедиле бу тёрт тизгин...

Мени атам, жарыкъ кёллю, ахшы умутлу, сейирлик таукел адам болгъанды. Адамланы суйген, жашауну суйген, жууукъларын, ахлуларын багъалагъан, хар не бла да адамлагъа онг тапдыргъан, сабийни къуандырыргъа суйген адам болгъанды мени атам. Ол затлагъа биз, сабийле - Азнаур, Ачемез, мен кёп кере шагъат болгъанбыз. Энтта атамы бир назмусун келтирейим:

*Сабий къууанып къараса,
Гюлсюз терегинг гюл этер.
Къайгъынг суу жуугъанча кетер,
Сабий къууанып къараса.*

Мен атамы сёзлерин къайтарып-къайтарып айтыргъым келеди. Ала манга сериуюн береди, ырахатлыкъ, кёллюмю жапсарадыла.

Кёп кере атам келеди тюшюмде бизни юйге. Кёп кере мен аны тансыкълап уянама. Манга 10 жыл болгъан заманда мени атам манга назмучукъ жазгъан эди:

*Анасы, мен да суйген
Зулейхагъа-Зулийге -
Анга он жыл болгъан кюн,*

*Кюньюбюз жыр болган кюн,-
Насып тилейме
Кючю кеп Аллахдан,
Сакъласын деп
Къыйынлыкъдан, палахдан!*

Бу назмучукъ атамы къол ызы бла «Биение сердца» деген китапда да берилгенди.

Мени атам кечгюнчюлюкде жыйырма сегиз жылында Къазахстанда ёлген анасына жазган назмулары мени артдан-артха бекден-бек сейирсиндире барадыла. Анга жалаңда алты жылчыкъ бола эди анасындан айырылганда. Ол заманны юсюнден эсгериулерин атам бизге да айтыучу эди. Атамы ол кюнлерини юсюнден айтхан бир шарт эсимде къалганды мени: «Анамдан айырылгандан сора, мен, аны жатхан жерине барып, жилий-жилий, жукълап къалыучу эдим. Артда, анамы жууукълары келип, табып, мени юйге элтиучю эдиле», - дей эди атам. Атам анасына жазган бир сейирлик назмуну айтыргъа сюеме:

*Иги таныялмайма анамы,
Алай мудах кюнюмде жанымы
Жапсарыучуду аны сураты,
Толмай къалмаз дегенча муратым.*

*Ана къарамы – бек сыйлы саугъа.
Бир сейирим: аналары саула,
Къалай сыйынасыз бу дуниягъа?
Нек учмайсыз, къууанч къанат къагъа?*

Энди атамы юсюнден ол кесини атасына, бизни къарт аппабызгъа атап жазган назму сёзлери бла айтыргъым келеди:

*Ол ышарыучу эди ишден келсе,
Зауукъ этип туруучу эдик биз.
Хар заманда ол эшикден кирсе,
Жарыкъ болуучу эди юйюбюз.*

Атамы бу сёзлери бизни эсибизде, жюрегибизде жашайдыла, унутулмайдыла.

1960 жылда атамы «Жюрегими тебиую» деген аты бла биринчи назму китабы чыкъган эди. 2008 жылда уа «Эльбрус» китап басма «Наши знаменитости» деген серияда аллай аты бла китап чыгъарганды. Аны Ачемез бла мен жарашдыргъанбыз. Бу китапны атына атамы дуния жарыгын биринчи кёрген китабыны атын атагъанбыз. Мында бир магъаналы шартны айтыргъа керекди. Бу китапда «Къарачай сонетле» орус тилде биринчи кере чыгадыла. Ала 26 боладыла. Анам Назифа переводчик Лазарь Шерешевскийге орус тилге 2007 жылда кечюртген эди. «Къадаргъа ким эталганды къарыу?» - деп, атам кеси айтыучулай, ол

сонетлени атам орус тилде кёралмагъанды, окъумагъанды. Жарсыугъа, Лазарь Шерешевский да бу китапны кёралмагъанды - кёп бармай ол дуниядан кетген эди.

Быйыл атама 75 жыл боллукъ эди. Аны бла байламлы «Сёзню кёпюр этеме сёзге» деген аты бла сайлама кёчюрмелери «Эльбрус» китап басмада чыгъарыкъдыла. Ары башха миллетлени поэтлерини ана тилибизге атам кеси кёчюрген назмулары эм Къулийланы Къайсынны орус тилде жазгъан статьялары киргендиле. Атамы биз чыгъарып бу тёртюнчю китабыды. Бир сагъыш, бир уллу соруу тынгысыз этгенлей турады анамы, бизни ючюбюзню да: ыразы болурму эди атам бу биз этген ишге, къалай къарарыкъ болур эди ол бу затха, кеси сау болгъан болса?

Атамы ыразылыгъын а къалай излейбиз биз!

Атам атасына атап да кёп алапат назму тизгин жазгъанды. Ол айтахан сёзледен тап кимни къолундан келликди айтыргъа! Аллай бир назму бла бошайым мен атамы юсюнден жюрегими теренинден келген тансыкъ сёзюмю:

*Атам, кеч манга, эслемей, бирде
Учхара жер къалдырсам ишимде.
Сенича жыр этерге ёмюрде,
Билеме, келmez мени кючюмден.*

МОКЪАЛАНЫ Зулейха

Магомет Алим Кешоковда къонакъда. Нальчик, 1994 ж.

Магометни атасы Хасуу бла анасы Стампул, 1938 ж.

*Отарланы Керим, Саид Шахмырза, Каңциланы Хабу
эм Мокъаланы Магомет, 1973 ж.*

*Къабарты-Малкъар
Республиканы
президенти В. М.
Коков Мокъаланы
Магометге КъМР-ни
Къырал саугъасын
берген кезиу. 2000 ж.*

Мокъаланы Магомет бла Шауаланы Хасан. Шыккы, 1998 ж.

АКЪ БИЙИКЛЕНИ ЖЫРЧЫСЫ

*Да сейирмиди жулдузну кюйгени?
Таишы да жарылгъаны сейирмиди?
Жулдуз, таиш да бу дуниягъа келгенли,
Жашауну къайгъысы бир селеймеди.
Мокъаланы Магомет*

Бу арт жыллада бизни тёлнюю белгили, фахмулу адамларындан ай-ырьлыргъа тыошгенди. Аланы хайт деген заманлары эди – этген ишлери кюн таулагъа къоннганча жарыта кёллюбюзню, жашауубузну; эрттенликни чууакълыгъы бла да эришген жашла, аланы кёкдеги жулдузла бла да эришген сагъатлары.

Мокъаланы Хасыуну жашы Магомет аллай поэтлерибизден бирлери эди. Малкъар поэзияда анга дери жазгъанланы бир жангызын да эниклемей, Аллах берген фахмусуну хайырындан кесини энчи жолу бла барып, миллет поэзияны культурасын айнытыугъа ким да сейир этерча юлюш къошхан поэт. Сабийлей ёксюзлюк сынап, ууалгъан, жилягъан да этгенди, эталгъан ишин этгенди ачлыкъны, жаланнгачлыкъны къулу-къарауашы болмаз ючюн, дуниясын жашамай алышындырмаз ючюн, жашаргъа кереклисин сабийлей ангылап. Окъуугъа да кёл салгъанды жууукъ-тенгни хайырындан, кесини да итиниуюгю бла.

Къыйынлыкъла сыртладан аугъан жауунлача, андан кери кетип, жаш, аякъ юсюне болуп, адамла арасында кесини хар атламын насыпха санап тебирегенде уа, жаш жүрекке ырахатлыкъ келип, поэзия къанат къакъдырып, кёп тенглери анга сукъланып, аты сау миллетге айтылып, къууанчны ызындан къууанч туууп, кесини жашау жолу жазычулулук иш болгъанына толугу ийнанып, къанат керирге онг бергенди ёксюзге жашау.

Мокъаланы Магометни 1964 жылда эки уллу къууанчы болгъанды: ол Къабарты-Малкъар къырал университетни жетишимли бошайды эм СССР-ни Жазычуларыны союзуна членнге алынады. Мокъаланы Магомет Москвада М. Горький атлы литература институтда бийик литература курсланы да бошагъанды. Ол университетде биринчи курсда окъуй тургъанлай, 1960 жылда «Жюрегими тебиую» деген ат бла биринчи китабын чыгъарады. Аны ызындан кёп мычымай «Жырла бла жылла» деген жыйымдыгъы басмаланады, сора къабарты литератураны классиги Алий Шогенцуковну малкъар тилге ол кёчюрген назмула китабы чыкыгъанды.

Жазыу иште аллай ышаныулу атламын бир киши да этмегенди. Ана тилни уста билгени бла да сейирсиндиргенди ол кёплени. Озгъан ёмюрню 70-80-чи жылларында жаш жазычулагъа бек иги юлгюню Магомет кёргозтгенди; кёплеге кёлю бла болушхан да этгенди.

Бизни тёлюде Зумакулланы Танзиладан сора, Къабарты-Малкъар-

ны да, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти деген атны Мокъаланы Магомет алгъанды, КъМР-ни литература жаны бла Къырал саугъасыны лауреаты деген атха да тийишли болгъанды.

Мокъа улу жыйырмагъа жетип китап чыгъаргъанды, Пушкинни, Лермонтовну, Мусса Джалильни, Есенинни, Расул Гамзатовну иги кесек назмуларын, Софоклну «Антигона» деген трагедиясын, Шекспири «Чёрчек къызны жууашдырыу», Островскийни «Хайырлы жер» деген чыгъармаларын малкъар тилге кёчюргенди.

Магометни чыгъармаларыны юсюнден Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын, Толгъурланы Зейтун, Журтубайланы Махти, Биттирланы Тамара, Алим Кешоков, Владимир Цыбин, Л. Шершевский эм башхала тынгылы статьяла жазып, поэтни фахмусуна уллу багъа бичгендиле.

Мен Магометни назмулары бла кесин кёргюнчю шагъырей болгъанма. 1958 жылда Нальчикде устазланы билимлерин ёсдюрген институтда тёртайлыкъ курсну бошагъандан сора ишлерге Элбрус элни орта школуна жибередиле. Ол заманда таулу школада устазла жетишмегенлери ючюн къуралгъан эдиле курсла. Ёз тилибизде чыкъгъан газетни («Коммунизмге жол»), «Шуёхлукъ» альманахны бир номерлерин да жибермейме окъумай, жангы китапланы да алай. Зумакъулланы Танзиляны бла Мокъаланы Магометни жазгъанларына энчи эс бургъанымы бу жолгъа дери да айта тургъанма. Ол жаш поэтледе фахму уллу эди, ана тилни да ким да сукъланырча алай уста хайырлана эдиле. Дерследе да аланы назмуларын окъуп, сабийлеге тау тилни сюерге себеплик этип тургъанма. Радио бла да окъуйдула ол эки поэтни назмуларын, аланы чыгъармаларына кёре жазылгъан жырланы да терк-терк эшитдиредиле.

Магометни «Акъ башлыкъ» деген поэмасы да ол кезиуледе басманланган эди. Тау тилге, миллет ныгъышыбызгъа тансыкъ болуп тургъан эр кишиле, тиширыула да, бирге жыйылып, ушакъны къыздыргъан сагъатларында мен да, къатларына олтуруп, «Акъ башлыкъны» окъудум бир жол. Бу чыгъарма Мокъа улуну урушда жоюлгъан атасыны юсюнден эди. Анда суратланган жашау къыйынлыкъла ныгъышда олтургъанланы кёп кере жиятханын бюгюн да унутмагъанла бардыла Элбрус элде.

Фахмулу поэтибиз Мокъаланы Магомет бла тынгылы шагъырей а 1961 жылда ишлерге «Коммунизмге жол» газетни редакциясына келгенимде болгъанма. Андан арысында шуёхлукъну жүрютюп тургъанбыз. Ол «Минги-Тау» журналны баш редактору болгъанындан сора уа бирге ишлегенбиз бёлек жылны. Кеси борчуна сакъ, суратлау литература бла уа кишиге кёзбау этмеген оноучу эди Магомет.

Юй бийчеси Рахайланы Назифа бла бирге юч сабий ёсдюргенди. Былайда жалгъан сёз керек туююлдою, ала тюз ниетли, иш, окъуу кёллю, миллет намысха, адет-тёреге сакъ сабийле ёсдюргендиле – эки жаш бла бир къыз. Ачемез бла Зуля бийик билим алгъандыла, Ачемез аспирантураны да бошагъанды. Аталарыны атына тийишлидиле.

А МЕЛЬНИЧНЫЙ КРУГ ПРОДОЛЖАЕТ ВРАЩАТЬСЯ

В своей нобелевской речи Иосиф Бродский говорил, что поэт является органом языка, на котором пишет. Таким органом балкарского языка был Магомет Мокаев, хранитель и знаток горского фольклора и народных традиций. Поэт, много сделавший для развития национальной поэзии, обновления её ритмики и пластики, и в то же время неукоснительно продолжавший линию именитых предшественников - Кязима Мечиева, Керима Отарова и Кайсына Кулиева. Сам поэт так говорил о себе:

*В народе я слова, присловья, поговорки,
Как яблоки в горах, годами собирал.
И всё, что я собрал в час радостный иль горький,
Чтоб людям возратить, я в песни претворял.*

С Магометом мы познакомились, когда в конце 80-х годов я пришел работать в «Кабардино-Балкарскую правду». В газете мне поручили вести темы, связанные с литературой и искусством. К тому времени у меня уже вышла первая книга рассказов, я учился заочно на сценарном факультете ВГИКа, участвовал во Всесоюзном совещании молодых писателей. Вскоре моими стараниями и с одобрения тогдашнего редактора газеты Евгения Ивановича Зайцева «КБП» превратилась, как шутили в Доме печати, в республиканское приложение к «Литературной газете» – постоянно выходила полосная «Литературная страница», по субботам публиковались поэтические подборки, печатались интервью с писателями, проблемные статьи о литературе, рецензии на новые книги.

Стихов и рифмованных текстов, похожих на стихи, на моем рабочем столе обычно скапливалось много, но отыскать поэзию среди всего этого бумажного Кавказа зачастую бывало трудно. Стихи Магомета Мокаева, несмотря на то, что это были переводы на русский язык, выделялись среди других поэтических подборок, как покрытые вечными льдами и нетающими снегами «пятитысячники» выделяются среди других вершин и грозных скал Главного Кавказского хребта. Именно поэтому ими мы открыли новую «Поэтическую рубрику» в нашей газете. Магомет зашел поблагодарить за такое внимание к своему творчеству. И с этого момента началась наша дружба, несмотря на значительную разницу в возрасте и в литературных пристрастиях.

В первый период нашего знакомства мы часто общались втроем – Магомет Мокаев, редактор «КБП» Зайцев и я. Евгений Иванович только недавно приехал в Кабардино-Балкарию и еще не имел своего круга знакомых, я тоже был неукоренен в новой для себя журналистской среде, а Магомет, как я понимаю, всегда имел сложные отношения с литературными собратьями, как всякий неординарный талант. Втроем же мы

легко находили общий язык и вели долгие беседы о последних литературных публикациях, политических событиях, перестройке, судьбах России, Кавказа, нашей общей истории. Связывал нас и некий земляческий фактор – Зайцев приехал в Нальчик из Казахстана, где работал собкором «Правды» – главного тогда печатного органа, Магомет провел детство и юность в ссылке в окрестностях Алма-Аты, а меня угораздил Господь родиться в городе Темир-Тау – на земле казахской «Магнитки».

С этим периодом нашей жизни связано несколько эпизодов, на мой взгляд, весьма ярко характеризующих Магомета Мокаева. Осенью 1990 г. Союз писателей Кабардино-Балкарии распался по национальному признаку – на кабардинский и балкарский. Я был потрясен, наблюдая за ликующими, как дети, взрослыми дядями, считающими себя властителями дум своих народов и полагающими, что теперь не будет никаких препятствий для их всемирной славы и процветания младописьменных литератур. Одним из немногих писателей, кто твердо высказался против деления Союза писателей по «пятому пункту» был Магомет Мокаев. «Как балкарец, я, конечно, буду работать в балкарском Союзе. Но я был против такого деления. Разве наши старшие – Кайсын и Алим (Кулиев и Кешоков – И.Т.) – делили когда-нибудь стулья в Союзе писателей?» – сказал тогда мне Магомет и я процитировал его слова в своем газетном отчете.

И в последующие годы, когда стали делить уже не творческие Союзы, а Кабардино-Балкарию, Магомет Мокаев неизменно оставался на позициях сохранения единства республики, поддержания вековых традиций дружбы и взаимопомощи населяющих ее народов. Помню, как он рассказывал мне про своего соседа-кабардинца, доктора исторических наук. Когда к нему пришли национал-радикалы с предложением подписать какое-то «обличительное» письмо, он показал им на дверь, а Магомету сказал: «Дураки, они не понимают, что Россия – это солнце. А они хотят её палкой сбить!» Магомет потом часто повторял, про чудаков, пытающихся палкой сбить наше общее солнце – Россию.

Другой эпизод связан с публикацией в нашей газете поэмы известного балкарского поэта про то, как НКВДэшники используют составы с выселяемыми в 1944 г. на Восток балкарцами для проверки на прочность нового моста через Волгу. Я был против публикации этой поэмы. Но мой друг редактор Зайцев, считавший себя прорабом перестройки в нашем горном пошехонье, настаивал на подготовке текста к печати, тем более что автор был увенчан всевозможными званиями. Основным моим контраргументом был следующий: НКВДэшники, конечно, не отличались особым гуманизмом и могли без зазрения совести, если бы мост оказался непрочным, уничтожить пару эшелонов с балкарцами, как они уничтожили, например, несколько сотен тысяч православных священников, но ни один из них не взял бы на себя ответственность за уничтожение хотя бы одного локомотива и нескольких вагонов, т.е. материальной части – за это во время войны можно было самому угодить под расстрел. Но Евгений Иванович не вынял моим аргументам, и вскоре поэма стала газетным фактом.

А еще через некоторое время в редакцию пришло письмо за подписью второго секретаря Астраханского обкома КПСС, который на основании архивных материалов о строительстве волжских мостов доказывал невозможность описываемых в поэме событий и вопрошал, как можно было допустить на страницах партийной печати публикации столь явной клеветы на советскую власть. После опубликования в «КБП» письма из Астрахани поэт-лауреат на несколько лет ушел на дно. Потом в нашем любезном Отечестве начались известные всем бурные перемены. Еще до краха прежней системы редактор Зайцев под давлением национал-радикалов покинул Нальчик, отправившись по заданию партии нести идеи гласности и ускорения в Костромскую губернию, а я перешел на службу в независимую от государства прессу. Затем начались ельцинские преобразования, в любимой «Кабардино-Балкарской правде» стали работать новые люди. Спустя несколько лет к очередной годовщине балкарской трагедии на страницах все той же «КБП» опять появилась памятная мне поэма, без какой-либо правки или изменений текста. Видимо, автору во что бы то ни стало хотелось реабилитироваться в глазах читающей публики за публичную порку, устроенную ему астраханским идеологом.

Как раз в день повторного дебюта на страницах «КБП» этой поэмы ко мне зашел Магомет Мокаев и я, потрясая свежей газетой, поведал ему всю эту историю. «Что ты хочешь – это я ему рассказал. Мне же еще пяти лет не было, когда нас в ссылку отправили. И долго, как мне показалось, возили по мосту через Волгу», – сказал Магомет. Здесь вот что примечательно: в разговоре, в споре, в устном выступлении Магомет, как все мы люди, мог допустить преувеличение, дофантазировать некое событие или чей-то поступок, а в своем писательском деле такого себе никогда не позволял. Поэтому сам он подобную поэму никогда бы не написал. Он высоко нес звание стихотворца, дорожил им и очень серьезно относился к написанному слову.

В начале 1994 г. мне для северо-кавказского корпункта информационного агентства «Интерфакс» выделили кабинет в здании Дома печати. И с этого момента и до последних дней жизни Магомета наши встречи, беседы, споры, совместные чаепития, а иногда и винопития, стали регулярными. Магомет тогда работал в балкарском литературном журнале «Минги-Тау» редактором отдела публицистики, отношения его с коллегами были напряженными, и он предпочитал своему двенадцатому этажу мой кабинет на шестом этаже.

Среди множества литераторов, работающих в Доме печати, Магомет Мокаев выделялся не только своей яркой, запоминающейся внешностью, но и поведением, жестами, высказываниями, свидетельствующими о неординарной поэтической натуре. В любой бытовой мелочи в нем проступал подлинный поэт. Стихотворец, как любил он сам говорить. Помню как-то вечером сидели у меня в кабинете, пили чай-кофе, и Магомет сказал, что, мол, дай Бог мне еще двести лет жизни за такое хлебосольство. Присутствовавшая при этом моя знакомая воскликнула: «А не надоест ему жить двести лет?» На что Магомет ответил: «Что

вы, девочка, разве может человеку наскучить вид восходящего солнца!»

Магомет много рассказывал о своих детских годах, проведенных вместе с балкарским народом в казахской ссылке, об учебе сперва на филфаке Кабардино-Балкарского госуниверситета, а потом на Высших литературных курсах в Москве, поездках в составе писательских бригад по России и союзным республикам. Вспоминается его рассказ, как во время учебы на ВЛК студенты почитывали диссидентскую литературу, кто-то настучал об этом известно куда и всю группу стали по очереди таскать на Лубянку.

Когда Магомет попал к следователю, тот, посмотрев на него, спросил:

- Ты газеты читаешь?

Магомет, мгновенно сообразивший, что надо «косить под только что спустившегося с гор кавказца», в тон ему ответил:

- Читаешь!

- И понимаешь, что читаешь?

- Понимаешь!

- А где берешь их?

- Внизу!

- А знаешь, кто их туда приносит?

- Не знаешь!

Разговор в подобном тоне продолжался несколько часов, пока следователь не взмолился вслух, обращаясь к портретам Дзержинского и Андропова:

- Уберите от меня этого неандертальца!

Дополнительную пикантность этой истории придавало то обстоятельство, что внешне народный поэт Кабардино-Балкарии Магомет Хасуевич Мокаев выглядел совершенно как человек, только что вышедший из рук богов. И скорее всего, в этой ситуации следователь не столько отдал дань чёрному юмору, сколько просто проартикулировал свои впечатления от его внешности или произнёс вслух кличку, под которой Магомет проходил в его ведомстве. «Как бы там ни было, больше меня на Лубянку не приглашали», - улыбаясь, говорил Магомет.

Анатоль Франс говорил, что гений человека измеряется его веселостью. Это в полной мере относилось и к Магомету Мокаеву. Как-то его попросили написать статью к юбилею знаменитого танцовщика Мутая Ульбашева, многолетнего руководителя академических ансамблей «Кабардинка» и «Балкария». Один из друзей-соперников Магомета сказал в редакции, мол, нашли кому поручить приветствовать юбиляра от лица балкарского народа - Мокаеву! - он, ведь, и двух движений в танце правильно сделать не сможет. Когда до Магомета дошли эти слова, он только улыбнулся: «Они, что, думают, что я ногами писать буду?»

Мы с Магометом редко говорили о религии, о вере, считая, что это очень интимная часть жизни каждого человека. Правда, однажды, когда Магомет впервые пришел ко мне домой, он поинтересовался, есть ли у меня иконы. Ему, видимо, хотелось удостовериться в моей русскости, и я подвел его к книжному шкафу, где наряду с книгами на полках стояли

образа. Магомет очень хорошо знал жизнь Христа и Евангелия, часто пользовался библейскими образами и сравнениями. Мне кажется, что это шло от его увлечения балкарским фольклором и историей своего народа. Он в части своего сознания как бы сохранял память о тех временах, когда балкарцы были христианами. Он очень переживал, что некоторые его бывшие друзья, которых он ввел в национальную литературу, со временем переметнулись в стан более влиятельных его недругов, но за столом всегда поднимал тост за спасение их души и прощения наших врагов.

Магомет так любил свой горный край, свой язык, фольклор, традиции, обычаи и историю своего народа, что практически любой разговор мог свести к монологу о Балкарии и балкарцах. Однажды я как-то не выдержал и сказал ему: «Ты так рекламируешь Балкарию, словно хочешь мне ее продать!» «Что ты, никаких богатств мира не хватит, чтобы купить этот каменистый уголок Земли», - сказал Магомет.

Во второй половине 90-х годов общественное положение Магомета Мокаева стало меняться в лучшую сторону – он стал главным редактором журнала «Минги-Тау», получил звание народного поэта Кабардино-Балкарии. А в 2000 г. за двухтомник избранного получил Госпремию КБР. Когда я поздравил его с этим событием, Магомет сказал:

- Всё-таки есть справедливость!
- А кто в этом сомневался? - спросил я.
- Ну, мы же с тобой сомневались!
- Мы сомневались не в том, есть ли справедливость или нет. Мы сомневались в людях, которые распоряжаются справедливостью! - сказал я.
- Ты, как всегда - верен себе! - обнял меня Магомет.
- Так же, как и справедливость! - не смог удержаться я, и заслужил еще один благодарственный поцелуй от новоиспеченного лауреата республиканской Госпремии.

В эти годы Магомет стал часто выступать в русскоязычной печати со статьями и заметками, посвященными деятелям культуры Кабардино-Балкарии. Мастер родного слова, он и в русских текстах старался продемонстрировать образность и пластику своей речи, а меня использовал в качестве толмача, обязанного доводить его статьи до совершенства. «Я же учился русскому языку у Марьи Ивановны, а тебе он природой дан», - говорил в таких случаях Магомет. Он по нескольку раз вслух прочитывал правленный мною текст, предлагал свои варианты и соглашался с правкой только тогда, когда она была действительно обоснована.

Как-то Магомет написал статью к юбилею скульптора Михаила Тхакумашева и принес мне ее поправить. Через несколько дней мы снова встретились и он мне сказал: «А ту статью-то уже опубликовали». На что я ответил: «Как же, видел ее в газете вместе с вашими фотографиейми». Я ещё сказал своей девочке: «Это мой ученик по русскому языку. Он уже делает большие успехи. Поэтому его фотографию печатают в газете». Магомет долго смеялся над тем, что его фотографии печатают в газете как хорошего ученика по русскому языку.

Как редактору республиканского литературного журнала Магомету

из правительственного гаража раз или два в неделю выделялась служебная «Волга». Несколько раз, когда ко мне приезжали гости, я просил Магомета свозить нас в горы. Бывая вместе с ним в горах Балкарии, я мог воочию наблюдать, каким уважением пользовался стихотворец Магомет Мокаев в среде простых своих соотечественников.

Как-то из Петербурга приехала моя дочь со своим мужем, и мы все вместе поехали на Чегемские водопады. Полнобовались совершенно библейскими видами гор и струящихся из камней десятков водопадов, сделали ритуальные фотоснимки, отведали, как положено, чудесных шашлыков и подняли бокалы за процветание и мир этого благословенного края, а потом решили подняться на машине вверх до первых скал. Вверху недалеко от обзорной площадки нам встретилась пещера с железными дверями, оборудованная под бытовку дорожных рабочих. Дверь была не заперта, а к ней прикреплен лист бумаги с надписью «Магомету Мокаеву». Дорожный мастер писал, что он узнал, что к ним в ущелье приехал Магомет Мокаев со своими гостями и просит его извинить, что дела не позволили ему лично встретиться поэту. Он просил отведать приготовленное для нас на столе угощение – лакумы, сыр и айран. И мы, как ни были сыты, с благодарностью приняли дары горского гостеприимства. А потом закрыли дверь на замок и спрятали ключ в указанном в записке месте. Самое удивительное в этой истории то, что Магомет Мокаев не был лично знаком с тем дорожным мастером.

Часто помогал мне Магомет и дельными советами, особенно в том, что касалось вопросов национально-культурных отношений. Как-то один наш общий знакомый принес мне свою книгу, предлагавшую новое прочтение «Слова о полку Игореве», а проще говоря, переводящую в очередной раз этот памятник древнерусской литературы в разряд подделок. Причем, как оказалось, наш литератор не был знаком с огромным корпусом работ исследователей «Слова», а в своем разбирательстве полагался исключительно на знание тюркских языков и собственную интуицию. Мне же, воспитанному на Пушкине, который яростно отстаивал подлинность «Слова», знакомому с работами на эту тему таких выдающихся ученых, как филолог Роман Якобсон или лингвист Андрей Зализняк, больно было читать самостоятельные построения местного автора.

Особую щепетильность ситуации придавало то обстоятельство, что человек, постоянно и, вероятно, искренне декларирующий свою любовь к русской культуре, русской литературе и русскому слову в своей книге фактически насилует один из самых ярких памятников этой культуры и литературы. А от меня ожидал, если не похвал и одобрения своей работы, то хотя бы благожелательной рецензии на нее в газетах.

И вот я сижу, размышляю, как бы поделикатнее ему объяснить, что вообще-то надо серьезнее, доказательнее относиться к литературным выкладкам, а уж касательно великих памятников литературы, то и вообще следует быть особо внимательным и бережным. А тут заглянул в кабинет мой друг Магомет Мокаев и я поделился с ним своими затруднениями.

А Магомет мне и говорит:

- На глупость ты всё равно умно не ответишь! Поэтому вообще ничего не говори. За непроизнесенное слово никто ответственности не несёт!

Вот так, несколькими словами мой друг – балкарский мудрец разрешил мои недельные сомнения.

За почти два десятилетия тесного общения у нас не было принято дарить друг другу свои книги. И то сказать, выступали мы в разных литературных весовых категориях – Магомет в фарватере национальной литературы, а я – в маргинальных отделах русской прозы. Но весной 2005 г. Магомет, словно предчувствуя предстоящую нам вечную разлуку, принес мне в подарок большой том своих избранных стихов и поэм в переводах на русский «Мельница жизни». Взял ручку и долго сочинял дарственную надпись, потом протянул мне книгу. На белом форзаце было написано: «Игорю Терехову, моему другу, русскому писателю, живя у нас, на Кавказе, уже много лет, безмерно любящему родную Русь и русских, с пожеланиями ему долгих лет и бесконечной радости земной!».

Когда осенью того же года у меня вышла книга «Река времён» я подарил ее Магомету, написав что-то типа: «Заведующему балкарской Мельницей жизни от русского бакенщика Реки времён». Прочитав надпись и полистав книгу, Магомет сказал: «Без твоей воды моя мельница работать не будет!» Вот так образно выразил он наше единство – балкарского стихотворца и русского литератора, а также единство народов России и Кабардино-Балкарии.

Сирота, потерявший отца на войне, а мать – в казахской ссылке, Магомет Мокаев всего в этой земной жизни добивался самостоятельно, без помощи и поддержки со стороны родственников, влиятельных знакомых или благосклонных к словесности меценатов. Семнадцатилетним юношей он вернулся из Казахстана в Нальчик с первой тетрадью своих стихов, а ушел от нас автором почти двух десятков книг на балкарском и русском языках, народным поэтом Кабардино-Балкарии и братской Карачаево-Черкесии.

Когда уходят поэты такого уровня, принято говорить, что после них остаются книги, стихи, песни, переводы, память о них живет в их детях, близких, друзьях, современниках. Но при этом как-то забывают, или не хотят говорить вслух, что остается пустым место поэта – посредника между людьми и высшими сферами бытия. Ведь как говорил крупнейший немецкий философ XX столетия Мартин Хайдеггер, поэты и боги служат опосредованию того непосредственного, что обнаруживается в сущности природы как святое. И все наши усилия рассказать о них, написать воспоминания, издать посмертно их книги – всего лишь слабые попытки заполнить литературой образовавшуюся пустоту.

АНАМЫ СУРАТЫ

Тынчлыкъ жокъду кѣлюмде:
Бизни юйню тѣрюнде
Анам тышген бир сурат
Чюйге тагъылып тура.

Жангыз къалгъан кюнюмде,
Келип, анга къарайма.
Тенгимеча, кѣлюмде
Жарсыулары санайма.

Эрттенликде тѣшекден
Къопсам, кюле тургъанча,
Ингирликде эшикден
Кирсем, хапар соргъанча,

Не узакъда болсам да,
Ол кѣзюмден таймайды.
Сѣлешгенлей турсам да,
Жууап къайтаралмайды.

Алай тубейди манга, –
Ариу бетин кѣреме.
Бирде, къарасам анга,
Жиялукъла тегеме.

Алай, не айтсам да мен,
Ол эшитген сунама.
Чек жокъ инжилиюме,
Жарсыйма, ахтынама.

Къатына келсем къаршы,
Сау анама ушайды,
Аны нюрлю сыфаты
Жюрегими ашайды.

Симсирейме, термиле,
Эртте ълген анама,
Сураты солуу бере
Жюрегимде жарама.

1957

ТЮШ

Озгъан кече бир тюш кѣрдюм:
Олтура эдим къыртишде.
Бир бийик жерде, тѣш жерде
Жангызлай турургъа тюшдю.

Анам, къучакълап: «Ай хомух,
Тын, жиялама», – деп жапсарды.
«Мени сен жангызлай къоюп
Кетген эдинг», – деп жарсыдым.

Гюл ийисден къана эдим,
Татлы шербетден къаннганлай,
Китабыма къарай эдим,
Жашауума къарагъанлай.

Сора анга жукъа тышлы
Китапчыгъымы узатдым.
Жюрегиме жара тюшюп,
Къалдым... Ол кетди узакъгъа.

Анам, харип, жууукъ келип:
«Китапмы жазгъанса?» – деди.
Ол сау болуп келген кибик,
Къууанып, жиялап тебиредим.

Сакъ жауун жаууп, кѣк жашнап,
Жукъу арамда сескендим,
Башымда жастыкъ кѣз жашдан
Къалай жибигенин кѣрдюм.

1961

* * *

Муну санга термиле жазама,
О, киши жеринде жатхан анам.
Сенсиз къалып, ачыйма, жарсыйма,
Кесим кибик, мудахды ауанам.

Бюгече да хаух юйде жангызма,
Эшикде куркулуш этеди жел.
Сууукъ болурса деп, тынгысызма,—
Кюз келип, бузлай башлагъанды жер.

Сабийлей тынчлыгъымы алгъанды
Сени ол алай эртте ёлгенинг.
Мен тюшюмде: «Ой, анам, анам!» – деп
Тёшегимден тургъанма, элгенип.

Таянчакъсыз – анасыз къоярча,
Не хата этген эдим къадаргъа?
Бюгече онг жокъ, барып къарарча,—
Жол узакъды сен жатхан къабыргъа.

Анам, харип, сен кёлкълды болма,
Жангыз жашынг унутмайды, ийнан.
Ай, не медет, мен суйгенча бармай,
Ана жылыусуз барады дуниям.

1963

ЖАУУН ЖАУА ТУРУП

Бир да тохтамай, жауады жауун,
Жууады терезени кёзлерин.
Уллу жауун тамычыла жангы
Юй башха тюедиле кеслерин.

Къарайма терезеден тышына,
Алай къараучу эдим атама.
О, жаз жауун! Тилейме, тынгыла,
Мени мудах сёзлериме тама.

Ата юйюмде от жагъада от
Эртте ёчюлгенди. Жокъду мыдых.
Юй кеси къайда? Бузулгъанды ол.
Эсима тюшсе, болама мудах.

Бюгюн да хунаны бир кесеги
Бузулмай турады, къалып алай.
Мен унутуп къояма кесими
Къайдагъымы, анга къарагъанлай.

Озгъан урушда бузулгъанды ол,
Аны ишлерге келалмаз атам,
Анам да этмез от жагъада от,
Жарыкъ кюнлерим къайтмазла артха.

Жылыулу от жагъабызны кюлю
Чачылып, ожагъыбызны къалын
Бурулуп, бёркюп чыкъгъан тютюнню,
Хауада эрип, тас болуп къалды.

Энди уа башха жердеди юйюм,
От жагъамы ёчюлтмейим отун.
Башымда ауур сагъышла уюп,
Сел жаннган отха салама отун.

Жаз жауун, бер манга бираз къууанч,
Жашлыгъым ючюн этме да айып.
Тейри кылычны тартханса кыланч,
Келчи, анда биз бир чабышайыкъ!

Акъсыл жерни къаралтханса, жаууп,
Жууаса терезени кёзлерин.
Уллу тамычыларынг а жангы
Юй башдан сызадыла кеслерин...

Эски юйюм, тыпырынгы ташы
Сууугъанды кюлюнг бла бирге.
Жилямукъ болуп, мени сагъышым
Бу жауун къатыш тамады жерге.

1963

УНУТМАЙМА, АНАМ

Не аз жашадынг, анам, жер юсюнде,
Ырхы нечик эртте кесди жолунгу!
Сен жарыкъ жырым эдинг. Жыр юзюлдю,
Манга азлыкъ этди кюнню жылыуу.

Къыйынлы сен, манга кёп насып тилей,
Замансыз кетдинг,– бузулду кёпюрюнг.
Мен а, шуёхха, душманнга да тюбей,
Жашайма, жашау жүгюмю кётюрюп.

«Бир бушууну башхасы унутдурур»,–
Деген эдинг. Кюнюм терс азмы чыкъды!
Санга жарсыуум эски болмай турур,
Санга кюйююм – сууумагъан чыхыр.

Жокъса сен, жаз а энтта келди бизге,
Кюн чёплейди жашил кырдыкда чыкъны.

Кесинг салгъан балли терегибизде,
Чыммакъ болуп, огъурлулугъунг чакъды.

Сен жокъса. Къарап турама терекге,
Къараучум кибик ол ариу бетинге.
Термилиуюм кёп затланы тергете,
Бюгюн да менме ачыгъан, ёкюннген.

Жолум тюзге элтди, таугъа ёрлетди,
Тата келдим жашауну балын, ууун.
Ботангы берип, сен алгъан ётмекни
Унутмайма, анам, энтта татыуун.

1969

ЖАШАУ БЛА ЭТЕМЕ УШАКЪ

Жашаума. Сени тюнюнг, тюшюнг,
Къууанчынг, жарсыуунг, хар запынгма.
– Инсанма. Жолум – тюзюнг, тёшюнг,
Сени жесирингме, азатынгма.

– Сюйюпмю болгъанса жесирим?
– Хау, жаным ыразылай турама.
Таш уудум, бал сыкъдым, жер сюрдюм,
Санга къууллукъ этерге туугъанма.

– Къуш азат кибик, сен да – азат,
Анга къууанып, шукур этдингми?
– Хау, биреуден сынамай азап,
Жашаргъа, ишлерге да эркинме.

– Къарамынг, жүрегинг жаратхан,
Бу дуняда бек ариу зат неди?
– Чууакъ танг. Журтуму жарыта,
Ол бюгюн да тауладан энеди.

– Бек иги тюшню, таулу жаш, айт,
Къайда кёрдюнг, сескенмей, элгенмей?
– Кавказымдан узакъда жашай,
Тюшюмде Басхан тарын кёргенме.

Бек уллу къууанчынга уа сен
Нени санайса? Жууап бер, хайда!
– Халкъым жашап турса сау-эсен,
Манга къууанчдыла кюн да, ай да.

- Тюбетип бек кыйын кюнюнге,
Кемлик сени таргъа тыйды къачан?
– Жол бермей элиме келирге,
Башыма палах жаугъанда, къарча.
- Улугъан бораннга чыдаргъа
Юйрендинг сен эски юйюнгденми?
– Угъай, буз къаягъа чыгъалгъан
Таукел таулуладан юйреннгенме.
- Киргенсе кеп юйге, къалагъа.
Сайлап башласанг, къайсын аллыкъса?
– Атам состар ташдан къалагъан
Юйден тап юй билмейме алыкъа.
- Арытып жолунг неда ишинг,
Бек таза сууну къайда ичгенсе?
– Басханда шауданладан ичдим,
Анга тюз шагъатым, жашау, сенсе.
- Бек татыулу не зат ашадынг?
Тюзюн айтырынга ашыгъама.
– Анам манга салгъан ашлаудан
Жаулу-бишли хантла ашагъанма.
- Журтсуз кюнюнг бекми жарсытды?
– Хау! Эсгериуле жолу узакъды,
Тыш жерледе къуудан, жастыкъдан
Ёз жерими ташы жумушакъды.
- Жеринг жашнап, халкъынг айнысын!
Аладан кенгде насыбынг жокъду.
Жеримден, халкъымдан айырсанг,
Жашау, манга керекмейди жукъ да!

1976

ЖАНГЫ ЖЫЛГЪА – ЖАНГЫ ЖЫР

От жагъамы мамыр оту жанып,
Атам айтыучу жырла кёлюме,
Юйюбюзге да бергенча жарыкъ,
Къарадым шош кечени кёгоне.

Шукур этдим, къара желле, учуп,
Кёзкёрмезге кетгенча туурадан,

Анам харип да, ийире урчукъ,
Насып кьушум чыкьгъанча тумандан,

Манга жангы кёрюндюле таула,
Дуния тенгизинде жюзюп келе.
Жулдузла жарый, энтга бир тангнга
Жаным сау жетди, батмады кемем.

Эсиме тюшдюле, кёлге жауун
Жаугъан кибик, толгъан умутларым,
Кьууанчым, жарсыуум – бар жашауум,
Этген ишим, эртте унутханым.

Толмагъан умутларым – кёгетсиз
Къалгъан тереклерим да жангыдан
Жарсытдыла мени: бош, керексиз
Алагъа базындым да, жангылдым.

Хар кимни суймеклиги, умуту
Жарыкь кьошуп жангы келген жылгъа,
Бирге жашау чырахтанын тутуп,
Жолубузну ушатайыкь жыргъа.

Мен назму бла айтама алгъыш:
Боран кёммей биз жакьгъан отланы,
Жылтырай алда биз барлыкь аууш,
Чапсынла, ахшы жолгъа атланып,
Ёмюрню акъ жалкъалы атлары!

1976

ЖАНГЫЗЛЫКЪ КЕЧЕСИ

Узакъ, узун жолуму арытып,
Жел да ийматымы юйюре,
Заман къара чачымы агъарта,
Сермешденча жетдим юйюме.

От тиргизгенме, кечени чарсын
Юйюмден ол кьуусун деп кери,
Кёп умутум толмай, къайгъы, жарсыу
Кёлюме толкъун-толкъун келе.

«Хоншула жолу, мен – бир амалсыз,
Иги хоншуму чакьыр бери».
«Бюгеченги ашырлыкьса ансыз,
Бир сыйлы къонакъды нёгери».

«Алай эсе, аман къоншум келсин,
Жангызлыкъ дунясы – тар, сууукъ».
«Келгенни къой, ол къысмайды кёзюн,
Сен татлы жукълап тургъан сунуп».

«Жууукъ жерде къаршы жууугъуму,
Жууукъла жолу, бери чакъыр».
«Ол киеу нёгерле жыйынында,
Ойнай-кюле, тартады чагъыр».

«Айт сора узакъда жууугъума:
Бир келлик эсе, бюгюн келсин».
«Бошамайды санга жолугъургъа,
Маулютге къурагъанды кесин».

«Шуёхла жолу, бюгече антлы
Тенгим келе эсе, ашыкъдыр».
«Кёрюнмейди не жаяу, не атлы,
Сюйсенг – эшигинги ачып тур».

«Сюйгенле жолу, билдирсенг– чабып,
Учуп жетер эди суйгеним,
Босагъамы этер эди жарыкъ,
Айта балдан татлы сёзлерин».

Да суйгенинг а жырлайды былай:
«Мен бюгюн – къыз, тамбла – келин.
«Сюеме»,– деп, наным энтта бир айт,
Терезе жарыгъыма келип...»

«Къажаула жолу, мени жаууму
Бери чакъыр да, ёкюлюм бол».
«Ол ташадан марайды жанынгы,
Абынырынгы сакълайды ол».

«Къарындашла жолу, айт да, келсин
Манга къарындаш, этим-женим».
«Нарт сёзню эсгер, билесе кесинг;
Къой, сау къаллыкъ, къыйнама мени».

Эсгердим: «Къарындаш къарындашны
Ёлюрюн да суймез, игилик
Кёрюрюн да суймез». Къалай ачы,
Кюйлю эди бюгюн ингирлик!

«Эгечле жолу, айт эгечиме,
Ёмюрлюкге ушайды кечем».

«Сюркелип да келир эди. Кимге
Айтайым? Саусузду эгечинг».

«Сермешле жолу, атамы кьайтар,
Кёзкёрмезден да кьайтады кьуш».
«Атанг харипге аллай кюн кьайда!
Анга энтта кьайнайды уруш».

Таш тынгылауда – юйюм, ауанам,
Сагъыш череги болмайды сел.
«Ёлгенле жолу, айтма анама
Мени тынгысыз халымы сен».

Ийнакьлайды анамы ауазы:
«Мен мындама, тьойюлсе жангыз.
Балам, жаным, келир тангнга базын,
Жангы тангны жыры да – жангы».

Анасын алтын тоннга алышхан
Къызны жулдузу кюлдю манга:
«Ой, нёгер азмыды сенлай жашха!
Ма жулдузла, таула да майна».

Таула агъара, энтта буруннгу
Ай тёгюледи тереземден.
Темиркъазакъ, садакъ окъ бурнунлай,
Къарайды тауну тёппесинден.

Жетегейле да эски тёреде
Барадыла, жана, сылжырай,
Къачан эсе да гъаршны тёрюнден
Юзюлген бир алтын шынжырлай.

1977

КЪЫЙЫН КЮН АЙТЫЛГЪАН НАЗМУ

Бюгюн ушайды назму тизгиним
Къуугъуннга къууулгъан атлыгъа.
Таш къучагъын къучакълай тёзюмюм,
Къонгуроу таралтады тюзлюгюм,
Жер кёче, элия атыла,
Жел кёче, элия атыла.

Жол жингирикде буз жаун жетди,
Кёк жашнаудан кызара кьяя.
Чынар жилийды шерф ургъан желде,

Бир нёгер – насып эди бу жерде!
Шуёх, тенг да, къайдасыз, къайда?
Жууукъ, кенг да, къайдасыз, къайда?

Къутургъан суу – нарт къазанча къайнай,
Бетиме жел буз бетин ышып,
Дуния шууулдайды! Сиз а къайда?
Бюгюн кёкден, жерден, кюнден, айдан
Манга бек кереги – бир ышыкъ,
Жанымы тилеги – бир ышыкъ.

Бу жангыз башым – минг ауарада,
Сагъышла солуууму тыя.
Къайдасыз, тенгле, мен абыннганда?
Бюгюн сау дунияда адамладан
Манга бек кереги – бир таянч,
Шо неден да иги – бир таянч.

Ауур бурула заман тегейи,
Менича, сиз да таугъа, тюзге
Жолму тутхансыз, татлы тенглерим?
Сизни жокълайды жашау терегим,
Жюрегим учунады сизге,
Излейди, кычырады сизге.

Сен а къайдаса, мени аялум?
Тамагъымда тохтап кычырыкъ,
Барама, жолдан тая аягъым,
Эртте ёлген кыйынлы анамы
Жюрек ышыгъына кысылып,
Тилек ышыгъына кысылып.

Барама, жол чатларындан ётюп,
Эки таугъа кезиу таяна:
Бири – халал тенглеге хурметим,
Бири – харам мулжахлагъа дертим.
Барама, таш, агъач уяна.
Барама, тар, айланч уяна.

Суймеклик, кёрюп болмау – былагъа
Сыйынады жашау череги.
Кюн таушала турады биягъы,
Мени уа ашырады дуниягъа
Анамы тынгысыз жүреги,
Анамы тынчлыкъсыз жүреги.

1978

ЖАПСАРЫУ

Сени уруш жели элтди.
Къанынг тангны ызлай, кетдинг.
Манга тынгысызлай кетдинг.

Жарсыма, атам, жарсыма,
Сени бек суйген жашынгма.
Къая жоннганча ишлейме,
Алтын аякъдан ичеме
Бу ауур жашауну ууун,
Азайтайым деп ачыуун.

Кёк айтады: «Менден эрикме,
Бу дуняда мен ёмюрлюкме!»

Атамы жилиуун этдинг,
Анга къара кие кетдинг.
Манга жарсый-кюе кетдинг.

Жарсыма, анам, жарсыма,
Сени бек суйген жашынгма.
Ийнар айтханча ишлейме,

Агъач аякъдан ичеме
Бу женгил жашауну сууун,
Жолум ёмюрлюк жол сунуп.

Жер айтады: «Менден эрикме,
Бу дуняда мен ёмюрлюкме!»

Жанымы кемире къайгъы,
Бирде мен ишсиз да къалдым,
Насып юлюшсюз да къалдым.
Жарсыма, къызчыкъ, жарсыма,
Мен да бир элни жашыма.

Таш жоннганча ишлесем да,
Уу, шербет иче келсем да,
Ёхтем жашарма. Билип тур:
Алай жашайды жугътур.

Жыр айтады: «Менден эрикме!
Бу дуняда мен ёмюрлюкме».
1978

* * *

Бийикди, къадамады къая,
Эски уядан къарайды къуш.
«Эркин учуп айлан!» – деп, баям,
Баласына этеди алгъыш.

Тайчыкъ ойнакълайды тёшледе.
Учунаса, анга къарасанг.
Ёссюн, озсун деп чаришледе,
Тилек эте болур анасы.

Жашчыкъ жукълайды, тюшю – зауукъ.
Къадардан а анга анасы
Махтау угъай – тилейди саулукъ,
Байлыкъ угъай – тилейди насып.

1980

КЪЫЗГЕНДЕ КЪЫЧЫРАДЫ КУКУК

Тюртю суу бюркюлгенча мында
Хар ташха, хар терекге, таугъа,
Сау дуня азатча тумандан,
Кюн алай жайылгъанды таргъа.

Къайтара озгъан кюнлериме,
Сейир тюш кёргюзтгенча жукъу,
Сабийлигими кюнлюмюнден
Къызгенде къычырады кукук.

Къазауатда кёмюлмей, атам,
Кюмюш жюген салады атха.
Киши жеринде ёлмей, анам,
Багъыр къазан асады отха.

«Сени биз ёсдюргенбиз!» – деп, дау
Айтмай, уллу сёлешмей бир жан,
Къашха тайым Къанжал Сыртында
Жоюлмай элиядан, буздан,

Мен ойнайма, этеме жабу,
Къызыл ашыкъларымы тизип.
Тюшюммюдю, тюнюммюдю бу?
Баям, кукук биледи тюзюн.

Сабийлигими кюнлюмюнден
Къызгенде къычырады кукук,
Санайды мени кюнлерими,
Манга жокъча не тюш, не жукъу.

1980

ЭСГЕРИУЛЕ ЖОЛУ

Заман – къызыулана баргъан окъ,
Аны эсге да алмайды суу.
Озгъан кюннге къайтыр кёпюр жокъ.
Атта, не амал да, не асыу!

Эсгериуле жолу уа – ачыкъ,
Ол къайры да элтеди къысха:
Энтта мен, кийиз бёрклю жашчыкъ,
Кёз къысама бал чачлы къызгъа.

Тюйден ауур жюклеп акъсылны,
 Тау Артындан келеди аппам.
 Ынна боза сюзе, хастанда
 Алакъашны сауады атам.

Анам гыржын эте, юй – жылы,
 Отда манга бишеди къалач.
 Ол тулпар Домалайны жырын
 Айтады Теммоланы Къараш.

Чам сёз болуп кюню, кечеси,
 Хар кимни кюлдюреди Гычы.
 Киеу нёгер келгинчи, кеси
 Сюйгенине къачады Кычык.

Жырдача, кычырады ариу
 Басхан башыны да къундузу.
 Таргылады, тойчула арый,
 Кяхарбат улуну къобузу.

1980

АНАМЫ БЕТИН КЁРЕМЕ

Къыйынлы анам, энтта сени бетинге
 Къарайма, тюшюм бурулгъан кибик тюннге.
 Ауруп тургъанлай, кёреме сагъышымда,
 Налжикни бу сууукъ аязлы кышында.

Ёмюрюмю къууанчлары, бушуулары
 Сыйынган жүрегим, ауур жюкден арып,
 Тохтап къалмады, – сени кючюнг болушду:
 Жол чакъырды, атым чапды, къушум учду.

Сени кючюнгден ёлюм жыкъмады атдан,
 Сау къалдым, кюймей ташла да кюйген отда.
 Бетинги кёре, тёзе келдим бушуугъа,
 Черекден, тенгизден ётдюм, батмай суугъа.

Анам, энтта бу ауруп тургъан кечемде,
 Базынама мен ырахматынга, кючюнге.
 Къолунг, алгынча, шош сылайды башымы.
 Селейте ауруу кызыуун, сагъышымы.

Къабырда да сени манга къайгъырыуунг
 Къалай уллуду! Тилегинг жетип, сууум,
 Ётмегим бар. Жарты жолда къалмаз атым,
 Къушум да бийикледе къагъар къанатын.

1981

ЫННАМ, СЕНИ ЭСГЕРЕМЕ

Сени эсгердим узакъда,
Орман сагъышланган жерде, –
Бутакъларын да узатып,
Манга шош ийилди жёге.

Ыннам, эсгердим жууукъда,
Чыранладан эне салкын, –
Черекни сууу жомакъдан,
Жырдан келе эди саркып.

Сени эсгердим Чегемни
Жылы жазында, чууакъда, –
Тауну кёк бла чегинде
Тукъузгю жасанды, чакъды.

Сени эсгердим Холамны
Кюн бек кыздыргъан жайында, –

Кырдык да, мен да къууандыкъ
Шууулдап жетген жаууннга.

Сени эсгердим Бызынги
Жерине шор келген кюзде, –
Чегет къаяны бузуна
Кюн къакъды тау башы кезден.

Сени эсгердим Басханны
Сууукъ къышында, туманда, –
Бетими жарыта, жанды
Сен тиргизген отум анда.

Манга жаумай къалгъынчы къар,
Таммай тохтагъынчы жауун,
Таула тары кёрюнмей тар,
Сени эсгерликди жаным.

1982

* * *

Иги таныялмайма анамы,
Алай мудакъ кюнюмде жанымы
Жапсарыучуду аны сураты,
Толмай къалмаз дегенча муратым.

Ана къарамы – бек сыйлы саугъа.
Бир сейирим: аналары саула,
Къалай сыйынасыз бу дуниягъа?
Нек учмайсыз, къууанч къанат къагъа?

* * *

Махтайдыла бирле мен айтыучу жырны,
Алай ала къулакъ сагъайтыучу жырны
Макъамы – анамы, сёзлери – атамы.
Мурулдайма къайда да аны макъамын.

Бирле уа бахчама атадыла ташла.
Къайгъырмаз, – атсынла, къозуй туура, таша.
Юйюбюз анамсыз къалгъанлы Басханда,
Ёседиле ташла, къуу ташла бахчамда.

АНАМ

Анам, сен – мени жаным,
Анам, мени жомагъым,
Жырым, къанатым да сенсе,
Бек сыйлы антым да сенсе.

Анда, анда – Басханда,
Къара чарслы ашхамда:
«Анам», дедим да, ай чыкъды,
Чабып, аллыма тай чыкъды.

Бир аяз кюн Чегемде,
 Къыш сууукъла келгенде:
 «Анам», дедим да, кюн тийди,
 Мени жылытыргъа сюдю.

Хар ким да билип къалсын:
 Жолда, юйде да болсун,
 «Анам», десем, тилим – татлы,
 Кечем – татлы, кюнюм – татлы!

1988

АНА

Къайда айлансанг да сен,
 Ананг этген гыржынны
 Татыуу тамагъынгда
 Къалып туруп кѐп жылны.

Анангча, жарсыуунга
 Ким жарсыр, ким къыйналыр?
 Аныча, къууанчынга
 Дунияда ким къууаныр?

Ананг ичирген суудан
 Хычыуун суу ъмюрде,
 Санга ичерге тюшмез
 Бу суулары кѐп жерде.

Кече, кюн да жолунгу
 Ол жарыгады алай,
 Тенгиз чарсын жарытхан
 Минара чырагъынлай.

Ананг тиргизген отунг
 Дайым да жана ариу,
 Сен аны жылыуундан
 Аласа къууат, къарыу.

Къайда да анасызны
 Сууукъ атады тангы.
 Анангы саулугъунда
 Эски тонунг да – жангы!

1989

ЭНТТА ЖАУАДЫ КЪАР

Дуния тюрленип кечеден тангнга,
 Кѐк анасы жибек жюн чакъгъаннга
 Ушайды бу: сабыр-сабыр себип,
 Жауады къар. Жарлы анам, сени,

Къар жаугъан сайын эсгериучюмлей,
 Эсгереме. Алгъын кѐрючюмлей,
 Кѐре да турама къудуретинги,
 Жумушакълыкъдан толу бетинги.

Гуржабала салыннганча кѐкден,
 Бир ариу къар жаугъан эрттенликде,
 Кыртык сууундан суу келтиргенинг,
 Эшикден кюн тийгенча киргенинг,

Отубузну жап-жарыкъ жаннганы,
 Ойнап келип, анга жылыннганым,
 Жомакъча, къалгъандыла эсимде,
 Турадыла кѐзюмю юсюнде.

Анам, къалай иги эди манга
 Сен келтирген сууукъ суудан къаннган!

Жаланнгачлыкъ, ачлыкъ да кёрмей биз,
Жылы эди, хош эди юйюбюз.

Жашау алай барлыкъча таулада,
Нечик хычыуун эди, тауада
Бишип, тылпыу эте тургъан гыржын,
Ийиси бурнума ургъан гыржын.

Андан бери кёп жаудула къарла.
Энтта жауады къар. Энтта къырла
Агъарырла, кыш танытыр кюйюн,
Алгъынча уа жылынмайды юйюм.

Алгъынча уа, жарымайды отум,
Ой, анам, сен салсанг эди отун!
О, жылы гыржынынгы татыуу!
О, сени кьолунгдан ичген сууум!

1996

МАЛКЪАР ХАЛКЪ ТУУГЪАН ЖУРТУНДАН ЗОР БЛА КЁЧЮРЮЛГЕНЛИ – 70 ЖЫЛ

ТАУЛАРЫБЫЗДАН УЗАКЪДА

Малкъар халкъ тургъан жеринден кёчюрюлгенли 70 жыл толду. Республиканы оноучуларыны болушлугъуну хайырындан, таулула кёчгюнчюлюкте жашагъан шахарлагъа, элlege барыргъа суйгенлени тизмелерин жарашдырып, кёп болмай жолгъа атландыла. Сексен жылдан атлагъан акъсакълларыбыз окъуна жол кёллю болгъан эдиле, алай ала тёрт минг километрден аслам жолну кётноралмазлыкъларын билип, кёплени ол тизмеден кетерирге тюшдю. Ол тюз оноу болгъанын а, менича, кёчгюнчюлюктен къайтхандан сора туугъанла окъуна, жолгъа чыкыгъандан сора ангыладыкъ. Баргъан, къайтхан жолубуз да бизге кыйын кёрюндю. Малкъар халкъны таматаладан къуралгъан Советинде узакъ жолоучулукугъа анда ачдан, хауасы, сууу жарашмай ёлгенлеге мындан эки сын таш элге барыргъа керегин тохташдырдыла. Андан сора ёз тилибизде окъуу, малкъарлы жазычуланы китапларын да алыргъа керегине барлыкъла бирча ыразы болдула. Къысха заманны ичинде мени (Мамайланы Алийни) сурат кёрмючюм да хазыр болду.

Сын ташланы ишлетгенни ауурлугъун Уяланы Геннадий кеси боюнуна алды. 70 жыл мындан алгъа кырылгъан адамларыбызны ёсюп келген тёллю билерча, халкъ да эсинде тутарча, эки республикада да орнатыллыкъ сын ташла, юслеринде бир кибик жазулары бла, къысха заманны ичинде хазыр болдула. Миллет байракъланы тикдиргенлери «Балкария» деген жазулары болгъан эшилген бёрклени, тышында Балкария фольклор – этнография тепсеу ансамбльни суратлары бла конфетлени сатып алгъанлары ючюн а Шауланы Ахматха бла Фатиматха ыспас этерчады.

Узакъ жолоучулукъга чыгъа туруп болушханланы барысына да ыспас этмей жарамаз. Бёрклени, гитче байракъчыкъланы кечеден тангнга хазыр этген Мусукаланы Зухураны, КъМР-ни Жазычуларыны союзуну правленини председателини орунбасары Бегийланы Абдуллахны кеси жазычуларыбызны китапларын жыйышдырыргъа, «Минги-Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскерни журналла берип болушханлары ючюн атларын ыспас этип айтырчады.

Эки къатлы автобусда эм юч женгил машинада жолоучулары Нальчикде Абхазия майдандан ашырыргъа КъМР-ни Правительствосуну Председателини орунбасары Руслан Фиров, республиканы Башчысыны къуллугъун болжаллы халда толтургъан Юрий Коковну кенгешчиси Уяналаны Аминат, культура министрни орунбасары Къарчаланы Аминат, «Кабардино-Балкарская правда» газетни баш редактору Арсен Булатов, дагъыда кёпле келген эдиле. Руслан Фиров атланганлагъа жюрек сёзюн айтханды.

14-чю апрельде, айтылынган замандан бир кесек кечирек къалып, жолгъа чыкъдыкъ. Саулай да автобусну шофёрларын да санап, 54 адам тебиредик. 70 жыл мындан бурун кёчгюнчюлени чыгъаргъан жолгъа. Мени бек жарсытхан Тырныаузда жашагъан Рахайланы Ахмат келалмай къалгъаны болду. Аны атасы Идирис ёлгенди (жаннетли болсун). Къзахстанны президенти Нурсултан Назарбаев бла бирге окъугъанды эмда ишлегенди. Аланы бирге тюшген суратларын да сурат кёрмючде кёргюзтген эдик. Президентге тюбер онг чыкъса, суратны нёгерини жашыны къолундан алса, хычыуун кёрюнюр эди.

Автобусадагыла бла танышыуну республикадан чыкъгъанлай башладыкъ. Эки устазны къатында олтургъанлай ангыладым жолубуз болурун. Къадырланы Валентина кёп жылланы Бабугентни орта школунда орус тилден бла адабиятдан окъутуп тургъанды, бюгюнлюкде пенсиядады. Таукенланы Хызырны жыл саны жетмишден атлагъанлыкъга, Огъары Жемталаны орта школунда физикадан окъутады. Бу огъурлу устазла сохталары бла махтанып бошагъынчы, барыр жерибизге жетерикбиз. Болсада хапарыбыз бла ол къыйын жыллагъа кёчюп къала эдик.

Астраханьга кече арасында жетип, чыдарын бла къалырын таулулары кёчюргенде сынагъан кёпюрюню тап суратха алалмай къалдыкъ. Алай бир тохташхан жерде бу шахарда Бахсан орам болгъанын кёрдюк...

Узакъ жолну къысхарты

Туугъан журтдан узакъ кетип бара ангылайса жеринги ариулугъун, тилинги байлыгъын да. Кеси тилибизде ангылашынган жер, суу атланы къагъытха тюшюре баргъанла Таукенланы Хызыр, Къадырланы Валентина, Улбашланы Кезибандыла. Тилибиз да къутхаргъан эди кёчгюнчюлюкде. Тамата тёлю къзах, къыргъыз тиллени иги билгенлерини хайырын а автобусах отлукъ къуяргъа тохтагъан жерде кёрдюк. Запад Къзахстан областьдагы машиналары номерлери бизни республикадача - 07. Бизни къыралдагы номерлеге бек ушайдыла машиналада жангы номерле.

Шофёр отлукъ къуйгъан кезиуге Созайланы Баттал Сирик Гусеинов бла танышды. Акъсакъланы аны ёз тилинде шатык сёлешгенине ыразылыгъын билдире, къзахлы жаш машинасыны ичинде кюзгюсюнде

тагьылган минчакьланы, кьзах жырла бла кассетаны Созай улугьа ыспас сёзюн да айта берди. Кьзахстанны жеринде биринчи ушакь нёгерибизни саугьасыз кьоймадыкь, анга Зумакьулланы Танзиляны китабын бердик. Таматаларыбыз жаш заманларында юйреннген тиллеринде шатык сёлешгенден сора да уста жырлай билгенлерин Кьзахстан бла бизни кьыралны чегин Кигач черекни кьатында ёте туруп да кёргозтдюле. Тёппеланы Ханайи бла Элжоркьаланы Алим бизни тёлю иги ангылаялмаган тилде болгьанны ариуун айтып, чекчи кьызны кюлдюредиле. Эки кьыралгьа да не кьадар терен кире барсакь, кёчгюнчюлюкню сынаган тёлю ол кьыралланы тиллеринде аллай бир шатык сёлеше баргьанча кёрюне эдиле.

Биз Кьзахстанда кьонакь юйде тохтаган шахарны аты Атрау эди. Бу алгьын Гурьев шахар болгьанын эрттенликде билдим. Аппам – Мамайланы Локьман, мында тюрмеде ёлгенди. Озган ёмюрню 80-чи жылларында бир тюрлю хатасы болмай тутулгьанын айтып, реабилитация этилгенди. Аппа деген сёзню айталмай кьалган тёлюдөн болгьаным себепли, ол шахардан терк кетеригим келди. Кьзахстанны жеринде Локьманнга, аныча, зарауатлыкь сынап ёлгенлеге аталды биринчи тутхан дууабыз. Локьман Огьары Малкьарда Киров атлы колхозну председатели болуп ишлей тургьанлай тутхан эдиле. Ёз халкьын кёчюрюп, аны ыздан жибергенлерин эшитгенде, ол артыкьлыкьгьа жюреги чыдамай, тюрмеде ёлгенди. Аллындан айтып кьояйыкь, таулула асыралган кьайсы кьабырлада да болсун, Элжоркьаланы Алим хажи Кьурандан сураланы окьугьан бла чекленип кьалмай, обаларыбызны сакьлап тургьан кьзахлылагьа, кьыргьызлылагьа да ариу сёзюн кьызгьанмай эди.

Дынгыл тюзде танг атханы да бир сейирлик. Жолну онг жанындан энди чыгьа келген кюн, башха жанына кьарасанг а – батып баргьан ай. Сейир этерча затла дагьыда бардыла: мында жашагьанла кьабырны юсюнде кешенеге ушаш бегим ишлейдиле, узакьдан да кёрюнюрча, ёлгенни атын жазадыла. Топуракьбаш гыгычыкьладан эсе кьабырлада «юйлеге» тынгылы кьурулуш керекле кьоратылганларын сормай да ангыларчады.

Рация бла сёлешип, женгил машиналада келгенле – Созайланы Аслан, Булат, Чабдарланы Тенгиз, Мечукьаланы Азрет-Алий, Бийчеккуланы Тахир, Толубайланы Хызыр эм Афашокьланы Аслан бла байламлыкь жюрютгенлей турабыз.

Ботталаны Ибрагим бла Чабдарланы Абдул-Керим Кьыргьыстандан 80-чи жыллада кьайтхандыла. Ибрагим Тырныаузда, Абдул-Керим Урванда жашайдыла. Хочуланы Азнор да, алача, кеч келгенледенди. Шёндю Каменка элде тохтагьанды. Туугьан кьыралларында терк-терк бола тургьанлары себепли жолну кьалай барлыгьыбызны бу ючюсюнден сорабыз. Кьыргьызстанда таулуланы жашауларындан толу хапарлары барды.

Таулула кён кьырылган Туркестан

Огьары-Малкьарлы Баллиланы Мурат жашлыгьы мында кетген Туркестаннга жууукьлаша тебирегенибизде, кесине жер табалмагьан кибик эди.

- Не тынгьысызса, Мурат? – деген сорууума, бир кесек эс жыйып, жууап берди:

- Кечгюнчюлюкте Туркестанда тургъанбыз. Анамы кыбырында бир дууа тутайым деп келеме. Бизде зикир этедиле, мында уа, мал союп, садакыа бередиле. Ол затны да тамамлар умутлума. Сени атангы юйюрю да былайдан узакъ болмай тургъандыла. Таулула кеп кырылгъан жерди.

Аппам Локъман Гурьевде, аны алты сабийи уа топуракъ юлюшлерин Туркестанда тапхандыла. Жангыз бир юйюрден жети адам. Алача насыпсыз ненча таулу юйюр болур эди?

Балли улу бла ушагыбызны бошагынчы, автобус тохтады. Муратны кырындашындан, эгечинден туугъанла аны сакълап тура эдиле. Жууукларыны кычакларына тюшген Мурат, кез жашларын тыялмай квалды. Эгечи Замхарийни жашлары Дюсель бла Жумабай Этановла, кырындашы Акону уланы Хаджи-Мурат, Хамид Низамудинов (Цаколаны Рахийманы киеую) тюбедиле Муратха.

Эки кыралда жашагъан жууукыла бир бирин кылай тансыкылай эдиле.

Туркестанда Хаджа Ахмед Ясауини мавзолейине кыайтдык. Акъсак Тимур бу белгили поэтни, суфийни кыбыры болгъан жерде ишлетген мавзолей бек деменгили, ариу да мекамды. Хаджа Ахмед Ясауи Мухаммат фыйгамбар (Аллахны саламы анга болсун) тенгли бир жашагъандан сора, жер тюбюндеги «ойчюкден» чыкмай, Аллахха кыуллукъ этип тургъаны белгиледи. Халкъ былайгъа зияратха келеди. Былайы гитче хаж кылгъан жерге саналады деген оюм да жюрюйдю. Ол тийреде кечгюнчюлюкте ачдан, жаланнгачдан ёлгенлеге дууа тутханыбызны керюп, кыайдан келгенибизни, кимле болгъаныбызны кепле сурай эдиле.

1166 жылда ёлген поэтни кыбырына зияратха бюгонлюкте да жюрюйдюле, сакъланнган жазмалада айтылгъаннга кере, мавзолей кылай ишлениринин, ненча отоуу боллугъун Тимур кеси белгилегенди. Бу мекам 15 жылны ичинде ишленгенди. Тимур ёлгенден сора аны кырулушу бошалмай квалгъанды. Шендоге дери да ол халында сакъланнганды.

XIV-XIX ёмюрледе бу мекамда кызахлы ханла жыйылып, кыралда болумну, халкыла аралы байламлыкъланы да сюзгендиле. Мавзолейни бийиклиги- 39, узунлугъу- 62,5, эни уа 46,5 метрди. Аны деменгилегин бу ёлчемле кергюзтюп турадыла. Онюч жылны былайда жашагъанла мавзолейни мозаикасындан тюрсюнлю ташланы алып кыайтхан эдиле. Туркестанчы малкыарлылада ол ташланы бюгюн да керюрге боллукъду.

Бизни биргебизге Туркестаннга келген Баллиланы Мураддан сора Жанхотиядан Малкыарланы Марина да бу шахарда квалды. Аны кызы Мадина мындагы Хаджа Ахмед Ясауи атлы халкыла аралы тюрк-кызах университетде окуйду. Ол окуу юйню студентлери Ёзденлланы Мухтар, Хасанланы Казбек, Семенланы Расул, Ислам Магомедов, Динара Мазлоева, Джульетта Альботова эм Малкыарланы Мадина бизге тюберге аллыбызгъа чыкыгъан эдиле. Кыбарты-Малкыардан барып окугъанла дагыда бардыла. Окууларындан бош болалмай, башхала бла келалмагъанла Абшаланы Асият бла Атабийланы Гумар эдиле. Аппалары, ынналары кечгюнчюлюкте жашагъан шахарда окугъан студентлеге ахча болушлукъ этерге кюрешдик. Жаш адамланы неден да бек миллет байрагыбызгъа кыуаннганлары керюнюп тура эди.

Туркестанда эки тюбешуу эсибизде кеп сакъланырыкы сунама.

Мында кьзахлыгьга эрге чыгьып, туугьан элине – Огьары Малкьаргьга – кьайталмай кьалгьан Цаколаны Рахиймат бир жерлилерин бютюн тансыкьлагьанча кьрюндю. Кеси таныгьанланы Байсыланы Ахматдан, менден да сора эди. Кьабарты-Малкьардан келген тауулагьга туберге бек аяулу кийимлерин кийип келген ынначыкь бла кьп хапар айтыргьга, аны кьлюн алыргьга заманыбыз болмады. Цаколаны кьыз ызыбыздан сукьланып кьарагьанча кьрюндю.

Экинчи тубешиуню кьурагьан мен болдум дейме. Хаджа Ахмед Ясауини мавзолейинден кьайтып келе, Созайланы Баттал бир кьзахлы тиширыу бла хапарлашады. Кийиннгенине кьере, кьатындагьы туудугьуна кьарап, мен кьзахлы сунган тиширыу, тауча хапар айтады.

- Баттал, энди бу тиширыу уа кимди? – дейме, сейирге кьалып.

- Кьара, Баттал, сенмисе, таныялмай турама, - деди мен кьзахлы сунган тиширыу.

Созай улу эс жыйгьынчы, тауча билген тиширыу ким болгьанын сордум.

- Мен Жарашыуланы Мукайны кьызы Лидама, Алма-Атада жашайма, Баттал бла бир классда окьугьанбыз. Битеу кьызларыбыз муну суйюучю эдиле. Анам Чыпчыкьланы Кьоналийни кьызы Радымды. Бу тукьумладан Кавказдан адам келген болурму?!

Аллай тукьумладан адам табылмады. Бирге окьугьанла тансыкьлыкьларын алгьынчы, Лиданы туудугьу Ихсанова Жибек Утиген кьызы бла танышдыкь. Бу жаш адам Англияда окьуйду. Аны ыннасы, Алма-Атада кьой союп, кьонакьгьга чакьырыргьга айтады. Энтта да тубеширибизге бир да ишекли болмай айбырлдыкь.

Лида окьуулу туудугьу бла ёхтеменеди. Рахимат ынна уа адам байлыгьы бла. Ол алты кьыз бла эки жаш ёсдюргенди, туудукьлары уа 50 боладыла. Эки ыннаны кьадарлары, туугьан журтларына тансыкьлыкьлары да бирге ушайды. Рахиматха Черек тарында узун тоннель ишленнгенин айтханыбызда, кьлю толду. Лида уа Чегем ауузун бегирек сора эди. Туугьан жерлерин быллай бир тансыкьлар ючюн, бу эки тиширыуча, узакьдамы жашаргьга керекди? Нек жарамайды туугьан жерибизде жашап тургьанлай аны сьереге?

Къонакъны сыйген Къыргъызстанда

19-чу апрельде, танг ата, Къыргъызстанны ара шахары Бишкекге кирген жерде, бизге бу республикада таулулары «Минги тау» жамауат биригиулерини председатели Акъайлары Баширни башчылыгында Ногъайлылары Хажомар, Мисирлары Солтан, Чыгырлары Юсюп, Къудайлары Самат, Акъайлары Назир эм Хапис тюбедиле. Таулу къайда жашаса да, къонакъ алыулары бир кибикди, тюз Кавказдача. «Достук» къонакъ юйге тохташып, юсюбюзно, башыбызны тап этип чыгъаргъа заман берилди. Къайда узакъ жолда солур заман.

Ново-Покровка элде «Норис» кафеде бизни келирибизни сакълап, Къыргъызстанда жашагъан таулула бери жыйылып къалгъан сунар эдинг. Энди бизни Къыргъызстанда ким танырыкъды дегенча, суратха ала тургъанлай, узун сакъаллы келип, атымы айтып селешди. Тюрслеп къарасам- мындагъы «Къууанч» тепсеу ансамбльни башчысы Бапыналаны Назбий. Аны бла ол Нальчикде болгъанында танышхан эдик. Бир бирни тансыкълап, кафеге киргенибизде, төреде болуучусуча, ёрге туруп тюбедиле. Кавказдан келгенлени, ары жыйылгъанлары алларында селеше, Къыргъызстанда жашагъан таулулары Старейшиналарыны советини таматасы Ногъайлылары Хажомар былай деди:

- Мында – Къыргъызстанда – тургъанлагъа Кавказдагъы таулула келип къууандырдыла. Аллах миллетни ёлгенине жарыкъ жаннет, саууна мамыр жашау берсин. Туугъан жерибизден бизни къалай тургъаныбызны жокълап келгенлеге бек ыразыбыз. Былайгъа жыйылгъан эгечлерим, къарындашларым бюгюн бек иги кюнбюздюз.

Сабанчылары Исмайыл – жолоучулары таматасы, миллетни тюнегеги кюнбюз, бюгюнню жашаууну юсюнден кеп сейир зат айтды. Къыргъызда жашагъанла кеп жангы затны билгенлерин кеслери айтдыла.

Къыргъызстанны Жогорку – кенгешчини (парламентини) келечиси Турсунбай Бакир улу къыргъыз тилде селешгенликке, хар айтханын ангыладыкъ.

- Динибиз, тилибиз да бир. Мында бек жарашып жашайбыз. Къарачайлылары бла малкъарлылары келечилери къошулмай бир байрам, къууанч ётдюрюлмейди.

Къыргъызстанны Баш сюдюню члени Байзуллаланы Жаухар узакъ жолну къыдыргъанлагъа ыспас этди. Быллай кеп адам келип, жарыкъ тюбешиу биринчи кере болгъанын чертди. Мында асыры терен тамыр жибергенле Кавказгъа къайтыргъа унамазлары да ачыкълады.

Шидакъланы Зухура Къыргъызстанны халкыларыны ассамблеясыны председателини орунбасарыды, андан сора да, бу къыралда къарачайлылары «Ата журт» диаспораларыны таматасыды.

- Къарачайлылары, ызы бла малкъарлылары кечюре туруп, мында жашагъанла бла тилибиз, динибиз да бир болгъанын эсге алмагъандыла, - деди Зухура, жыйылгъанлары алларында селеше.

КъМР-ни Башчысыны къуллугъун болжаллы халда толтуруп тургъан Юрий Коков кечгюнчю халкъгъа быллай эс бургъан эсе, ол аман адам болмаз, - дегенди ол.

Ызы бла Шидакъланы Зухура кесини китабын Сабанчылары Исмайылгъа саугъагъа берди.

Къарачайлы жашла бла кызла уа жырлап, тепсеп да фахмуларын кѣргюзтдюле.

Хар затха заман жетмегенча эди. Суратланы тагъып, кѣрмюч къуарангубуз болмады, алай ол кюн жыйылган халкъ бир бирине ѳтдюре, сайлагъан суратларын кеслеринде къоя, «кѣрмюч» алайыракъ болду. Бек тансыклай эдиле тауларыбызны, сууларыбызны, ариу табийгъаты болган жерлерибизни.

Созайланы Аслан, Булат эм Чабдарланы Тенгиз Гузеланы Жамал жарашдырган «Къарачай-малкъар тилни ономимлерини сѣзлюгюн» эмда «Эльбрусоид» фондну онжыллыгына чыкыган журналны сауыгагъа берди.

Бспас сѣзлерин Элжоркъаланы Алим, Сабанчыланы Исмайыл, Созайланы Батгал, Геккиланы Шамил да айтдыла.

Жыр айтып Тѣпеланы Ханали, Мишаланы Алина, тепсеуде уа «Къууанч» ансамбльни тепсеучюлери бла «Балкария» фольклор-этнография тепсеу ансамбльден келгенле Гуртуланы Лейля бла Зезаланы Ахмат хунерлерин кѣргюзтдюле.

Бир кюннге кѣп адам бла танышып байыкъландыкъ. Болмаганча иги адамла, чынтты таулула. Акъайланы тукъумдан юч къарындаш – Башир, Назир, Хажи, Ногъайлыланы Хажомар, Мисирланы Солтан, Чыгъырланы Юсюп, Къудайланы Самат, Озарукъланы Фатимат, Бабаланы Бадина, Къайталаны Чаки, Атталаны Лариса бла Светлана, Мишаланы Зухура, Уяналаны Альберт... Тукъумларын, атларын билалмай къалганлыкыгъа, Кавказдан келгенлеге иги ниетлери барла кѣп эдиле.

Партизан, Ново-Покровка, Дмитриевка элени къабырларында

Сюйюнчланы Таубийни машинасына мингенле Элжоркъаланы Алим хажи, Созайланы Батгал, Ботталаны Ибрагим эм мен болдукъ. Къалганла да къонакъбайланы машиналарына олтурдула. Партизан элни къабырларына шош барган сууну юсю бла ѳтдюк. Сормай болмайса да бу къайсы суу болганын – БЧК деп къойдула аны атына. Къабырлада дууа тутдуруп къайтып келе, кѣпор къулагында БЧК (Уллу Чуй канал) не болганын Мисирланы Солтан бла Ногъайлыланы Хажомар ангылатдыла. Ала айтханнга кѣре, юч республиканы сугъарыр жерлерин суу бла жалчытхан каналны къоллары бла къазып, асламысында немислиле бла малкъарлыла ишлегендиле. Каналны кенлиги 16, теренлиги уа 8 метрди. Аны къурулушунда кѣп адамыбыз замансыз ѳлгендиле. Аланы къыйынлары зырафына кетмегенди, 70 жылдан сора да адамлагъа жарайды.

Ново-Покровкада эски къабырланы къатында, Къыгтайгъа барган жолну жанында мындан элтген ташны салыр жерни белгиледик. Сын ташсыз къабырланы къатында ачдан, жалангачдан ѳлгенлерибизни эсгердик. Элжоркъаланы Алим бла Чеченланы Алий хажиле дууа тутдурдула.

Дмитриевка элде 1944, 1957 жыллада ѳлгенле, оюлган къабырла да бар. Тиширыула бла сабийле къызган къабыр доюнму боллукъ эди. Дунганлы эфенди, Ботталаны Ибрагимни шуѳху дууа тутдурганы уа бютюн хычыуун кѣрондю. Бу элде Нальчикни, Ново-Покровкада Чеченланы Хусейни, Бишкекте уа Къулийланы Къайсынны атын жюрютген орамла бардыла. Ол неди – Ново-Покровкада «Минги тау» атлы тюкен ара орамла-

рында орналыпды. Адамларыбызны, тауларыбызны да Къыргызда бютюн бек сюедице дерчады.

Жарым кюннге юч жерде сыйланганбыз, бу къыралда турган экинчи кюн болду. Алгъа Къудайланы Саматны кафесинде олтурдукъ. Шахарны оргасында орналыпды, ала кеслери айтханлай, тоиканасы. Ол ресторанны, кафени къыргызча атыды. Халкъны жумушун жалчытхан жерлени ёз тиллеринде атлары барды. Сёз ючюн, аптека – дарканады, химчистка – тазалагыч, быстыр жуугъан машина – жуугъуч, чач къыркъдыргъан жер – чач жарач. Башха къыраллы тилледе жангыз бир тюкен ат жокъ кибикди.

– Бу ашхананы къурулушун башлардан алгъа былайдагы юйде жашаганладан эркинлик алыргъа керек эди, – дейди Къудайланы Самат. – Жангыз биреу чыкъмагъанды манга къажу барган.

Самат Къыргызда, туугъан журтунда да белгили поэтни - Къудайланы Маштайны жашыды.

Чыгырланы Юсюп мени, Байсыланы Ахматны да шахардан тышында бир сейирлик тоиканагъа элтди. Аны арбазында кёлде кесинг ыргъакъ бла чабакъ тутуп, ауузыларыгъа алай олтураса. Алайда юйюрю бла солургъа келген Нурзат Сулейманов бла танышдыкъ. Къыргызлы къарындашны бизни миллетге айтхан алгыш сёзю былайыракъ болду:

- Бек ыразыбыз сизнича къонакълагъа Къыргызстанны жеринде тюберге. Былайдагы черекни суу саркъган къадарда, бизни миллетлени арасында шуёхлукъ таркъаймасын.

Бизни ушакъны официант жашны: «Малкъарлыкъарындашларыбызгъа фореель чабакъ», – дегени тохтатды.

Ариу айта билиу да уллу усталыкъды. Аллай устала уа Къыргызстанда, Къазахстанда да кёбюрекча кёрюндюле.

Бишкекде – Саутулуда къонакъда

Ала кеси отоубузгъа кирирге къоймадыла. Мисирланы Солтан, жашы Русланны жиберип, къой да союп, Таукенланы Хызырны, Мисирланы Алийни, Байсыланы Ахматны, бизни келирибизни сакълап. Саутуну къыргъан кюн туугъан Солтан анда, кёчгюнчюлюкде да, сау къалып, хайт деп жашагъанын кеси кёзюбюз бла кёрдюк. Алгъа юйдегилери бла танышдырды. Къарындашыннан туугъан Любовь, аны эри Хаджи-Мурат, юй бийчеси Мисирланы Елена, туудугъу Лиза. Анасы Мамайланы къызы болгъанын айтып, бютюн сейирге къалдырды.

Хар адамны къадары мангылайында жазылады, къайсы сабий да ырыхсы бла туады дегенни Мисир улуну жашау жолуна къарасанг ангылайса. Аланы юйюрлери кёчгюнчюлюкде Къазахстанда – Жамбулда тургъандыла. Школну майдал бла бошаган жаш 1968 жылда Алма-Атада къурулушчу инженерлени хазырлагъан бийик окъуу юйге кирип, аны айырмалы бошайды. Окъугъан жеринден ишлерге ол кезиуде Фрунзе шахаргъа жибередиле. Мында мастерден башлап, мингден аслам адам ишлеген монтаж-къурулуш управленияны таматасына дери ёседи. Къыргызстанда жашаган таулунаны диаспораларыны биринчи таматасы болуп да тургъанды. Жаш бла къыз ёсдюргенди. Бюгюнлюкде туудукъларына къууанып жашайды.

Солтан айтханнга кёре, Чуй областьда – 800, Иссык-Кёл областьда

– 300, Бишкекте да 100 таулу жашайдыла. Ала барысы да, Мисир улуча, башларына кьатыдыла. Къырал хар адамгъа 50 сотка жер береди. Эринмегенни баш кечиндирген угъай, байыкъланып жашар онгу барды. Къыйынлыкъны башхаладан алгъа кѳрген саутулулагъа салам айтырыбызны тиледи Мисир улу. Саутуну къыргъанда туугъан жаш, жашауну багъалыгъын ангылайды. Башхалагъа юлгю кѳргюзте, чынтты таулулай къалып, Бишкек шахарда жашайды.

Бишкекте – Къайсынны орамында

21-чи апрель эсибизде кѳпге къаллыкъды. Ол кюн акъылман Къайсынны атын жюрютген орамда болдукъ. Таксист Нурлан Шаршенбаевха тюшге дери Къайсынны орамында, Чингиз Айтматовну къабырында да болургъа керегин Байсыланы Ахмат экибиз ангылагдыкъ. Бишкекни кийимле сатхан базары Къулийланы Къайсынны орамындады. Бир жаш адамгъа Къулий улу да Чингиз Айтматовну шуѳху болгъанын айтханыбызда, Къайсын къыргъызлы болгъанына бизни да ийнандырыргъа кюрешди...

Малкъарлыла Чингиз Айтматовну да унутмагъанбыз. «Ата-Бейиги» (Аталаны къабырлары) деген жердеди белгили жазычуну къабыры. Аны атасы Терокъл, аныча, репрессияланы кезиуонде жоулгъанла бла бирге былайда асыралыпды. Алагъа деп былайда Мемориал барды. Анда ишлеген узбекли тиширыу, къайдан келгенибизни билгенден сора, аны Чеченланы Шамил окъутханын, артда бирге ишлеп тургъанларын да айтды. Биз да Чечен улуну атын энди Къашхатауну орта школу жюрютгенин айтдыкъ. Къайсынны асырагъан кюн Чингизни бир кѳрдюм, къабырыны аллында тюбешдик экинчи кере.

Ол кюн Иссык-Кѳлню тийресиндеги элдеде жашагъан таулула болгъан жерге бардыкъ. Кѳл быллай узун, уллу да болуп ким кѳргенди. Кертиси бла, кѳлню узунлугъу 180, эни 60 километрди, теренлиги уа 760 метр. Аны жагъасында «Боз-Тери» санаторийде тохтадыкъ. Хауасы Минги тауну тийресиндеча, тѳгереги таула, бек ариу жер. Былайны бошуна махтамагъаным артдаракъ белгили болур.

«Мен сюеме, Кыргызстан, сени Исси-Кёлюню...»

Григорьевка, Ананьево, Къутуругъу элдеде, Фрунзе атлы колхоздагы къабырлада болдукъ. Сын ташлада тукъумланы окъуй барсанг ангылайса, бу элдеде Холам-Бызынгы ауузундан кёчюрюлгенле жашагъанларын. Бу тийреде Ёлмезладан, Рахайладан, Созайладан, Солтанладан, Жаболадан, Махийладан юйюрле кёпдюле. Къутуругъу элде кёчгюнчюлюкде ёлген таулуланы къабырларын анда жашагъан Ишен Алдаяров айтды. «Къабырымы сен сыртха сал, балам, Кавказдан хауа урурча», - деп Шауаланы Акатны назмусунда айтылгъанча, былайда къабырла дуппурда орналыпдыла. Малкъар жанындан болуп жангыз Цораланы Рамазаннга тюбедик Иссык-Кёлюню тийресинде иги элдеде жашагъанланы арасында. Григорьевка элни иймамы Муратбек Ындырсов бизни бла бирге дууа тутду. Таулула асыралгъан къабырлада болду. Шауаланы Акатны къабырында биргебизге болуп, бютюн ыразы этди. Акатны эгечи Саудиханны жашлары Хочуланы Салим бла Борис ана къарындашларыны къабыры къайсы болгъанын кёргюзталмадыла. Юч-тёрт къабырдан бири аныккы болгъанын биледиле. Салим Акатны назмуларын газетде басмалап белгили этгенлеге: Шауаланы Хасан бла Гайыланы Махтиге, китабын чыгъаргъан Бегийланы Абдуллахха ыспас этди.

Акатны къабырыны къатында аны бу тизгинлери эсиме келдиле:

Атамы сёзю

**Бу эбизе малгъун не сейир этди,
Къуруда жияй турурча.
Къабырымы сен сыртлыкъгъа сал, балам,
Кавказдан хауа урурча.**

**Эбизе ёлсе, сен, келип, къычыр:
«Эбизе малгъун кетди», - деп.
Ахыратда тынч жатарма, балам:
«Мени тилегим жетди», - деп.**

- Энди тынч жатыгъыз, тюзлюк хорлагъанды, миллетлеге къыйынлыкъ жетдиргенле да къара кёрдедиле, - дей, Кыргызда кёчгюнчюлюкде къырылгъанланы барысына да Акатны къабырыны къатында дууа тутуп, алай кетдик.

70 жыл мындан бурунгу бу таулары Кавказдагылагъа ушагъан жерлеге тюшген кёчгюнчюлеге тынч болса, Акат бу тизгинлени 1944 жылда жазмаз эди.

**Бизни атла бла ишге сюрелле
Ташла учургъан желледе.
Къамичи ойнатып, къаты ишлетелле
Колхоз, совхоз да элдеде.**

**Бизге беш жүз грамм ётмек берелле, -
Ма олду суткагъа ашыбыз.**

**Жалынган – бизге жалыныучу эди,
Жалынчакьгьа кьалды башыбыз!..**

**Эки сёлеше, «тюрге!» деп жаныйла,
Мындан уллу тюрге болурму?!
Бу жарлы халкьгьа Аллахны жаны ауруп,
Кьаргьыи тилеклери толурму?**

**Прогул жазып, сюдге берелле
Ишге кеч кьалган адамны.
Миллион жылыгьа унутулурму
Аты айтылмазлыкь заманны?!**

Бюгюнлюкде унутугьуз, кьоюгьуз кёчгюнчюлюкню юсюнден жазгьанны дегенле барын кёрмеген насыплы Акат...

Алгьыннгы байламлыкьланы бютюн кючлер ючюн

«Ак-тилек» кафеде башында атлары сагьынылган элдеде жашагьанла, Бишкекден келгенле да жыйылган эдиле. Иссык-Кёлню тийресинде таулуланы тюбешиулерине кьыргьызлы акьсакьалла, Иссык-Кёл районну администрациясыны башчысыны орунбасары Дёлетбек Салмакеев да келдиле.

Бу тюбешиуге аталган кьурманлыкьда сёлеше, Акьайланы Башир бери келген акьсакьаллагьа, машинала бла кёчгюнчюлени жолларын кьыдыргьанлагьа болушханы ючюн КьМР-ни Башчысыны кьуулугьун болжаллы халда толтура турган Юрий Коковха ыспас сёзюн айтды.

Малкьар халкьны Старейшинала советини председатели Сабанчыланы Исмайыл, Ногьайлыланы Хажомар, Толгьурланы Борис, Атаккуланы Халимат, Герийланы Тамара, Назиля Канеева, Ёлмезланы Тамара, Мамайланы Алий Кьыргьыз халкьгьа бизни миллет кьыйынлыкьгьа тюшгенде болушханы ючюн ыспас этдиле.

- Тюенене Кьабарты-Малкьардан кьонакьла келгенлерин эшитип, сизге тюберге бек ашыкьдым, - деди Иссык-Кёл районну администрациясыны башчысыны орунбасары Дёлетбек Салмакеев. – Мен кесим да бу тийреде туууп ёсгенме. Мында жашагьан таулула атларын иги бла айтдыргьанларын айтмай жарамаз. Ала Сумайланы Аминат, Чапаланы Мустафир, Толгьурланы Борис, Ботталаны Масхуд, Жаболаны Залина, Ёлмезланы Назир эм башхаладыла. Аман юлгю кёргюзтген бир таулу жокьду. Администрацияда ишлегенлени, кесими атымдан да Нальникден келген кьонакьлагьа ыспас этерге сюеме. Бир миллетбиз, таулу келиним болса, бек сюерик эдим. Келигиз, Кьыргьызстанны Иссык-Кёл району таулуланы бир району бла шуёхлукь жүрютейик!

Сабанчы улу аллай шуёхлукьгьа бизни республикадан Элбрус район хазыр болгьанын билдиргенде уа, кьызыу кьарсла урулдула.

«Кьууанч», «Балкария» тепсеу кьауумла, бир бирин алышындыра, аякь бюкгенлерине эришип тепсегенле кёп эдиле.

Иссык-Кёлде суу сууукь болгьанына да кьарамай, анда жууунуп, жолгьа алай чыкьдыкь. Кьыргьызстандагьы таулуладан, «Гавий» деген

солурга бир да аламаг жерде тюбеп, алай айырылдык. Чыгырланы Юсюп Къзахстан бла чекге дери ашырды.

Алма-Атада аппорт терекле чагъадыла

Къзахстанны дангыл тюзлерин къыдыра келип, Алма-Атада табийгъат чагъып тургъан кезиуге жетип къалдык. Бу шахарга кече арасында жетгенибизге да къарамай, Къзахстанны алгъыннгы ара шахарында жашагъанла шишликле, хычинле, айран бла тюбедиле. Мында танышла кёбюрек боллукъларын аллындан да биле эдим. Алай къарачайлыланы бла малкъарлыланы «Бирлик» деген жамауат биригиулерини таматасы Бабаланы Мустафир эм Эфендиланы Татьяна къарангыда мени алгъаракъ танып къойдула. Аллындан айтып къойыкъ, бир къауум жыл мындан алгъа «бирликчиле» бизни республикага келгенлеринде, алагъа кереклисича къонакъбайлыкъ эталмагъан эдик. Алай бизге жарыкъ тюбегенлери хычыуун кёрюндю. «Алтын Къаргъалы» отель-санаторийде тохтадык. Кимле тюбегенлерин кече билалмай къалгъанлыкъга, эрттенликде танышдык. Ала Хаджиланы Алим, Геккиланы Музафар, Магомет, Теммоланы Ибрагим, Холамханланы Азрет, Курданланы Юсюп, Ёзденланы Баттал, Роза, Люаза, Эфендиланы Татьяна, Шауаланы Хабибуллах эдиле.

Кирпич заводну къабырлары къалайда болгъанын, анда мени аппам Мусукланы Хасим эфенди асыралгъанын алматачы акъсакълларыбыздан соруп кюрешдим. Ол къабырла къалайда болгъанларын, сау къаллыкъ, Хаджиланы Алим айтлды.

Алгъа Экинчи пятилетка элге (шёндогю аты Алатауду, ол кеси да шахарга къошулупду) Геккиланы Сураг ёлоп тура эди да, Борчаланы юйлерине дууга бардык. Хаджи улу кёргюзтген къабырлагъа андан сора бардык. Цийкъанланы Мухадин хажи юйретгенча, Хасим эфендини сын ташында жазулары болмагъан къабырын терк тапдым. Бу аппамы къабыры сакъланнганына къууандым. Эрттегили къабырла болуп, тегереклери бегитилип тургъанла была эдиле. Ол а Хасим эфендини киеую Батталаны Мухадинни хайырындан сунама. Былайда къабырлагъа жер алып, тегерегин бегитип, мында топуракъ юлюшюн биринчи тапхан ол болгъанды.

Алайдан Жандосово (алгъыннгы аты Ворошиловка), Чемолган элени къабырларында дууа тутдукъ. Жандосово элде Шауаланы Алийдар бла танышдым. Бу элде Кавказдан кёчюп келгенледен жангыз Алийдар. Мында, акъсакъл айтханнга кёре, 30 юйюр бардыла. Курданланы, Чабдарланы, Солтанланы, Шауаланы, Бийчеккуланы тукъумларыны келечилери жашайдыла. Чемолган элде Къзахстанны президенти Нурсултан Назарбаев таулу жашла бла бирге школга жюрюгенди. Бабаланы Мустафир айтханнга кёре, президент бизни миллетни адамларын бек сюеди. Мындагъы «Минги-Тау» тепсеу къауум сахнага чыкъса, Нурсултан Назарбаев, жеринден къобуп, къарс уруучуду. Бу кетсе, аны орунуна ким келеди деген сагъыш мында жашагъан таулуланы башларын бийлегенди.

Быллай жерде адамла бла танышмай къалмайса. Теммоланы Ибрагим 1955 жылдан 2006 жылга дери шофёр болуп ишлегенди. Ол заманны ичинде каскад ГЭС-ни къурулушуна тири къатышханды. Тау, тик жолла бла жюк ташыргъа къоркъмагъанла къуру таулу жашла болгъандыла, Теммо

улу да аланы ичинде. Шёндю пенсиядады, жаш бла эки кыыз ёсдюргенди. Алты туудукъну аппасыды.

Геккиланы Музафар, 1966 жылда эл мюлк институтну бошاپ, Талды-Курган областны Гвардейский районунда Ленинни атын жюрютген кьумалы совхозда фермада зоотехник болуп ишлеп башлады. Ол мюлкде баш зоотехник болуп тогъуз, директорну кьуллугъунда уа онсегиз жылны ишлегенди. Мюлк алтаус кьумалы малланы ёсдюргенди. 1997 жылгъа дери совхозну чачдырмагъанды. Пенсиягъа чыкыгъанлы, Алма-Атагъа кёчюп, анда жашайды.

Ол ингирде Баба улу бла бирге «Минги-Тау» тепсеу ансамбльни Кавказдан келгенлеге кёргозтюрюк концертге къалай хазырланганларына кьараргъа бардык. Анда англадым, Нурсултан Назарбаев бу коллектив тепсесе, ёрге туруп, кьарс ургъанын бошуна болмагъанын. Кёп тюрлю миллетлени келечилеринден кьуралгъан ансамбльде тепсеген жашла бла кыызла бек фахмулудыла.

Къзахстаннга келтирген сын ташны шахарда жашагъан таулуланы шёндюгю къабырларына кирген жерде орнатыргъа келишдик. Ол жумушну 25-чи апрельде тамамладык. Былайда дин ахлулары айтханны этип, дууа тутдукъ. Таулу шофёрладан сора киши чыгълмаучу жолну чыгып, «Холам», «Бахсан», «Малкьар» атлы кафелени кьатларында суратха тюшдюк. Ингирде уа Пятилетка элдеги кафеде Кавказдан келгенлеге кьурманлыкъ этдиле. Жаш адамла той эте, таматала да бир бирин тансыкылап, кече арасына дери олтурдула.

Шабат кюн кишини солур кьайгысы жокъ эди. Эрттен бла пресс-конференция, ингирде уа школчуланы дворецинде Къабарты-Малкьардан келген, алматачы таулула да биригип, тынгылы концерт боллукъду.

Эрттен жыйылыуну санаторийни конференцияла бардырылыгучу залында ётдюрдюк. Бизни республикада таулуланы болумларыны юсюнден Сабанчыланы Исмайыл, «къзахлы» таулула къалай баш кечиндиргенлерин

а Бабаланы Мустафир айтдыла. Алма-Атада бла Алма-Ата областьда – 1250, Джамбул областьда – 300, Павлодарда 250 таулу жашайдыла. Къарачайлыла саулай да 1250 боладыла.

– Бир бирге иги болугъуз, къарьусузгъа болушугъуз, - дегенди Геккиланы Шамил. – Мен оюм этгеннге кёре, Бабаланы Мустафир халкъы ючюн бек жарсыйды. Аны эсге алып, Геккиланы Магометни, ол кеси да мында туугъанды, назму китапчыгъын Баба улугъа саугъагъа береме.

Китапны саугъагъа Бийчеккуланы Тахир да берди. Мында туугъан тёлню келечисича, къазах эм къыргъыз халкълагъа айтылгъан ариу сёзлеге къошулгъанын айтды.

Ингирде концертге бек кёп халкъ келген эди. Аны ачхан, бардыргъан да, узакъ жолда таматаланы саулукъларына къарап келген Нёгерланы Танзиля болду. Зезаланы Ахмат бла Гуртуланы Лейля тепсеп, Райм Бекир жырлап, Бархет Хачатурия сыбызгы согъуп, фахмулукъларын кёргозтдюле, сахнагъа «Минги-Тауну» бек гитче тепсеучюлери чыкыгъанда, алагъа кызыгу къарсла бла тюбедиле. Бу ансамбльге беш жыл толады, ол себепден бир-бир терсеучюле грамоталарын Сабанчыланы Исмайлыны бла Бабаланы Мустафирни къолундан алдыла.

27-чи апрельде ызыбызгъа тебиредик. Узакъ жол таматалагъа, жашлагъа да кыйын кёрюндю. Алай Астана къаллай шахар болгъанын кёрге-нибизде, сукъланган, сейирсинген да этдик. Алай бек уллу кьюуанч хапарны чекни ётюп, къыралыбызгъа къайтханда эшитдик. Бакуланы Сагибатха, бизни барыбызны саулугъубуз ючюн да къайгъырып келген медикге туудукъ болуп, жашчыкъ къошулгъанын эшитгенде, автобусдагылагъа жангыдан жан киргенча болду.

1-чи майгъа Долинкедеги мемориалны къатына сау-саламат жетдик. Алайда бизни сакълагъанла уллу той этип тюбедиле.

Автобусну шофёрлары Жанхотланы Ахмат бла Жаппуланы Оскаргъа ыспас этгенле да кёп эдиле.

Жарсыгъа, кюн ийнакълагъан тауларыбыздан узакъда – киши жеринде – жашагъан малкъарлыла бла къарачайлыла кёпдюле алыкъа. Ол зат иги да жарсытды мени.

МАМАЙЛАНЫ Алий

Важа ПШАВЕЛА

КЪОНАКЪ БЛА КЪОНАКЪБАЙ

I

Тауну бийик сыртлыгъында
Кистин тайпаны кыралы
Уюпду, балсып, талгъандан,
Жууургъан болуп къарангы.
Борха толкъун талагъандан
Бурады чатны къарыны.
Тауну къампил бутакълары, –
Башдан-аякъ къан жугъула, –
Ол гюдре сууда къанларын
Кюрешедиле жууаргъа.
Тау жолчукъда бир къарелди –
Сакъламайын танг эртгенни, –
Сынчылайды къулделеде
Къарындашын ёлтюргенни.

Жол деп да тюйюл алайы –
Зыгъырлы бетде тар жолчукъ –
Тентиресенг окъун, тайып,
Бугъейге кетерсе, учуп.
Къуш уясы кирик, кистин
Эл орналыпды бийикде,
Ариулугъу алдай кёзну,
Ёшюнюча юй бийченги.
Ол кесек элни башындан
Кёрюнюшлеге бюсюрей,
Сынчыкълай къая къашланы,
Кече къарангыны сюре,
Сюзюлген туман, ашыгъып,
Барады, этегин суйреп.

Озуп кёксюл чыранладан,
Къая сызгалагъа жатып,
Жутуп къар ыранланы,
Сюзме тёбеге ушатып.
Учу да онгун не хазна,
Жолундан шашар да кетер.
Муртат а кёрюнмей озар
Хыйла муратына тюбер.

II

Алайлай ёрге жанындан
Ташчыкъ ычхынып, сагъайтды.
Къулакъ тикди ол жар таба,
Биреу эседи деп сыкъды.
Сынчылады. Бир аздан а
Зыгъыр агъым акъды башдан:
Сауутуна базынды да,
Къолу къауалгъа жабышды.
Кимди бу тынчылыкъны бузгъан?
Ёргерек, тюрслеп, къараса:
Кистин, сыдыра сызгъаны,
Тартып келеди баласны.
Ташчыкъла, зыгъырла кёозгъай,
Суйреп келеди бир затны.
Кюнде жылтырагъан бузлай
Бола къауалны сампалы.
«Агъач киши кирик, кимсе?»
Жауап келди огъарыдан:
«Мараучума, – кёрмеймисе,
Сен а тюйюлсе тюз адам».
«Да нексе ишекли манга?
Оспарла нек сёлешдинг сен?
Тау жолчукъда жолукъгъаннга
Не болады тап тюбесенг?
Мен да уучума, сенича,
Хазна болалмадым ансы».
«Ол а – Аллах бергенича,
Къууан, – ачымай къалгъанса».
«Ол а ачыу тюйюлмюдо:
Кюнден жетдим да былайгъа,
Кюндюз бир мал тюбемеди
Кюнчыкъгъанда, къыбылада.
Кеч къарангы жели бла
Бёрю улугъанча улуп,
Жетип къалады, кёз байлай,
Бугъейге атардан болуп.
Жолумдан ажашып кетдим
Бу танымагъан жеримде

Бу тарафлагъа эрттеден
Бери да келмеген эдим.
Алай кийик жаныуарла
Барлыгына жокъ ишегим:
Эшите эдим жугъутура
Шарх-шурх деп,
 туююшгенлерин.
Жюрегим тохтаргъа жете,
Аланы марагъан угъай,
Сокъураннган окъун этдим
Келгениме бери уугъа».
Ёргедеги тигеледи,
Бети туура болуп къалды:
«Салам! Къууанып къайт», – деди.
«Ой, сау бол!» – деп жауаплады.
«Жарсыма, – деди да, тартды
Уулугъун аны аллына:
Анда – мыллыгы гуждарны
Кёндеденине салынып, –
Къойчу, тыш жерде тарланы
Нек къыйналаса арышлап,
Бёлейик бу мен тапханны,
Эки туугъан къарындашлай.
Мен кёлом бла айтама!
Быллай къарангы кече мен
Сени юйюме къайтармай
Ийсем, уялырма элден.
Хевсур а болурмуса сен?
Атынгы айт, танышайыкъ».
«Нунуама. Чиз элден,
Ол узакъдады, тышхары».

Звиадаури былайда
Букъдурду, хайырсыз, атын:
Жигит кистин бу ауулда
Эте келгенди муртаглыкъ.
Къан тёлеую барды муну
Бу тийрени хар элине,
Ол сагъайтады хевсурну –
Бар эси да – тёлеуюнде.
«Сен да манга, ишек болмай,
Айт атынгы кёлюнг бла».
«Алхастайдзе Джохола,
Былайладады элим да.
Джарегде – жарагъан юйюм,
Анда сый кёрмеген болмаз.
Кел, бир тюрлю сагъыш-оюм
Этмей, эркин солу бир аз.
Къонакъны хан къонакъныча
Кёрюу – адетди юйюмде.
Солу жукъудан къаннгынчы,
Сора хайда эртте-кюнде»
«Урлукъ салмай, тирлик сакълау,
Ол сырсыз адамны иши.
Уулукъ тийишлиди санга,
Жокъ анда мени юлюшюм.
Къал дей эсенг, угъайым жокъ,
Жююнге да болушайым.
Юлюш чыгъарсанг а,
Бетими этерсе шайлыкъ!»
Мыллыкны гыйы юсюнде
Санлап, тебретиле энишге,
Сёз аны-муну юсюнден
Бола, арсарлыкъны тешди.

III

Келедиле. Келгинчиге, тынгылап,
Кермен жухла битдиле, къоркъуу кирип.
Къалакъ гыйыдан къаланнган гытыла
Сырылыпдыла, тау сынжырла кибик.
Гузаба юредиле ит жыйынла.
Сабийлени кёзлери да – келгенде.
«Буду гытым, кёп келгенни жылытхан,
Эски юйледен бириди элимде.
Мында къонакъгъа къоркъуу жокъду аз да.
Жууугъунга келгенча, эркин атла,
Ашчы эшиклени бизге, Агъаза»
Деди къатынына эри къууатлы.

Бир уллу иш тындыргъанча, ёнюнде
 Базыкъ ауаз къайнатады къазанын.
 Отоугъа ётнуп, сёлешген сёзюнде
 Жууукъ этген ниет барды узагъын.
 Звиадаури, сюелип сайнада,
 Тынгылайды: от жагъада олтуруп,
 Бир къарт киши, пандурини сарната,
 Айтхан жыры жигитликденди къуру.
 Къачан эсе да бирде болгъан сермеш
 Къызыуда кистинле болуп хорлагъан,
 Хевсурла уа, хорлатып, осалды иш
 Деп къачханларын чыгъара туурагъа.
 Къан къазауатны айтады ол жырын,
 Салауатды хар сёзю жигитлеге...
 Алайлай эси учду, къара жыйрыкъ
 Кийип, ич отоудан чыкъгъан бийчеге.
 Имбашларына къара жаулукъ атып,
 Келеди, ёзен къамиш кибики, бир субай.
 «Къадар бизге быллай къонакъны тапды, –
 Деди эри, зыбыр сакъалын сылай, –
 Аллах бизни юйюбюзге онг кёзден
 Къарагъаны сёзсюздю, шукур анга.
 Кёрейик бир энди бу жангы ёзден
 Къонагъынги къалай сыйларыгъынги».
 «Жууукъ бол юйге, жолоучу, тёрге ёт!» –
 Деди къатын, башын аз кётюререк.
 «Сау бол, жууукълу бол! Бу иги адет
 Кёрюндю сенден жаратылгъан кибики!»
 Ачылды къонакъбайны босагъасы,
 Къонакъ къонакъбайны ызындан ётдю:
 Тиширыугъа бере сауут-сабасын,
 Мамыр ниетли къонакъ адетинде.

IV

Къарт къаплан тау дырккъылада кибики, сур
 Къопду жеринден къаштой къарт хыршылы.
 Тау жол арытхан кистин бла хевсур
 Босагъадан атлагъанда тышындан.
 Тау адетни жоругъун уста билген,
 Къалайында болса да, жырны юзюп,
 Къонакъ келсе, жеринден къобуп, иги
 Жууукъ барып айтыргъа керек сёзю.
 Кёп кистинни ол дунягъа ашыргъан
 Звиадауриге уа кёз ачханлай,
 Окъ тийгенлей, чойреленип къашлары,
 Бир тюрлюле болады ол къарт алай,
 Тюрлю десенг а – жюреги, тыпырдап,
 Чартлап, чыгъыпмы кетеди дер эдинг.

Муртатны кәрҗенлей, олсаҗат, тартып,
Къаманы къындан сууурлугъу келди...
Ол а, айхай, чыкъмакълыкъды адетден, –
Къарҗыш къонаҗы ушайды да аны.
Акъырын чыкъды да, кетди къарт юйден,
Ачыудан бармаҗын къаба, къабына.
Ичинден кюйҗен кәркюрек къанҗасын
Хайда тюй да, хайда тюй да, кете бара.
Андан сора элге жүрек къайҗысын,
Жел бла сюрҗен кибик, этди хапар:
«Уо, жамауат! Уо эллиле, ма сизге –
Джохола муртатха болду къонакъбай,
Тау тарланы тарыкъдырҗан башкесни
Джохола танымай къоялды къалай...
Энди мурдар тюшҗенди къолубузҗа,
Кечим жокъду анҗа, не къонакъбайлыкъ,
Кәрп тәрҗенди ол бизни къаныбызны,
Энди ким онҗлу боллукъду – къарайыкъ.
Озҗан жайда ол жанын алҗан киши
Бюҗюн къанын алырҗа чакъырады,
Тау адетге кертичи бери келсин,
Унутмайыкъ этҗенин бу къырлада,
Къайтарайыкъ къаныбызны былайда...
Не тукъум адамды кистин Джохола?
Акъылындан шашхан болур насыпсыз.
Кимди бу – эл къанлысына жау болмай,
Аны кесине къонакъ этҗен сырсыз.
Уҗай, уҗай! Барды бизни әтюбюз!
Къаныбызны алайыкъ биз къанлыдан,
Уҗай әсе, – жокъду бизни бәркюбюз,
Биз әтерикни әтсинле къатынла!»
Дардыҗан* къапха кирип, къозҗалды эл,
Хунукландыла** къарты да, жашы да,
Къамаларына жабышадыла, жел
Урҗан кибик, муратларын жашырмай.
Къан тәлеуюн бермеҗен муртат гулла
Аллында суюелсин да, бир кәрейик:
Къабыр башына жапмайын җыйыла,
Термилтирге кюн жарыкъҗа кәрбюрек.
Къутулмазча эл кършоудан ычхынып,
Тасхасыны башын ачып турурҗа
Ийдиле Джохолаҗа тасхачыны,
Къанлы муртатны харбазын*** марарҗа.

* дардыҗан – ашыкъ-бушукъ

** хунукланды – ачыуланды

*** харбаз – хар атлам деген маҗанада.

Бош келгенча эт да, юйге кир да бар, –
 Дедиле анга, ашыра эллиле, –
 Аузунгдан сёз чыгъарсанг а, киртабан,
 Кесингден кёр: тиерикбиз кёлюнге.
 Хашкенча жюрют да кесинги, жарыкъ,
 Къонакъ къайсы отоуда къаллыгъын бил,
 Къаныбыз ючюн бу хевсурну жанын
 Алгъаныбызны бир кёрюп къалсын эл».
 Этди алай – соруу-оруусуз барды,
 Олтуртдула, кел, жууукъ бол деп, хантха.
 Алайда, сёз къабын ачып, быргъыдан
 Суу ычхыннганча этди олсагъатдан.
 Акъ атха миндиреди Джохоланы,
 Джохола да, кёзюн алмай къонакъдан,
 Къууандырып къонакъны сыйлагъаны,
 Жюреги жарыкъ тебеди, къууатлы.
 Болмагъанча ыразыды кесине:
 Бу ингирди тенгликни башланнгысы,
 Бара баргъан дуняда уа, ким билсин,
 Кистин хевсурну болур ышаннгысы.
 Ол чалы ундуругъунда къонакъгъа
 Жер этдирди, – къонагъ а унамады,
 Юйренмегенди башы къуу жастыкъгъа,
 «Ахшы!» дерге айтханы тамам эди.
 Ол сабий сабийлигинден бери да
 Хазна сынагъан болмаз къуш тешек,
 Тешекде болсун бюгече жерим деп,
 Ол кече ундуругъу болду тешек.

Къыйналмады тасхачы жумушуна,
 Тап тюшюп къалды ол, сунмай тургъанлай.
 Борчун толтуртду ары жууушханы,
 Къонакъны тасхасы чыкъды туурагъа.
 Жел къуугъанча, къууулады ызына,
 Ичинден а къонакъбайлагъа кюлюп:
 Келип къалгъанча аллына азыгъы,
 Къытайны жолун тапхан тюлкую кибик.

V

«Къатын, къоп, тур, – недиле бу даурла?
 Алчы бери къабыргъадан къамамы!
 Ким эсе да жаулугъун этди туура,
 Чапдыла дейме элиме къанлыла?
 Къонагъыбыз эшикни ачып ишми
 Къойгъан а болурму, хата этеме деп?
 Шохайча кёрюнюп, кеси уа тишми
 Билей болур эди бизге кертиде?
 Тсс.. Тохта! Биз суннганча туююл иш, –

Эллилерибиздендиле дауурла:
Нек этедиле была ёшюн уруш?
Неле жаншайдыла была даммырлы?
Муну мен а болурмамы чурумуну?
Эшитемисе хырылдагъан тауушну?
Къонагъыбызгъа киргендиле уруп, –
Ол тюпге тюшгенди, саны къурушуп.
Неди бу? Къонакъбайлыкъны адетин
Бузуп, мени намысым бла ойнау,
Адамлыгъымы чурукъ олтан этип?
Не ишди бу, кесинг сагъыш эт, ойла?»
Кёзю кёргеннге кёлю ийнаннгынчы,
Къамасын сермеп, Джохола, эшикни
Ачып, секиреди, окъ атылгъанча,
Жыйыннга, хар бирин да энчи тиклеп.
«Шашханмы этгенсиз, уолан, кистинле?
Къонагъымы таза ёлемен этип,
Дедашхи адетибизни истемей,
Мени элде бедешликге тюбетип?
Мухаммат файгъамбарны хадисинде
Айтылады: конакъ бёрк намысды деп.
Аны тутмай эсегиз эсигизде,
Миллет сауутну табы барды менде.
«Къой сен бу тели-мели сёзлеринги!
Къанлы жауун сакълар ючюн ананы
Кимдиле жашау жолун юзерикле,
Анга хурмет этмей, алып къаманы?
Эсинги жый сен, баштакъ, эсинги жый!
Кимге бергенсе юй жылыуунгу сен?
Аллай къонакъны, къонакъбайны да, сый
Берген угъай, къырып салырбыз бирден,
Биригизге да болмаз тайпа осуй,
Биригиз да тынчаймазсыз бу элде.
Къайдан жабышды санга телилик?
Звиадаурини танымаз адам
Табылмаз анга, муртат тнойюл дерик.
Бу тийреде, бу ауузда, бу тарда
Бу тнойюлмюдю элни тарыкъдыргъан,
Анда-мында силпилеге бугъунуп,
Жыртхыч кибик, жашларыбызны къыргъан,
Аямай не узагъын, не жууугъун?»

Джохоланы жерге битди кёзлери,
Арсарлыкъ, ишеклик да бирден жамлап,
Тешик тапса, батып кетерча бола,
Хазырлыкъда ёз жашауун юзерге.

«Ол тнойюлмю эди къайын къулакъда,

Бугъунуп, муртатлыкъ къабына кирген,
 Къарындашынгы уруп къаплагъандан
 Сора, кесин тапдырмай, къачып кетген?
 «Аллай жигитме мен – Звиадаури!»
 Деп махтаннганы тау артындан келген.
 Бизге тутхан ниети ол гяурну
 Бюгюн да белгилиди бизни элге.
 Аны юсюне: мал-мюлкюбюзню да
 Сюрюп, ёз жайлыгына жыйгъаны уа?
 Къолгъа тюшсек, къайсы бирибизни да
 Эриусюз илишаннга салгъаны уа?
 Насыпсыз, сен нек этесе айыплы
 Юйонгю-юйюрюнгю, къатынынгы?
 Андан эсе къал да къал ыспас къыллы,
 Юлош нек этдинг аууз къабынынгдан?»
 «Да, болсун, тап, сиз айтханлай окъуна...
 Алай, сиз айтханны тутуп чурумгъа,
 Жояргъа жарамаз дертликни къууа,
 Жойсагъыз а, сизгеди айып тамгъа!
 Мени къонагъымды бюгюн, кистинле,
 Бу адам, къанлым эсе да, тап, мени,
 Къонакъгъа къонакъ хатерни истемей,
 Жоюп ийсек, намысы тюшер элни.
 Жиберигиз муну, Муса, къыйнамай,
 Кирмегиз аз жерчикде мурдарлыкъгъа.
 Арбаздан ары чыкъса уа, аяма,
 Къаныбыз ючюн къан алырсыз хакъгъа.
 Бу жаубузну жолда-къолда тюбеп,
 Жанысагъыз, ушар эди бир затха,
 Юй босагъа юсюнде ёлтюрюп,
 Не бетден къарарсыз бу жинкли отха?
 Сизге айып туююлмюдю, кистинле,
 Жыйынны къолундан сауутсуз ёлсе,
 Ата адетни бузгъан типискиле,
 Ёлген кёп да игиди андан эсе!»

Муса:

Да сени да хоча болмаз жашауунг!
 Бу мискинни уруп къойгъан иш туююл,
 Тейп адетни сыйламады, айтыуунг
 Бармыды? Да сен да тынчлыкъдан тюнгюл.
 Къолубуздады хевсур, ол себепден
 Алыкъа таякъ кётюрмейбиз санга,
 Бу гяурну жакъчысы болуп, элден
 Айырылдынг, ит, къажауса ийманнга!

Джохола:

Не дединг сен? Итми дединг? Ол эсе

Акъялынг, сора чыкъчы былай бери!
Жюрек аузун тутдуруп, марап, эслеп,
Къурч къамасын сукъду сабына дери, –
Ёл да кет, юрмезсе, ит, мындан ары,
Ит ким болгъанын тутдумму кёзюнге!
Кистинле, кюлтюм этдигиз да барын –
Ата адетлени – кирлеп юсюю.
Аллах бла ант этеме: жууукъла
Эсек да, мен сау кьоймам биригизни,
Ма сизсиз адетлени бузгъан къулла,
Терслигизни Аллах ачар сизни.

«Кёрмейсиз муну этгенин!»
«Таза шашханды акъылдан!»
Болмай алайда экили,
Джохоланы терк жыкъдыла.
Ол къамасын чыгъаргъынчы,
Къолун-бутун жипледиле,
Къанларын андан алгъанча,
Тюйюп, ёлемен этдиле.
Элни къопханы – курт кибик,
Болгъанны жутары – аздан.
Звиадаури, къан кекире,
Бюлдюрюлейди бир затла.
Къаны къайнайды хевсурну,
Къолунда уа саууту жокъ:
«Турмагъыз хорлагъан сунуп
Сизге тап тюшгенин бу жол!»
Жыйын бютюнда хорсунуп,
Хахайдан толу къара къол,
Мыллыкныча сюйреп, аны
Дертчиле алып кетдиле.
«Къабыр юлюшюн, – дедиле, –
Тапсын энди муну жаны,
Ол дуняды мынга жазыу,
Кечирекми болду ансы!»
Аты да мурдарлай къалсын,
Жаханымде кир суу сюзе, –
Олду жазасы кюйсюзю.

VI

Къыбыдын кырдыгын-хансын кюл этген
Къурумсырт дуппурла – эл аягъында,
Тар къабырлада эл ючюн жан берген
Асланжюрекле жатадыла мында,
Обалары кёк кюкюреп жиберген,
Сакъ жауунну жуууна агъымында.

Къабыр къарангысы таш кибик басып,
 Жюреклери жюйрюклерин буздула,
 Аштапар жер топурагъы ол асыл
 Жанланы жиликлерин тауусдула;
 Адам сыфаты ташлады бетлерин,
 Къазауатда сырпынларын суууруп,
 Кеслерин сермеш къызыууна уруп,
 Учхан къушдан тюк алгъан жигитлени.
 Табийгъатны тюрленмейди жоругъу,
 Жарсыуду ол, алай анга жокъ мадар:
 Игимисе, аманмыса – жолунгу
 Кесилир заманын биледи къадар –
 Чонгкъайып, кемени болса боллугъу,
 Кемеде болгъанлагъа да кюн батар.
 Алыкъа кюн къарамагъанды таудан,
 Чыкъ да кюмюшленипди талалада,
 Сабанла да къанмагъандыла тангдан:
 Алайлай, адам къадар алайланы
 Толтурду, хунукланып ёрлей тардан.
 Эс жыйып къарагъанда, ол дауур а:
 Хыршыланган жыйын ортасында,
 Къара кесеу болуп, Звиадаури
 Келеди, аны хар бири да жаный.
 Ёлюм хычыуун иш туююл, болсада
 Биреуню ёлтюрюлгенин кёрюрге,
 Чабышып, бир бирни оза, арсар да
 Болмай, къарты да, жашы да келирле.
 Ой ненча муртатны кёргенди кёзюм:
 Ичи – къара, тышындан а ышаргъан,
 Дагъыда бир ёлюм къабынчыкъ кюсей,
 Сыйлы жерни уялмай арышлагъан!

VII

Ма – мазары кистин элни,
 Дарланы къабыры мында,
 Обагъа жууукъ сюелип,
 Эфенди сёзюм башлады:
 «Дарла, кери къыста дертни,
 Къара да кёрчю: къанлынгы
 Къабыр ташынга келтирдик,
 Сюеледи эл аллынгда.
 Санга муну къурман этдик,
 Ашырабыз бюгюн ары» –
 «Анга къурман болсун итим», –
 Деген сёз хауаны жарды.
 Хынчы* сюеледи хевсур,

* огъурсуз

Бети, къарамы – дебеккюр,*
Кекелин шылдым эте сурх,**
Арсланны жалкъасын кибиқ.
Жерге кирген темир къурукъ
Кибиқ турады отжюрек:
Да, къурч сырпындан къоркъурукъ
Муккулан бармыды Жерде?
Сойландырдыла кистинле
Хевсурну, бек хыршыланып:***
«Ирият, женгдир терслигинге,
Къурманы бол сен Дарланы!»
«Итим болсун анга къурман!» –
Къурч къама бойнуна кире
Тургъанда да, ол хевсур ма
Алай айтады кез кере.
Эл, огъурсуз къапха кирип,
Ушады къопхан черекге:
«Хырылдай, къабырын кере
Турса да, жюйрюе – жюреги!»
Къан къусады. Эл къызады.
Звиадаури – жан ала.
Мурдар мардадан озады,
Алай жаш а – тынгылап.
Тентирей, кючден сюеле,
Бети саз бола, агъара,
Агъаза башы юзюлген
Жигитге турады къарап.
«Болуш!» дей эди жюреги...
Къолуна бир гида тюшген
Болса, мурдаргъа керегин
Тапдыра кирип ёрюшге,
Азат этер эди эрни, –
Къайнай эди къаны кючлю.
Не медет, – кистин тиширыу
Эр кишиге баш болалмаз.

Ёз ауанасын ашыра,
Жолну бара, бир ич ауаз
Жетди: «Ой насыпсыз къатын,
Эрни кючюн таза сынап,
Юсюне эриулю къатып,
Ол тауусулмазлыкъ суна,
Аз тынчайгъан болмаз жаны,
Кёкюрегине ёшюнюн,

* жигит, бир затдан къоркъмагъан.

** жел

*** ачыуланып.

Къысып, сууута къызгъанын,
Къаналмагъандан кючсуне.
Энди уа – ма, унутдурур
Умутму эте болурла...»
Унутдурмаз кесин хевсур.
Ол муратдан къалып къурлай,
Жерни тырнарла кистинле.
Ала, тьялмай кеслерин,
Чанчхакълайдыла мыллыкны,
Тас этип адам къылыкъны.
Алай, мурдарда да жүрек,
Барды, сёзсюз. Болуу керек.
Кетип бара, хар бири да
Ич дунясына киреди:
«Гюнях иш этдик!» – дегенлей,
Энедиле силпилеге.
Ортада къажалукъ ниет
Болмаса эди, айып эт
Хевсургъа тийген табылса...
Аллах кёргенден бир осал
Чыбын тапдырмай, болду сал.
Сермешгенде да, тюз къаплан
Кибик, тюбегенин къаплай,
Жигит жоюлду ма алай.
Болсада, къаргъаш – къаргъашды,
Аны бла кюреш – борчду,
Ол себепден а кистинле
Хевсурну бойнун кесдиле».

Къоюп кетдиле мыллыкны
Къая башы алысында:
Жыртсынла аны калакла,
Мыллыкчы къушла жыртсынла!
«Итни ёлюмю да итлик,
Билмеди эсе терслигин.
Аны аман кюню келлик
Заман кесин эсгертди!»
Кистле алай жыгъал-мугъул
Эте келедиле жолда.
Ол сёзлени къатлай эгур,
Бар элlege жайгъан болду.
Ингир ылызмы да жетди,
Къан бетли кюн да ёчюлдю.
Къарангы, жамлап тау бетин,
Эл къара аугъа кёмюлдю.
Кёрюп ол ахыр-ауалны,
Мазаргъа битгенди къая:
Къалмай башха бир амалы,

Кёз жашларын таргъа къуя.
Жарсыу десенг – къабырлагъа.
Къарындашына жилияр эгеч.
Кеч орман да – мараллагъа,
Андан – бёрюлеге эркеч.
Къолуна сырпын алгъаннга –
Сыйлыды сермешде ёлмек;
Урушха – жигитча кирмек,
Ыспассыз ёлюм – душманнга.
Бюгюн Звиадаурини
Ким этер да жилиаун?
Терен ёкюнюую желни,
Адам жилигъанча – жауун.

Жаяу туман кёкню жутду.
Кистин къатын силпилеге
Бугъуп, шауданнга жууукъда –
Ачы кёз жашларын тёге.
Инбашларын къалтырауукъ
Алып, тыяргъа жокъ къарыу.
Кёзюнден акъгъан жилимукъ
Тамгъан жерин эте къара.
Душманны жилиаун этген
Къоркъмаймыды Аллахындан?
Аллахны излепенинден
Тайгъан кюер ахыратында.
Къоркъса да эллилеринден,
Хорлайды жюрек нюзюрю:
Жарлы хевсур кёзлерине
Сау ауанача кёрюнюп.
Да жилиаун этер да ким
Хевсурну бу тыгъырыкъда,
Бир да къуруса да, эркин
Жатарча къабыр тарлыкъда?
Къарамын тигеди жерге,
Билмейди, жарсып, бууула:
Джохола да – неях эри –
Алай ёлюрге боллугъун.
Биреуню эри ючюн сен
Жилийса, сарнайса, тели.
Кесинге аман этесе...
Акъылынг жокъду тюк тенгли.
Мазар таба ашыгъады
Кече, эчкича, сагъая.
Ма – къулакъ суу ышылады
Тау этегине, сыгъына.
Тау башында уа къабырны
Къатында – башыжокъ мыллык.

Жетди алайгъа, тик жарны
Ёрлеп, амалсызгъа къалып.
Кёрюп мыллыкны, тёгюлдю,
Кесин тыялмай, алайда.
Кючю-къарыуу тюгене,
Жансыз къонагъын сылады.
Чырпаланган чачындан бир
Чымпы чакълы кесип, бютюн
Сарнап, кюйюп, къара кёмюр
Бола, бузады келбетин.

Алайлай къабырны къара къарнындан
Сызыладыла бир тунукъ тауушла.
Неди бу? Бирде – ушайды къаргъаугъа,
Бирде уа жилиу-сыйытха да ушап.
Жилигъаны да келеди сабийни,
Жокъду амал анга тёзюп турургъа.
Бир ауазла къатышып къутургъан
Суулай, келеди, талай тинин:
«Адетсиз, кимни этесе жилиуун?
Кимни жанын чакъыраса сен артха?
Аулап къойсун жанынгы налат ауу, –
Былайда ассы болдунг сен Аллахха».
Ол аягъы юсюне кючден болуп,
Къача кёрдю мазардан баш энишге.
Ызындан келе тургъанча, къууулуп,
Ёлгенле, сёзлери сыртын къаишлей:
«Элде бугъуп къутулур умутну къой,
Гудучу къачхан кибик, къачып бизден!» –
Къычырады ызындан къарангы къол:
Алайны ташы, агъачы, юзмези.
Алайлай къобады кистин къабырдан –
Аны ёлген къарындашчыгъы Эбар,
Ёлгюнчю аты айтылган къарыулу
Жаш, бетине кёленке ийип чинар:
«Ой эгечим, суйген эгечим мени,
Не къыйынлыкъ сынатдынг бюгюн манга:
Азмы эди бир къабыры бу жерни,
Келтирмесенг былайгъа бу аманны?
Экинчи къабыр къарангыгъа мени
Не бетден къаратдынг, бузуп адетни?
Махтаму сунаса бу сарнаунгу?
Сютюн харам этмедингми анангы?»

VIII

Сылжырады шаукам таба, энишге.
Бир зуйкъун ит тюбеди ёрюзде:

«Къайт артха, тиерсе мыллыкга ишге,
Къоймам аны, тап, бармагъын юзерге!
Мыллык ийисми ургъанды бурнунга?
Мен жыртыргъа къоймазма аны санга»
Таш алып, мазардан къыстаргъа итни
Агъаза чабып, калакга кериледи.
Сыгъыннганды энишге салма жолну,
Тепчонукъдан ургъан желге сагъая,
Юс кийимин, чачын-башын да аны
Тепчонукъдан келген тырман сугъара.
Терезе жарыгъы мутхуз жилтирей
Тургъан юйюне талакъ солуу бууа
Жетеди да, босагъадан ичкери
Атлады ол, ёлген ёлюсю бола...
Атлады да, оюлуп тюшдю жерге,
Къажыгъан чынар эшикден ётгенлей.
Алайгъа жетгинчи, къысып, жүрегин
Амалсыз этген чурум учду кенгнге.

«О, юйюм къуруду, – деди Джохола, –
Душманыбызгъа аш болуп къалдыкъ да!»
Босагъадан атлагъанлай жыгъылгъан
Агъазаны келтирди от къатына.
«Къатын, не болгъанды, – деп шошчукъ сорду, –
Биреу зорлукъ этергеми кюрешди?
Айтчы, ёз къолум бла аны бурдух
Этип къояйым, туйюлдю бу ишден.
Айтчы, кимди, мен къабына жыяйым,
Ол да – жауум, Мусадан башха туйюл.
Тюгюме да кёрмей алырма жанын,
Тукъумубузгъа жакъдырмам кир тюгюн».

Къамасыны сабына жабышханлай,
Сакълайды ол къатыныны жууабын.
Къатыны уа жатханыча – жатханлай,
Кёз къаплары, ёлюнюча, жабылып.
Кече ортада бошлап ёлор жукъу,
Жиляп ийип тюз ачханлай кёзлерин,
Айтады эрине: – Аллахха шукур,
Ёлюп къалмадым эсе тау кезинде!
Ким базынырыкъды манга тиерге?
Бу тийреде туумагъанды аллай жан.
Намысын алай кесдирсем эрими,
Олсагъат бууар эди мени ажал.
Ингирден бери тийре дырккъылада
Излеп айланнганма сени атынгы.
Алайлай, чыкъгъан кибик къыямадан,
Бир желмаууз къауум аллымы тыйды.

Аладан бири – бир къара медира,
Бир мазаллы, эриши, уллукъулакъ,
Узун къолларын кенгине керди да,
Къычырды, жер этекни эте къула:
«Жаратды жаным сени – Агъазаны,
Кел биргеме, жангылмазса, келип къал,
Санга берирме байлыгъын Кавказны,
Башынга тап кѣргенинги бар да ал!»
Жаным чартлап чыгъаргъа аздан къалып,
Къачдым, ол а ызымдан болду къысха.
Таш-агъачны безгек къалтырау алып,
Алынып къарады ол къылыкъсызгъа.

Ишеклигин ачды былайда эри:
«Болургъа да болур желмаууз, алай
Ол тюйюлдю, Агъаза, былай эрип,
Кюйюп-бишип, сен эрир кибик болгъан.
Нек жилигъанса былай сарнап, тыхсып?
Ким эди жюрегинги былай эзген?
Манга туурада окъуна артыкъсыз
Кимни жилиуун этесе бюгюн сен?
Мен танымаймамы сени, тюйюмчек
Эталмазса бир затынги сен манга.
Агъаза, айт тюзюн манга, хайда, че,
Сакълатма кѣп, ол игиди жанынга!»
«Сен тюзсе, нек букъдурама эримден,
Амалым жокъ, не этсенг да, кѣтюрмей:
Мен сени ол къыйынлы нѣгеринги
Жилиуун ингирден бери этеме.
Жаным ауруду, эридим жарлыгъа:
Башха къыралда юзгенди жашауун,
Кѣз юсюмдеди аны батырлыгъы...
Этер адамы жокъ эди жилиуун.
Не нѣгер деп, не жууугъу деп, биреу
Ачмады жандауур эшикни анга,
Табылмады аны жарсыуун кѣрген,
Табылмады бир адам да сарыннга.
Аллахны да, сени да аллыгъызда
Мен этгеннге боллукъду гюнях дерге,
Да – не сѣз, манга тюшдю амалсыздан
Бары ючюн да жилиуун этерге...»

Шургусун тыялмай, сѣзюн бошады.
Ары дери ишекли болуп тургъан
Къаты эри алайда жумушады,
Къатыннга айтды, чѣгюп тобугъуна:
«Жан эриулюкню, гюнях ишге тергеп,
Намысым къоймаз терсине бурургъа:

Керти жигитни жилиуун этерге
Дурусду кьайсы бир да тиширыугъа».

IX

Кюн таякъ атылыр заманда чыкьгъа
Агъаза кьойларын кютерге чыкьды.
Мазар башында – жыртхычла жыйыны,
Мыллыкчы, ауур кьанатларын жайып,
Марайды тюбюнде ёлюкню, тиклеп.
Кистин кьатын, кёз жашын черек эте,
Кьууулду тепчонукьгъа жаяу жолну,
Кьоюп кетгени ючюн башын жула.
Урмийикде болгун оба кьатында
Хуруда жилийды кистин кьатыны.
Аш кьайгьысын ачыкъ эте бийикде,
Жютюбурун мыллыкчы кийиклене,
Гюрен тутуп, сюзюледи ачыкъдан,
Кистин кьызы уа ёледи ачыудан.
Кюнню уялтхан бетине тыхсыуун
Чыгьармайын, терен-терен ахсына,
Ташла бла кьыстайды жыртхычланы,
Ташдан да терк сызыла кьаргьышлары.
Сора бугьунады чум юлкюлеге,
Жамагьанча бола эски кёлегин,
Жилигьанын эслемез ючюн биреу
Кёрсе да, жукь айтмаз эсе уа эри...

X

Элия ургьанлай, хапар
Учуп жетди Бисо элге:
«Звиадаурини мурдар
Дертчи жойду, таза эгет!
Кёкден эннген темир тиреу –
Важа-Хевсурну кьалкьаны
Жоюлду, жоюлду эрлей,
Хевсурла жойдула аны!»

Сарын жамлады анасын,
Алынды алайда эл да:
«Ажалым мени да алсын,
Мен сау нек турама энтта?
Кьайтарыгьызы да жашымы,
Кеси асырасын мени,
Кьабыр обамы, ташымы
Бойнуна алсын кесини!»
Эл сюеледи агуман,

Ачы хапардан сын къатып,
Таланып шургу агъымгъа,
Симсирейди жашы, къарты:
«Элинден узакъда къабыр
Тёбесине берилди хакъ!» –
Деп, ала садакъ окъларын
Къолгъа этедиле кыысха.
Танг атаргъа хазыр болду
Сермешге барлыкъ элжыйын,
Анда-мында, онгда-солда
Ачыуларын кючден тыйып.
Апарека, алгъа чыгып:
«Азыкъ болсун жетикюнлюк!»
«Аякъ тюбюнден жел чыкыгъан
Тебиресин, эл кюлкюлюк
Болмай. Жигитге таукеллик
Этиучюдю таянчакълыкъ» –
Дейди Бабураули сур,
Кистинлени жанын кенгден.
Курт юзюлген кирик, Хевсур
Къопду оюнсуз да бирден!

XI

«Тур тешегингден, Джохола,
Жукъугъа батылып турмай!
Тауларыбызгъа хор бла
Чапханды жаубуз, букъмай.
Келеди ол сермеширге,
Бетден-бетге тюбеширге,
Кистин анагъа баласын
Унутдуруп ючюн ассы.
Ала огъурсуз ишлерин,
Эрттеден, билей тишлерин
Хазырлап, малларыбызгъа
Чабып, хастанларыбызны
Къыргъын этер мурат бла
Аты болгъаны – ат бла,
Атсызлары уа – жаяулай,
Джарегеге, от жалынлай,
Жетедиле! Тур, хазыр бол!
Керти кистинча, батыр бол!
Ал кылычынгы къолунга,
Ушамаз артда къалыргъа!»

«Кистинле бламы? Да ким
Аллыкъды мени нёгерге?
Къарайма да, энди дайым
Кесим жангыз кюреширге

Тюшерик болурма, тейри.
Да кёрсюнле эллилерим
Ким болгъанын керти кистин,
Мени бирле, айып истеп,
Чыгъаргъандыла сатхычха,
Салыр бола сал басхычха,
Жаным саулай мени кёрге
Сугъарыкъланы да кёрдюм!»
Жигит кубесин къаплады
Къамасын такъды белине,
Аркъасына уа къауалын
Тагъады кенделенине,
Ол, темир бёркюн да киймей,
Башыны къайгъысын кёрмей, –
Ушамайды деп кистиннге –
Ата-бабала истеген
Арсланча, кирди урушха,
Аз да къоркъмай ауушургъа.

XII

Да хевсур жыйын да тепди,
Байракъларын тау жел тарай,
Къалын курт юзюлген кефли,
Саркъып энишге, мазар таба.
Ёлюсюн къушлагъа къоймай,
Алып кетергеди мурат.
Аны жойгъанланы къырмай
Къоймазгъа этгендиле ант.
Таргъа кире-кирмез, тарх деп,
Ушкок атылды алайда.
Аха, къаргъашла эртгеден
Сакълайдыла, бугъуп, алдан.
Ташланы тырмылай, окъла
Жазадыла ары-бери,
Эки жыйын да дыркъыда
Къыра кирдиле бир бирни.
Эх, окъла уа! Керексизге
Кёп къан тёрдюгюз бу тарда!
Элде болмазча ёксюзле,
Кистин жыйыны хорларда
Бабураули, халны эслеп,
Битип къалады оргада.

Къаманы къурчу шибилля
Кибик, отлай кубелени,
Хевсур жыйын онглу бола,
Сермейдиле кистинлени.
Эй, кубе, темирлигинги

Тюрлендирмей быллай кюнде,
Муслиманлагъа керегин
Бер! Охо!.. Сермеш керкинди!..

Къая артындан, сызылып,
Жаланбаш кистин секирди.
Элесге ушап, къызынып,
Сермеш къызыууна кирди.
Бугъунган жашла сейирден
Къата, анга кёз тикдиле.
Ары дери кёрюмеген
Кимди бу, деп тиклендиле.
Джохоламыды бу, хейле?..
Олду, фасыкъ, кеси жангыз,
Къаллыкъ сунуп кесин ёлмей,
Урушха киргенди, антсыз.
Аралыпдыла кистинле
Не жүреклик барды! Сурлукъ!..
Алайлай гюрен этдиле,
Ортагъа алып, хевсурла.
Къылыч къыйып борбайларын,
Оюлуп жыгъылды кистин...
Къаргъашланы къамалары
Устуккулайдыла этин.
Жарсымадыла кистинле
«Ёлтюрдюле эсе, – ёлсюн,
Ажал чакъырды кесине,
Сау элге тенг этип кесин,
Жангызлай урушха кирди,
Эл намысыбызны малтап,
Бирлик адетни сибирип,
Кесине табарча махтау!»

Сойландырдыла жигитни
Къая ыранда къаргъашла.
Къамалары жилтинлене,
Хевсурла болдула къаршы.
Сырпынла кёжюреклени
Чача, кубеле жыртыла,
Къысадыла кистинлени
Огъурсуз хевсур жыйыны.
Ыхтырылдыла кистинле,
Энди къоркъуу жокъ аладан.
Сора мазаргъа кеслерин
Атдыла хевсурла анда.
Анда уа – жигитни къабыр
Аралада сюеклери,
Чыгырбаш къушла да, сабыр

Къонуп, этлерин кемире.
Жыйдыла устуккуларын
Машоклагъа, артмакълагъа,
Бар дертлерин, ачыуларын
Алып, къаргъашланы къаргъай.
Малларын да кистинлени
Сюрдюле эл бауларына,
Юзюп жауланы тинлерин,
Тюкюрдюле къанларына.
Жан жууукъну сюеклерин
Жыйдыла бары бирден,
Сыйлы жюкню эллерине
Алып келдиле ингирде.
Ёлюк атала жеринде
Тапсын ахыргъы юлюшон,
Жууукъ-ахлусу элинде
Этер кибик аны ишин:
Жиляуну сыйлы адети
Болмагъанча багъа тюшдю.

XIII

«Эй, сыйытчысы гяурну!
Кёрдюнгмю бичакъ урушну?
Къылкъыяры ит хевсурну
Баш иенги къурушдурду.
Къаргъа юлюшо болгъунчу,
Жиляуун эт да, асыра».

«Мен бюгюн жилий къалгъанча,
Болсун душманым сыры!
Не гюняхым барды мени?
Эл арт нек бурду манга,
Кёрюп жугъуучу ёлетни,
Бугъуннган кибик туманнга?
Гестолада асырадым
Жанымдан суйген эрими,
Эл къабырлада салыргъа
Изим тапмайын элимден.
«Сени баш иенг, – дедиле, –
Жаубузну сыйлы кёрюп,
Уялтып элни, ит кибик
Жашады туугъан элинде.
Къабырлада жер жокъ анга,
Чирисин ёлген жеринде,
Энди душманны жокъларгъа
Сен къалгъанса элибизде».
Не хадагъа этейим мен?

Жаным кесеуленди отда.
 Дуниямы къарангы этген
 Акъыл манга жолун тартды!»
 Къаракёз, субай агъачлы,
 Марал кибик, ингил къатын,
 Кесини жилияулу къачын
 Кётюре, ёлюкге къатып,
 Кёзюн химил этген ачы
 Сыйыт эте, жангыз къалды.

XIV

Гылан кийикленген кече.
 Жел улуйду уруп-учуп.
 Аллах, гюняхларын кечир
 Ёксюзюнгю, жолоучунгу.
 Сен къулларынгы азапдан
 Сакъла, Жангызыбыз, сен!
 Ныхытлы жоллада сапдан
 Къыйналган суугъа тюбесин!
 Суу амалтын жан алсала,
 Бил мукъминле болганларын.
 Тынчы, боран, бюгюн саула
 Тас этмесинле анларын!

Жипден ычхыннганды бушуу:
 Юзюле келип акъ къардан,
 Чачын-башын жулкъады суу,
 Жагъаларын тыйып таргъа.
 Иши жокъ къыйынлы бла,
 Къабыр азабындан – кери,
 Сарнаудан кеси бууула,
 Келбетин урлады жерни..

Кесин буза сызгъалада,
 Жел акъ булутну къаралтды.
 Бир тиширыу а алайда –
 Чынгылдан энишге къарады.
 Чыран сууугъу къагъады
 Аны, чырпалай акъ чачын,
 Бет орамы акъ къагъытды –
 Умутун къапханды ачы.
 Къутурган суудады ахы,
 Къарамы кетгенди ары,
 Ол унутханды Аллахран, –
 Къутурган толкъуннга къарап.
 Тарны жамлапды мудахлыкъ,
 Анга кимни кючю къарыр!

Ким тыйсын аны бу кече
Жаназы этилмез ишден?
Кёзюн жумуп, атды кесин
Бийик чынгылдан энишге.
Адамла ичинде жашар
Амалы кьалмагъан эди,
Кистин угъай, жолда ташла
Окьуна бедишлик этип.
Эр бла кьатыны бирден
Терсми эдиле былайда?
Эл бойсундурмады эрни,
Кьатын – кьанлыгъа жилияды.
Жандауурсуз толкьун элтип,
Агъазаны терк жамлады.

XV

Дум кьара кече деппанда,
Джохоланы кьабырындан
Чыгъып кёрюнеди элес,
Жан да бурмай кьоймазча эс.
Ол – Джохоланы аунагъы –
Этди, кёлю тола, такбир:
«Звиадаури кьонагъым,
Нек ачмайса бетинги бир?»
Мазар кьабырындан туруп,
Кьурумун кийип кечени,
Кьуту да, кьапчыкьлай, кьуруп,
Кьыйынлы хевсур чегинди.
Сауут-сабасы белинде,
Келип, алайда сюелди.
Ол экеуню артында уа,
Бир кьолу бир кьолун ууа,
Сюелип кьалды Агъаза,
Бети тюрленмейин аз да.

Алай бла Кавказны бек
Бийигинде от жанады,
Агъаза элейди элек,
Экисине да эгечлик
Эте, азыкь мажарады.
Ол кьарынгыда, кьалтырай,
От кёрюнеди узакьгъа.
Кьарындашлача олтуруп,
Азыкьчыкьгъа да узала,
Кьыздырадыла ушакьны.
Аны кёргенле ол чакьда

Тауда къонакъбайлыкъны бек
Сакъланнганына шарт тюбеп,
Ол татахлыкъгъа сейирден
Ёлюр эдиле да бирден.

Да, не медет, къадар – кючлю,
Бир бири ызындан, бечеу
Ташайып кетдиле кёзден,
Кетген а этмейин эсден.
Туурадады, къара къумач
Кибик, къарелди аунакъла.
Анга керек туююл тилманч, –
Ёлюм алмайды къонакъны.
Суу сарнайды къара чатда,
Жётели къысады тарны,
Жалан залкъыды ол чакъда,
Жаны кертиликге тарып,
Тепчонукъда къалды чагъа.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Норвегияда 1970 джыл чыккыган назму китабы бла белгили болганды. Андан бери аны кёб китабы басмаланганды. Хапарчыча, драматургча да улду фахмусу болганы ачыкъланганды. Аны бла бирге, бурунгу скандинав ёмюрню тин хазнасын ачыккылаб, эски норвежчадан бюгюн джюрюген тилге кёб затны кёчюргенди. Аланы арасында бурунгу норвеж эпос «Эдда» энчи орун алады. Араб, кьаджар, шумер тилледен кёчюргенлери да кёбдюле. Эрлинг назмуну, драматургияны да тилин джангыртханлай, байыккыдырганлай барады. Скандинавияны тышында да — Батыда, Шаркыда да — белгиледи Эрлинг. Ол кёб адабият ёчге тыйыншылы болганды. Норвегияны эм онглу джазыучуларындан бириди.

Эрлинг КИТТЕЛЬСЕН

20 джыл мындан алгъа мен алан тариххе эс бёлюб башлайма. Чурумуну - «Нарт» эпосда алан халккыны юсюнден айтылган бла норрёланы* «Эдда» сагаларында* айтылганлада кёб ушаш зат барды. (Норрёланы* — Баты Норвегия бла Исландияны бир кесегинде 700-1300 джыллада джашаган халккыладыла; сага* — тулпарланы юслеринден назму халда айтыула).

Алгъаракыда, андан бери бир он джыл бола болур, бир орус китабда 600-чю джыллада аланла ишлеген клиса шекелли бир суратны кёреме. Кавказ джанында болган клисалача эди ол. Архитектурадан, динден да терен хапарлы тюлме, алай а, кёлюме келгени: ол мекамла аланла табыныучу юйле болуб, артда христианла кыачланы тагыб, клисала этген болурла аланы. Аланлагы бир тюбер эди дей келеме да...

Талай джылны мындан алгъа бир назму китаб тюшеди мени кёлюма. Бир чапрагы орус тилде, бир чапрагы да — норвеж тилде. Бек иги назмула эдиле ала. Ал сёзюнде джазылгандан ангылайма — автор Лайпанланы Билал - алан кыанлы Кырачай джуртданды. Ана тилинде джазады. Бираздан а билеме — поэт, джашы Алан да биргесине, Ставангерде джашайды. Мен джашаган Ослодан ол сахар 500 км узаккыкыда болса да, алан кыарнашларымы кёрюр ючюн, терк джолгы атланама. Бек хайырлы тюбешиу болган эди...

Бираздан Кавказ поэмамы ийген эдим да, Билал аны кырачай тилге кёчюргенди. Норвеж-кырачай культура байламлылык бегий барлыккы болур деб умут этеме.

Норвегия, Осло

КАВКАЗ

(Поэмадан юзюк)

97

Кюнден толу къачхы джарыкъ
Эски къалагъа тийиб алгъа,
Андан да – къая башындан –
Барсча тигелей келиб,
Ачыкъ къабакъ эшикле бла
Ара сахаргъа кирди да,
Аз-аз кёлюн джарытды
Сакълагъан халкъны къарангыда.

98

Кавказ мийик таулары бла
Кюн джылыуну тыяды да,
Хар келгенни, байрамгъача,
От джагъасына чакъырады;
Тейри онг берсин хан къонакъгъа –
Келалгъаннга от алыб,
Мийик кёкден, къарангыдан.

99

Къыбыладан, шималдан да тегюлген
Сейир джырлагъа къулакъ салыб,
Къара тенгизни джагъасында
Джашил таулада уяларындан
Къанатлыла, къанатланыб,
Кёлтюрюлдюле да ёрге,
Кёк шошлукъгъа ташайдыла.

100

Кёк тахтасындан къарай джерге,
Къанатлыла келтирген макъамгъа да тынгылай,
Джер джюзюнде аны адамлары
Не этгенлерин да ангылай,
Аны кёзю-къулагъы болгъан къанатлы джыйынны,
Джангы борч салыб, ашыра ызына,
Джокъдан джукъ эте, сынаиды Тейри.

101

Дуня сёлешеди Табигъатны,
Къадарны хакъындан неда
Бир бош затны юсюнден –
Адамны Узайгъа учханы дегенча;

Дуня малны, дуня сёзню сюрюб,
Умут этедиле сатыб алыргъа
Дуняны, ахыратны да.

102

Игилик кетгенинде, аманлыкъ тамыр ийди,
Инсанны джюрегин, джанын да къуу эте.
Кёкге джууукъ къанатлылагъа да, аланы джырларына да
Киши эс бурмады. Сюрюлген джер,
Къабугъу сыдырылгъан терекча,
Ёзюню теренинден тауушсуз кычырыкъ этди, тилек этди,
Алай а, халкъ «амин» дей билмегени себебли,
Тилеги къабыл болмай къалды.

103

Уллу Раманы тахтагъа чыкъгъан
Кюнюн байрамлай тургъанлай халкъ,
Патчах, джорукъну бузуб,
Джыйылгъанланы да мыдах эте,
Кичи юй бийчесини сёзюне тынгылаб,
14 джылгъа Элден кыстады аны –
Чегетде джашаргъа буюрду;
Сита суюгени да аны бла кетди.
Къарнашы да айырылмады андан.
Къалабалыкъны унутурду шошлукъ.

104

Ала къурман этген зат бары –
Отда джауча кюйдю,
Балча эриди кюн тюбюнде;
Къадарны алгъыш аягъына келишмеди -
Бошуна чачылды, тегюлдю:
Къадарны алдаргъа этилген къурманлыкъ
Къабыл къалай болур?

105

Тейриге джууукъ болабыз деб,
Къаядан чынгагъан насыбсызла да,
Къанатлылачамы учаллыкъ эдиле?
Алданган, къарангы джахилле
Къалай боллукъ эдиле Кёкге джууукъ?
Аланы джанлары айланадыла энтда
Джансыз Айны учуб тегерегине.

106

Чыгъышдан келген тин
Къаджар тилде айта назмусун,

Шын тургъан атха ушаш таулада
 Къанатлы макъамланы эшиталмады;
 Джангыз къанатлы джыйын
 Кёк бла джерни чегинде
 Ол ангыламагъан тилде джырлай эди.

107

Джаз аздандан башланады,
 Алай а, ол бурулур ючюн джазыугъа,
 Кёл тенгизни акъджал токъунлары
 Шын туруб, Унух файгъамбарны кемеси тохтагъан,
 Тау тёппелени къарларын джалаб,
 Гималайча мийикден,
 Ызларына эниб, рахатланыб,
 Назму тизгинлеге бурулуб,
 Керекдиле тохтаргъа ёмюрге.

108

Къауум – джангыздан кючлюдю,
 Алай а, джангыз тюзлюк бла болса,
 Тейри адамына бурулады ол –
 Тейри аны джанында болады да,
 Къауумдан кючлю болады джангыз.
 Аны джолун джарытады джулдуз,
 Къазакъ бёрю да къошулады анга –
 Къарангы тыялмайды атарын тангны.

109

Рама, джюрегинде къайнай тургъан от
 Тышына къуюлады деб да къоркъа,
 Джан нёгери бла эмда къарнашы бла
 Орман чегетге ташайды.
 Аны анасы – Табигъат –
 Аны кёз джашларын аязы бла сюртдю да,
 Къызгъан бетин, башын да сылаб,
 Адамдан толу джокълукъгъа –
 Джашауну тирилт деб, ашырды.

110

Ёлюмге башхасы джокъду –
 Къушмуса сен, кёкде учхан,
 Огъесе бёрюмюсе, джерде чабхан.
 Ситагъа уа барды башхасы –
 Анга керекди джашау –
 Къуругъан сууча тюл, –
 Толгъан Айча.

111

Узайда кеме, учхан джудузгъа тийиб,
Къуш тюгюнлей чачылгъанды.
Ёлгенди къанатлы адам.
Не этсин энди Сита:
Кёз джашлары джангурдан да бек
Джибитедиле джерни, алай а
Кюн таякъ алагъа тийиб,
Джанкъылычны къуралмайды –
Къууанч джыламукъла тюлдюле была.

112

Умут джилтин да къалмагъанды
Энди джюрегинде Ситаны.
Алай а Рама сауду – ол тириледи –
Ситаны кёз джашлары тирилтедиле аны.
Ситадан а – къалады джангыз
Аламны титиретген сыйыт-къычырыкъ.

113

Энди табигъат болгъанды къуу:
Ичерча тюлдю суу –
Тауушу, татыуу, барыуу да джокъду аны;
Терек чапракъла да шууудмайла –
Сын болгъан кёзюуюдю дунияны:
Айгъа ушаб къалгъанды джер,
Къуралгъаныча чачылгъанды джыр.

114

Алай а, джюрек тирилсе,
Тёгерек да тюрленникди,
Къоркъуу да илгенникди,
Къайытырыкъды патчах да артха,
Джаяу да минерикди атха,
Къуу джерге берекет келликди,
Ёзге, алкъын, алгъынчады хар не.

115

Алан шахаргъа тёрт дуниядан
Саркъадыла: атлы, джаяу да;
Тау суула, джашил аязла, къачхы джелле да;
Тарих кёрюнюуле, бюгюнню джангылыкъла да;
Алай а, не уллу къалабалыкъ да
Бузалмайды Акъ тауну шошлугъун.

116

Аланияны джандет джеринде
 Ишлегенликлерине бир талай храм,
 Аны ючюннге къара халкъ
 Эски динин этмеди харам,
 Тейрисин унутмады адам:
 Тейрисине бла тюрк тилине
 Кертилей къалды.

117

Заманнга бойсунуб къалмай,
 Бойнунда къачы болгъан да,
 Джангыз Терекни тегерегине айланыб,
 Кёкден, бурунча кёб зат тиледи,
 Тилеги толмай къалгъанында уа,
 Терслик къачдады деб,
 Къачын храмгъа къайтарды да,
 Рахатлыкъ табды кёлю.

118

Перс тилде селешген бир къауум келгенинде,
 Тюрк тилде селешген джамагъат,
 Башха тилли ууакъ къауумлагъача,
 Анга да берди эркинлик
 Суюген динин тутаргъа;
 Тейри адамы болургъа излемегеннге да,
 Къатылыкъ джокъ эди.
 Ахыры неге келтирди аны да?

119

Бир Тейриге табынмагъан джамагъатны
 Ахыры хорланмай мадар джокъду:
 Бёлюннген халкъны
 Къыргъан, джесирлеген да тынчды.
 Ёзге ол затха сагъыш этмей,
 Ичи гырын болгъан Шошлукъгъа батды –
 Батыгъа, Чыгъышха да бойсунмаучу халкъ.

120

Шахаргъа кечген Эл
 Дженгил тас этеди адетин;
 Джангы адетлеге да юреналмай,
 Кёб заманны къыйынлыкъ чегеди.
 Башха диннге кечген а
 Шахаргъа кечгенча тюлдю –
 Джан, санча тюрленмейди дженгил.

121

Аламны эки кьаршчы джаны
Бир-бирине тюбеселе,
Не бир джангы дуня кьураллыкды,
Не эски дуня чачыллыкды да,
Уллу кьалабылыкдан сора,
Кьабыр шошлукь кючлерикди тегерекни.

122

Дуня мал кьул этеди шахарны;
Сатыу-алыу – майдандан кьаннга кечеди.
Адамны саггышы ол болады кюндюз-кече да.
Бу кезюуде келеди душман да –
Малы кьутхармайды джанын адамны.
Кьуру джер кьайгылы инсанны
Джер джутады. Кек да болушмайды анга:
Тейрисин унутханнга болушурму Тейри?

123

Кьанатлы атны арбагьа джегиб,
Кьанатларын джараусуз этсенг,
Ол сени Кекге чыгьарырма,
Элтирми Тейриге джууукь?
Тубандан керюнмейди джукь,
Чарс басханды кезюн адамны.
Энди чеб да кедю абындырыгьа аны.

124

Акь Таудан Кьара тенгизге
Чынгаб джууунуучу нартла
Бир кьайытмай эселе артха,
Эл тюб болургьа башлагьанды.
Кьара булут кьонннганды башлагьа да.
Не медет, Кекге кетгенле
Кьайытмайла андан.
Джууукьлашханды ахырына заман.

125

Юйлени эшиклерине салыб кирит,
Терезеден кьараб тургьанла,
Кьалай тыярыкьдыла кьара джарыкьны –
Ол терезе бла келеди кириб.
Кьара джарыкь джутады
Юйде чыракьны, кекде Айны да.
Эслей тургьанлай аны да,
Тейрисин эсгерген азды.

126

Тюшондюрюр ючюннгеми керекди:
 Тау джарылыб, чачылыргъа от,
 Неда, душман келиб, бёлюнннген халкъны
 Къырыргъа эмда сюрюрге джесир этиб?
 Не да – эмина, ёлет дегенча ауруула
 Къояргъамы керекди халкъны шындык этиб?
 Бары да болгъанды – от ырхы келгенди таудан;
 Сау къалгъан да, джесирге тюшгенди джаугъа.
 Ауруула да талагъандыла халкъны.
 Дагъыда Тейри джазыкъсыннганды аны.

127

Джангыдан башланнганды джашау.
 Биягъынлай агъаргъанды Тау.
 Юй оджакъладан чыгъады тютюн.
 Сейирсиндирген а бютюн:
 Халкъда джокъду энтда бирлик:
 Эсни, ангыны кимди берлик,
 Хакъ бла болургъа унамай эсе халкъ?

128

Халкъ джуртуна къайыта билгенди.
 Къошулгъанла да кёбдюле анга.
 Джангы къайгъыла, джарсыула энди
 Тынчлыкъ бермейдиле анга.
 Тюрленнгенди аты сахарны,
 Андан да бек – магъанасы.
 Алай а тил – тюрк тил, алан тил – сауду:
 Ата джуртну олду багъанасы.

129

Тауну бузун джалаб, сууун ичиб,
 Ёсгенди нарт улусу Къара-Шауай.
 «Ташын джалаб, сууун ичиб турсакъ да –
 Джуртда айнырыкъбыз» дегенди Къарачай.
 Къара булутла кетгендиле таудан.
 Ёлюб тирилген халкъ – сен,
 Энтда ненча сынаудан ётериксе?

130

Джол а узакъ эди къалай.
 Джарытса да аны джулдуз бла Ай,
 Абыныргъа да тюшдю,
 Сюркелирге уа – огъай.
 Къанатын элия кюйдюрген къуш да,

Аягъы къабханда къалгъан джанлы да
Эсге тюшюре эдиле халкъны.

131

Рама бла Сита 14-джыллыкъ сюргюнден
Джуртха къайытыб, джашау этгенча,
Къайытды Къарачай да джуртуна,
Отдан, джалындан да ётюб.
Зулмуну хорлагъан тынч болмаса да.
Джарала сау болсала да, табла къалдыла.
Кёбле ёлдюле, къалдыла узакъда.
Ёлмеген – умут эди джангыз.

132

Чингизхандан, Темирден, Къурчдан да
Кючлю эди халкъны джаны.
«Эл ашагъан эмегенден
Эл Тейриси кючлю» деб,
Бош айтмагъандыла нартла.
Кесек-кесек болгъан къауумла,
Къошулуб халкъ болур ючюн,
Къайытдыла артха, джуртха.

133

Энди джарыкъ Тейриден-Кёкден,
Келди джарыкъ Таудан, мийикден
Чыкъды джарыкъ Ташдан, Терекден.
Кёк-акъ-джашил боялуу байракъ
Кёлтюрюлдю ёрге, ётдю тёрге,
Халкъ баш урду бир къудуретге – Тейриге.

134

Сталинни къабыры къычыра болур:
14-джыллыкъ сюргюнден
Къайытханча Рама бла Сита,
Къайытды Къарачай.
Шахарына атады атын.
Джуртунда табарыкъды хакъын.
Таулары мийик, суулары таза...
Кёб къалмагъанды халкъ болургъа азат.

135

Къуру гырджын бла джашамайды адам.
Къарачай алан халкъ –
Шимал Джолну халкъыча,
Джюн (Рун) джазыуланы билген халкъ,
Аланы ташлада керкген халкъ,

Скандинав къаумну къарнашы,
Тейри халкъы, адамы,
Муссадан, Иссадан да хапарлы
Ахырында хакъ муслиман диннге кѣчмегенди бош.
Бара-бара тюзеледи къош.

136

Бар эселе Дин-Тил-Джурт
Аман болмаз кѣл. Эл
Къуралыр джангыдан. Алгъындан да
Кючлю болур ийман.
Къуру гырджын тюлдю джашатхан адамны.
Сыйратдан ѳтген халкъ биледи аны.
Ол билимди къутхарлыкъ аны.
Къарачай джашар.

*Норвег тилден къарачай тилге
Лайпанланы Билял кѣчюргенди*

ИЛМУ ЭКСПЕДИЦИЯ – ТАУ АУУЗЛАДА

Тарых жолну келе келген ызына иги эс буруп кьарасакъ, ол кёзюбюзню кёп затха ачады. Сёз ючюн, мындан жетмиш жыл чакълы заман алгъа 1939 жылда Къабарты-Малкъар илму-излем институт малкъар тилни диалектология, лексика эм фольклор энчиликлерин тинтиу жаны бла экспедиция кьурагъанын алай кёпле биле болмазла деген акъылдама. Ол экспедиция кесини тинтиу ишин Черек, Холам-Бызынгы, Бахсан, Чегем тау ауузлада бардыргъан эди. Ол профессор В.И. Филоненкону башчылыгъында профессор В.П. Сукотинни, жазычула Ю. Либединскийни, В. Козийни, доцент Я. И. Фроловну, Ленинградны кьырал университетини аспиранты Аппайланы Аскерни къатышыулары бла малкъар тилни диалектлеринде башхалыкъланы, литература тилде башхалыкъланы, литература тилде бла халкъ ауузунда жюриген тилде энчиликлени тынгылы илму мурдорда тинтип, кёп затны ачыкълагъанлары бюгюнлюкде да кеслерини хайырларын кёргюзтгенлей турадыла.

Малкъар тилге бла аны диалектине бек алгъа айтхылыкъ орус алим Н. А. Караулов эс бургъанды. Аны алайлыгъын профессорну 1912 жылда басмаланган «Краткий очерк грамматики горского языка «балкар»», «Балкары на Кавказе» деген аты бла уа 1908 жылда басмаланган илму-тинтиу ишлеринде кёребиз. Малкъар тилде эки диалект Черек-Холам, Чегем-Бахсан болгъанын да биринчи ол ачыкълагъанды.

Малкъар тилге тыш кьыраллы алимлени арасында бек уллу эсни венгерли профессор В. Прёле бургъанды. Ол кесини тинтиу ишлерин 1913 жылда Огъары Малкъарда, Къарачайда уа 1908 жылда бардыргъанды.

Былайда мен айтыргъа суйген зат: 1939 жылда бу биз айтхан экспедиция малкъар тилни диалекти, лексикасы эмда фольклору жаны бла жыйышдыргъан материалланы хайырларына былай, ат башындан багъа бичип кьояргъа жарарыкъ туюнюдю, аланы илмуда, жашауда да магъаналары уллуду, теренди. Ол материалланы бирге жыйышдыргъан, басмагъа хазырлагъан, керекли жерледе сёзлюк да кьурагъан, орус тилге кёчюрген да ол заманлада илму-излем институтну илму кьулулкьусу Бёзюланы Ахмат этгенди. Ангылатыулары да ол жазгъанды.

Бу илму-тинтиу экспедицияны ишинден бир кьауум затны юлгюге келтириуню (орус, малкъар тилледе) тийишлиге санайбыз. Жазыулары ол заманда жюриген орфографияда кьалай эсе да алайлай кьоябыз. Хапарла да тау ауузлада жюриген диалектлеге кёре жазылгъандыла.

МАХИЙЛАНЫ Азиза.

Ала жыйылдыла Тагыны боюнунда кертме терекге.

Къубадий улу Бекмырза атыны башындан тутуп, арлакыгъа чыгып турад.

«Нек тураса алай, Бекмырза?» - дегенде:

«Тоба этгенме жюгенсиз атха минмезге, башчысыз жыйыннга кирмезге».

Алайда киши ахшысын излелле: Къаражауланы Мисирбийни жокълалла.

Анга сен бар, мен бар болдула да, киши бармады, къоркъуп.

Къубадий улу: «Айып этмегиз, мен кесим барырма, сайлап, алты нёгер алырма!»

Сайлап алгъан алты нёгерлери бармайдыла, экинчиге сангырау Геук чыкыгъанды. Сангырау Геук къара киши болуучу эди, къара киши болса да, кеси кибик аз эди, жууап бла Мисир бийге баз эди.

Къубадий улуну къаууму:

Анам: «Мисир бий да келсе, алып келирбиз, келмесе, айтхан жууабын келтирбиз», - деп, атларын жортдура кетдиле, Къаражауланы къонакъ отоугъа жетдиле.

«Бир да хошкелдиге киши келмейди, эрикгенден ала тышына чыгып турадыла».

Хайнух ура, эки жашчыкъ келдиле: жашчыкъладан бири алай айтханды: «Сау келгин, Къубадийланы Бекмырза!» - Бекмырза уа сейир болду – танг болду: «Сау бол, ахшы улан, сен мени къайдан таныйса?» «Мен таныйма адамла айтычу хапарындан».

Сора: «Къаражау улу Мисирбий къайда?»

«Къаражау улу ичги ичерге кетгенд».

Элни жыйып: Алагъа хошкелдиге ким барса, ат башларын ким тутса – беш къарышдан эки жесир алырма».

«Терк келлик болмазмы?»

«Ашыгып келсе, бир ай олтуруп ол кели, ашыкъмаса, эки ай олтуруп ол ичер!»

Андан бере-жорта кетдиле.

Къаражау улуну тургъан фатарына жетдиле. «Къаражау улу Мисирбий» - дейдиле да, тенгсинип, жууап бермейди, жансынып, эшик ачмайды.

Сора Къубадий улу айтханды:

«Къаражау улу, итле турсун къарынынга, дюгер Бадинат сени сакълайды!»

«Не жаш эсенг да, сёзюнг кибик чартлагъанынг!»

ОСЕТИН БАДИНАТ. БАЛКАРЕЦ БАСИЯТ

Они собрались у реки Тагы к грушевому дереву. Кубадиевич Бекмырза, держа лошадь на поводу, вышел вперед. Тогда спросили (его): «Что стоишь так, Бекмырза?» (Бекмырза ответил): «Поклялся не садиться на лошадь без уздечки, не входить в отряд без вождя». Тогда стали разыскивать надлежашего человека, вспомнили о Каражауове Мисирбие. Предлагают: я, ты к нему иди, никто не идет, бояться. Кубадиевич (сказал): «Простите меня (не осуждайте), я сам пойду, возьму на выбор верховых товарищей».

На выбор взятые верховые товарищи не идут. Вторым глухой Геук вышел. Глухой Геук был простой человек, хотя глухой Геук и был простой человек, но мало было подобных ему (как сам он), кто соответствовал бы ответом Мисирбию. Тогда они сказав: «Мисирби же, если приедет, взяв его приедем, а если не приедет, сказанный ответ его привезем», - оттуда сюда рысью уехали.

Доехали до кунацкой комнаты Каражауова. И никто не идет приветствовать. От скуки (ожидая приветствие) вышли на улицу.

Пришли два мальчика, играя в волчок (гоняя, ударяя волчок). Один из мальчиков так сказал:

«Здравствуй, Кубадиевич Бекмырза!» Бекмырза же диву дался: «Будь здоров, добрый молодец, ты меня откуда знаешь?» (сказал он).

Мальчик ответил: «Я знаю тебя по рассказам людей». Потом Кубадиевич у мальчика спросил: «Каражауов Мисирби где есть?»

(Мальчик ответил): «Каражауов ушел пить вино; собрав свое село (он сказал): «Если к ним на приветствие кто пойдет, и если кто лошадей их за узду будет держать, то я возьму двух рабов ростом пяти пядей». «Скоро ли приедет Мисирбий?» (спросил Кубадиевич).

(Мальчик ответил): «Если торопится, приедет через один месяц...»

БЫЗЫНГЫНЫ ЮСЮНДЕН ТАУРУХ

1.

Да биз а не хапар айтайкъь. Суююнчлары бийлик этип, жайлыклагъа къойла барсала, тёртношер жыйырма бишлакъ ала эдиле. Холамханлары, Чочайлары, Хапарлары, Чапалары, Озайлары, Текелары, Деппулары, Жазюлары, Жетилары – ала Суююнчланы къойларын кютюп, отун этип, хар къуллукъларын, хар затларын биз этип, ала ма былай жатып, сыртларындан тюшноп тургъандыла. Сора, орус кючю киргенлей, сан азат деп - ариу къымыжа этип, экинчиси уа жан ажат деп - бир жукъ да къоймай алып, къулланы «барыгъыз энди» деп, къыстап ие эдиле. Да, къулла жарлылыкъда, хар кимге жалгъа бара айлангандыла. Инжип жашагъандыла.

2.

Да Бызынгы алгъын къайдан келгенин не билейим. Анда Айламмадан келгенди дейдиле. Бызынгы Холамын жашын ёлтюргенди да, андан къачып келгенди. Да андан сора мында тура тургъанды.

Бери Ботталары Айламмадан, Рахайлары Тау артындан келгендиле. Чочайлары Дюгерден келгендиле. Алай бла эл кьуралгъанды.

3.

Теберди Дюгерден келгенди бек алгъын. Сора Къарачайгъа баргъанды. Теберди туугъан жерге Теберди атагъандыла. Гитчелей Теберди Къарачайдан кетгенди да, Бахсаннга келгенди. Энди уа уллу тукъум болуп турады. Бир жыйырма юй болурла дейме.

№ 12. ПРЕДАНИЕ О БЕЗЕНГИ

1.

Ну, мы-то какую историю расскажем. Суйюнчевы княжили, на летние пастбища когда отары перегонялись, по восемьдесят голов сыру брали.

Холамхановы, Чочаевы, Хапаевы, Чапаевы, Озаевы, Текеевы, Деппуевы, Жазюевы, Жатиевы- они Суйюнчевых крепостными были, овец пасли, дрова заготовливали, всякую службу их, всякие дела (вещи) их мы выполняли. Они вот так лежали на спинах, лежали и так жили.

Потом русская сила как только пришла (проникла), то по так называемой свободе тела прямо оголяли (всех), а во-вторых, по так называемой свободе личности (свобода души) совсем ничего не оставляя, забирали все и крепостных выгоняли, говоря: «Идите теперь». Ну, те крепостные, мною упомянутые, в бедности и нужде жили, бродили, нанимаясь к каждому в батраки.

2

Ну, Безенги раньше откуда пришел, не знаю. Говорят что оттуда, из Айланма, пришел, Безенги Холама сына убил и от него убежал.

После этого жил. Сюда Боттаевы из Айланма, Рахаевы из-за горы пришли, Чочаевы из Осетии пришли. Таким образом, село образовалось.

3.

Теберда из Осетии пришел с самого начала. Затем в Карачай ушел. Теберда где родился, место Тебердой назвали. Молодой Теберда из Карачая ушел и в Баксан пришел. Теперь же, большим родом ставши, живет. Примерно двадцать дворов составляют, кажется.

Тексты, записанные в Кашкатау

№ 6. ЛЕГЕНДА О ПРОИСХОЖДЕНИИ КАШКАТАУ

Алгъын заманда «голлу» этиучо эдиле. Ары тойгъа бир жаш келгенди... Зыккыл болгъанды. «Анга боза ициригиз», - деген эдиле. Тойда аны кызы тутаргъа унамагъанды: «зыккылды», - деп. Сора ол тешингенди – бир да къалмай алтын бла кююш! Сора ол суйген кызын тутуф, тефсеп келип, кызыны алып, къашха атха минип, кызыны алып къачханды. Ызындан кьуугъандыла, жеталмагъандыла ансы. «Къашхатау кибик, аты да бош кьаллыкъ», - дегендиле... Айдан сора атыбыз Къашха – Тау болгъанды.

6. ЛЕГЕНДА О ПРОИСХОЖДЕНИИ КАШКАТАУ

В прежнее время устраивали (делали) праздник «голлу». – Туда, на праздник, пришел один парень. Оборванный был (он). Сказали: напоите его бузой. Во время танца (на пиру) девушки отказывались танцевать с ним (брать его), называя оборванцем. Тогда парень (он) разделся - и весь оказался в золоте и серебре. Затем он пригласил (взяв) любимую девушку и, после того, как потанцевал с ней, схватил (схватив) ее, посадил верхом на лошадь с отметиной на лбу (со звездой на лбу), взял и ускакал. Следом за ним погнались, только не догнали.

Но сказали: да останется его лошадь, похожая (как) на лысую гору (кашка-тау) без хозяина (пустой)... Эту местность так прозвали Кашка-Тау.

№ 7. РАССКАЗ КОЛХОЗНИКА ТОКУМАЕВА ДЖАМБОТА

.. Бир зашым Къарацай занында зылкыыцыды, бир зашым сабанда ишлейди. Атамы атасы Тау артындан Эбизеден келгенди. Ол... Башилди. Башилден юц къыз бла юц заш туугъандыла. Бир зашы Гитце, бири Эдиу, бири Гурай.

Сора юц къыз болгъандыла: бири Айшат, бирини аты Къымсат, бирини аты Фатий.

Юц къарындаш келген эдиле, Башилни излей,- мен атамдан эшитгенме. Мени атам а кеси бек алгъа келгенди бери. Бу жерни агъацын да, ташын да кетергенди... Мен заны бла озмагъан бир терех зокъду. Бир балта бла ишлеф келгенден сора зух билмегенме...

ЭЛБЕРЛЕ

Уллу тюзде къар жауа.

Элекден ун акъгъан.

Ингирде ашхам бла жатадыла,

Эрттен бла эрттен

Намаз бла къобадыла.

Тауукъла.

Мени эки затым барды да,

Ала жетмеген жер жокъду.

Кёзле.

Бела, бела, бела ат,

Бели иничке къолан ат,

Таугъа минсе, талмаз ат,

Талау тийсе, ёлмез ат.

Гумулжук.

Къалау, къалау тёшекле,

Аны билмеген эшекле.

Кутан.

Бир къара кишичик
Сыртдан аууп барады.
Къамыжакъ

Эл ашагъан эмеген.
Тирмен.

Бир иригим барды да,
Баугъа урдум да,
Къуйругъу къолумда къалды.
Кертме.

Кюндюз жанады,
Ингирде батады.
Кюн.

Суугъа кирсе, бир болады,
Суудан чыкъса,
Минг болады.
Ат къуйрукъ.

Кёк къагъытда тюй бюртюкле.
Жулдузла.

Жиляй, жиляй жюключюк,
Аркъачыгъы тюключюк.
Урчукъ.

Эшик башында
Жау гоппан.
Ай.

Акъ къалачыкъны ичинде
Сары бийчечик.
Жумуртха сарысы.

Бир атым барды,
Эл да минеди, мен да минеме.
Кётюр.

Сырт башында
Сары жар.
Тил.

Къабыргъа узуну
Къара къыз.
Ауана.

Жыйсам – жундурукъ,
Жайсам – ундурукъ.
Гюлменди.

Тау аллында
Акъ таш.
Ожакъ.

Къабакъ башында
Гоппан жау.
Кёкде жарты ай.

Къуйрукълу наурусхан,
Къазанны тауусхан.
Чолту.

Пура терек ура бара!
Чачакълары сууда бара.
Таракъ.

ЗАГАДКИ

На большое поле,
Снег падает.
Сеяние муки через сито.

Вечером с вечерним намазом спать ложатся,
Утром с утренним намазом встают.
Куры.

Есть у меня две вещи.
Нет места, куда бы они не достигали.
Глаза.

На дороге – запертый сундук.
Могила.

В тёмном хлеву – белые ягнята.
Зубы.

На дороге клейкий ремень.
Змея.

Еду, еду -
Длину топора не проеду.
Колыбель.

Дедушкина шуба,
Полная вшей.
Звёзды.

Длиннохвостая наурусхан
Кончает то, что в казане.
Половник.

Иду, иду,
А товарища не догоню.
Тень.

Под черной коровой
Красный телёнок.
Огонь под котлом.

Серп кривой, стрела прямая.
Две птички, четыре глаза.
Соха с быками.

На дороге голодная собачонка.
Крапива.

Одна лошадь у меня есть.
Народ на ней ездит, и я езжу, а она не устает.
Мост.

На вершине горы желтый обрыв.
Язык.

Женские имена

(сел. Безенги)

Апуажан
Уркъуят
Айшат
Ханифа
Къатапа
Гожай
Байсурат
Мариям
Сенсебиль
Гошлапа
Лейля
Маруся
Джансурат
Налдуз
Баты
Батта
Бислимат
Нагъо
Мукъай
Кулизар

Мужские имена

(сел. Безенги)

Назир
Сейфулла
Хаджимурат
Салих
Мажит
Хабибулла
Таукъан
Абдул-Керим
Бытчык
Султан-Хамид
Орусбий
Келлет
Шакуу
Ачах
Биляка
Къази
Барисбий
Къурчакъ
Мучай
Мачу
Заммай
Барашиль
Туальыко

СЕНИ ЖУЛДУЗУНГ ОЙ БАТМАЗ, ОМАР....

Абадан тѐлюде ким эшитмегенди бу жырны? Тынгылагъанланы жыр терен сагъышка къалдыргъанды. Кѐнделенчиле уа аны бла ъхтемленнгендиле. Жыр айтылгъан кезиуде, жигитге хурмет этип, адамла ѐрге туруп тынгылагъандыла.

Жылла оза барсала, жашаугъа жангы жигитле къошула барадыла. Аланы юслеринден терк-терк айтылады. Озгъан жылланы батырлары уа аздан-аз эсгериле тебирейдиле. Алай Омарча кишиле уа унутуллукъ туюлдуле.

Халкъ жигити Батырбийланы Жарашны жашы Омар 1915 жылда Кѐнделенде туугъанды. Онбир жылында ѐксюз къалады. Жангы власть

аллай сабийлеге иги къарай эди. Элде он классны бошагъандан сора Омарны Пятигорскеге устаз курсагъа жибередиле. Андан къайтхандан сора, Хабазда эл советни секретары болуп бираз ишлейди. Артда комсомолну Элбрус райкомуну бѐлмюне тамата этип кѐчюредиле.

Кеси да алыкъа жаш болгъанлыкъгъа, жаш тѐлюню къыралны тюз жолунда барыргъа юйретеди. Юйретирден алгъа уа дайым кесини билимин ѐсдюргенди. Урунууда, билим ѐсдюрюуде дагъыда къауум заман озады. Ишин, окъуун бардыргъандан сора да, аскер усталыкъгъа да эс бургъанлай тургъанды. Атда жюрюуге, ат оюнла этерге юйреннгенди. Аны ат оюнларына къарагъанла сейир этгендиле, уллу зауукълукъ алгъандыла. Ат юсюнде къама оюнларын а бютюнда бек жаратхандыла. Къараторну жюрюшюн тохтатмай, сол, онг къолю бла да жерге бегитилип тургъан чыбыкъланы бирча кесгенди. Кесин да урушну аллында жыллада ОСОВИАХИМНИ район бѐлмюне тамата этедиле. Ол жыл Октябрь революцияны байрам кюнюне Москвагъа баргъан делегацияны санында Батырбийланы Омар да болады.

Парадны кезиунде, Мавзолейни аллында, Къызыл майданда Омар бла аны нѐгери Улакъланы Доммай ат оюнларын кѐргюзтгендиле.

Уруш башланнганда уа, Омар, биринчилени санында военкоматха келип, къазауатха жиберлерин тилегенди. Жашны Владикавказгъа аскер училищеге жибередиле. 1942 жылда январьда взводну командири, кичи лейтенант Батырбий улу Омар 331 жаяу аскер полкуну санында биринчи сермешге киреди. Атакагъа баргъанда, нѐгерлерини аллындады.

Сермешден сора полкуну командири, Омарны аллына барып, Маузер керох бла саугъалайды. Нѐгерлери уа анга тау къуш деп атайдыла.

Фашистле къызыл аскерчиле болгъан окоплагъа топ-окъ къуядыла. Немисли пулемѣтчула, асыры тохтаусуз атхандан, бизникилеге баш кѣтюрюрге окъуна къоймайдыла. Полкуну командири, Омарны кесине чакъырып, душман пулемѣтчуланы жокъ эт деп, буюрады.

Батырбий улу, беш солдатны да алып, буйрукну толтурурга кетеди. Пулемётчула турган жерден иги да кенгирек кетип, бирде сюркеле, бирде уа кыкса-кыкса чаба да, жерге жата, немис окоплагъа иги жуукълашып, гранатла атып, пулемётчуланы кырады. Аны хайырындан, бизникеле чабыууллукъ этип, кеслеринден хазна кеп адам кьоранч этмей, бир элни кьолгъа аладыла.

Ол жигитлиги ючюн Омаргъа алгъа лейтенант, ызы бла тамата лейтенант чын бериледи. Кесин да ротаны командири этедиле. Дагъыда Къызыл Жулдузну ордени да бериледи.

Сталинград шахар ючюн сермеш дуняда эм уллу сермешледен бирине саналады. Анда жюзле, мингле бла адамла кырылгъандыла. Шахарны ичинде бомба атылмагъан, топ чачылмагъан, окъ тиймеген хазна къарыш жер кьалгъан болмаз.

Омар кесине бойсунган аскерчиле бла трактор заводну кьоруулайды. Урушну тынч жери жокъду. Алай трактор завод ючюн а бек къаты кюреш баргъанды. Бирле аны кьолгъа этерге кюрешгендиле, башхалары уа – кьорууларгъа. Эки жаны да кеп кере бетден-бетге тубеп, кьол сермешге да киргендиле.

Бир кере немислиле онглуракъ болуп башлайдыла. Ол заманда Омар, ёрге туруп, негерлерин чакъырып, гитлерчиле таба чабады. Алайынлай, аллында топ атылып, аны темир сыныклары жашны этине терен киредиле. Ауузуна уа окъ да тиеди. Батырбий улу алайда жыгъылады. Бу жол немислиле бизникилени артха ыхтырадыла. Омарны уа ёлген сунуп кьоядыла. Бираздан а бизни солдатла, жангъдан чабыууллукъ этип, трактор заводну тийресин фашистледен эркин этедиле. Ротаны жигит командири негерлерни излеп, табып, госпитальгъа ашырадыла.

Батырбийланы Омар (солдан оннга экинчи) жууукълары бла

Жашау кёллю Омар Москва тийресинде саулугъуна бакъдыргъандан сора урушха жиберигиз деп, кёп кюрешгенди. Болсада биринчи группаны инвалидин юйюне ашырадыла.

Алай Омар тынчайыргъа соймей эди. Элбрус районну кьоруулау комитетини председатели Селяланы Шамшюдюннге келип: «Мени жерим Ата журт ючюн дерт жетдиргенлени араларындады», - дейди. Шамшюдюн: «Сени саулугъунг осалды. Кесинги сакъларгъа керексе», - дейди.

Къыркъ экинчи жыл кюз артында таудан кьойчу Сарбашланы Магомет кьуугъун этип келеди: «Немислиле жетип келедиле», - деп. Омар, автоматын да алып, гитлерчиле келе тургъан жанына, Ажокъа ауушха чабады. Алайда нартюх бахчада сагъаяды, бираздан немислиле да жетедиле. Омар, марап, алда келе тургъан офицерни агъызады. Немислиле, автоматладан атдыра, аз-аздан элге киредиле. Батырбий улу энди кесини юйюню къатында уруш этеди. Алайда да юч немис солдатны ёлтюреди. Биринчи да автоматын да алады. Сора къатынын, эки сабийин да алып, суу кьошулгъан жерде бугъады. Къышда уа, аланы элге жибереди. Кеси уа, Жанатайланы Алий бла элге тюшюп, немислилени телефон чыбыкъларын кесип тургъанды.

Омарны жангыз эгечи Шамшият, къарындашына азыкъ элте тургъанлай, бир сатхыч, аны ызындан барып, тургъан жерин билип, немислилеге айтады. Экинчи кюн ала ол тийрени кьуршалайдыла. Кёнделенчи жаш тургъан дорбунну аллына келип: «Сауутунгу кьоюп чыкъ», - деп кычырадыла. Алай Омар ала таба автоматдан атдырады. Ол заманда, Шамшиятны келтирип: «Чыкъмасанг, эгечинги ёлтюрлюкбюз»,

*Омарны юй бийчеси Атмурзаланы Зайнаф,
жашчыгъы Борис, къызчыгъы Лиза*

- деп, тиширыуну юсюне автоматланы буруп тохтайдыла.

Эгечи чыкъма, деп да кюрешген эди. Болсада Омар чыгъады. Эгечин, кесин да Кёнделеннге келтиредиле. Жигитни тройноп, кыйнагъан да этгендиле. Артда Нальчикге элтедиле. Анда да кёп тройгендиле. Алай аны ауузундан бир ынычхагъан таууш эшитмегендиле. Ахарында Нальчик сууну жагъасында илишаннга салгъандыла. Алай болду Кёнделенчи жигит жаш Батырбийланы Омарны ахыры.

Халкъгъа кёчгюнчюлюк сынаргъа тюшгенде, Ата журту ючюн жан берген батырны юйюрюн да аямадыла. Аны юй бийчеси Атмурзаланы Зайнаф, жашы Борис, кызы Лиза Къыргъызстаннга тюшдюле. Чуй районда Дон арыкъ элде тургъандыла. Аналары Зайнаф 1953 жылда ёлгенди. Жууукълары сабийлени алыргъа дегенде, ала барыргъа унамагъандыла. Кеслери жашап тургъандыла.

Азиядан къайтхандан сора Лиза, педучлищени бошاپ, алгъа Быллымда, артда уа Жанхотияда устаз болуп тургъанды. Бюгюнлюкде пенсиядады, Россей Федерацияны билим бериуюню отличнигиди.

Омарны жашы Борис 1962 жылда Эл мюлк техникумну бошагъанды. Элбрус совхозда завгар, ызы бла баш инженер болгъанды. Къауум жылны уа «Элбрус» совхозну таматасы эди. Анда сегиз жыл ишлегенди. Андан сора Прохладна районда «Гвардейский» совхозну директору болгъанды.

Лиза, Борис да къайда къллай бир ишлеген эселе да, жигит аталарыны атын иги бла айтдыргъандыла. Иги специалистле болуп ишлегендиле. Жаш тёлнюю ариу кылыкъгъа юйретгендиле. Адамлагъа да кёлларындан келгенча болушхандыла. Борисни уа Къабарты-Малкъар элдеде танымагъан хазна болмаз. Ишчилерини, къуллукъчуланы аллында да намысы-сыйы жюрюгенди. Аны бир таныгъан, биргесине ушакъ этген уллу хурмет бла эсгереди.

Батырбий улу Омар халкъыбызны жигитлеринден бири эди. Ата журтха жау чапханда, аны кьорууларгъа биринчилени санында кетгенди. Душман аскери эллине киргенде уа, сакъат болгъанына да къарамай, кьолуна сауут алып, аны бла уруш этгенди. Ма аныча жашладыла миллетни атын иги бла айтдыргъанла. Халкъ жигит жашына жыр да этгенди. Ол жыр буду.

Тор къашха атха миниученг, Омар,
Ол садакъ окъча сюрюлюп.
Эскадрон бла келиученг, Омар,
Аскер ызынгдан тизилип.

Сен желни жырып чабыученг, Омар,
Сынаугъа баргъан жолунгда.
Атда ойнап да хорлаученг, Омар,
Кылыч от чагъа кьолунгда.

Уруш къуугъуну ачы жетгенде,
Кылыч суууруп чыкъгъаненг,

Къыралынг ючюн уруш этгенде,
Кёп душманланы жыкъгъаненг.

Къуш уясы ючюн сермешгенча,
Элинг ючюн да кюрешдинг,
Душманнга къаты кюрешде, Омар,
Жанынг чыкъгъынчы сермешдинг.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,
Халкъны эсинде туурса.
Сени жулдузунг ой батмаз, Омар,
Жашлагъа юлгю болурса.

Арт кезиуде бир-бир эллирибизде Уллу Ата журт урушда ёлген жигитлени атларын орамлагъа, школлагъа атайдыла. Кёнделенде школладан бири Омарны юй мурдорунда ишленнген эди. Шёндио арлакъгъа кёчюрюлгенди. Анга жигитни аты аталса, бир отоуунда аны аты бла бир мюйюш къуралса, ёсе келген тёлю жигит элчилерин эсде тутар эди. Элни администрациясы да халкъдан ыспас алыр эди.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

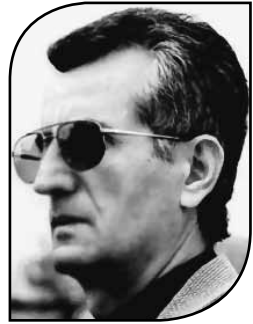

Мурадин ЁЛМЕЗ

УЧХАН АЙРЫҚАМНЫ
ХАНГОШАСЫ

Роман-жомакъ

(Баргъаны)

БЕШИНЧИ КЕСЕГИ

*ШАШБАУАТ ХАНЛЫКЪ, АНЫ ХАНЫ АЗНАУУР, АЗНАУУРНУ ЖАШЫ ЭЛИЯС,
АНЫ ТУЛПАР АТЫ БОРАН, ЖЫЛТЫРАУУКЪ БУЛУТ, АЙ КЪЫЗЫ АЙСАНА,
БИТТИР КЪАНАТЛЫ ХАРРА, ЭЛИЯСНЫ АППАСЫ АШТАР...*

Аштар хан булут къалагъа къамалгъандан сора, аны къарындашы хан болуп, халкъ андан да бек инжилип башлагъанды. Алай, зорлукъгъа андан кѣп тѣзалмай, халкъ аны тахдан тайдыргъанды. Энди алагъа огъурлу, низамны суйген хан керек эди. Аны ючюн Зулиягъа атасыны ханлыгъындан келечиле келгендиле. Ала анга баш уруп:

- Сыйлы хангошабыз, сен жарлылагъа къачан да иги эдинг, энди хантурун* сени оноуунгдады, бизни къайгъыбызны кѣр, - дегендиле.

- Баш ием бла кенгешейим да, ол къалай тийишли кѣрсе да, алай этерме, - деп Азнауургъа келечилени тилеклерин айтханды. Азнауур Атасы Гассо бла кенгешип, Шашбауат ханлыкъгъа хан болургъа ыразылыгъын бергенди. . .

Азнауур хан атасы Гассоча халкъына къайгъыра билген огъурлу хан эди. Алай халкъын насыплы эталгъанлыкъгъа, жылла оза, аны кѣлю да мудахдан-мудах бола бара эди, нек дегенде, ызындан къалырча асабасы* жокъ эди. Ол, заманы келсе, тажын кийдирип, тахына кимин олтуртсун? Кѣллон жапсарып тургъан жалаңда ариу бийчеси Судамды. Андан сора да барды аны бир ачыуу. Тенгиз байталы Толкъун жыл сайын тай таба, тай да думп бола тургъанлы тамам жети жыл. Бюгюн да байталы тай табарыкъды. Бу жол Азнауур хан не ёлюр, неда тайын алдырмаз! Ол къылычын белине тагъып, садагъын къолуна алып, байталны сакъларгъа кеси келгенди.

Азнауур хан ташада, тѣгерекге къулакъ тигип, сагъайып турады. Ол эшитмей, алайтын киштик да ёталлыкъ тнойюлдо. Тенгиз ажирден туугъан Толкъун алты тай тапханды, алай атчысы алтысын да урлатханды. Бу жетинчисиди. «Тайчыкъны кесим да урлатсам, мыйыгъымы жюлюп, башыма жаурукъ къысарыкъма!» - деп ант этгенди Азнауур. Алайлай аны бир къаты жукъу басып башлагъанды. Ол, бастыракъланыргъа жетип, амалсыз болгъанды, алай ахыр кючюн салып, былай этсемдамы аязмам деп, бутуна биз чанчханды. Ачыгъанына тѣзюп: «Энди не бола эсе да болады!» – деп, Азнауур

кесин хазыр этгенди. Ол да алай ойларгъа, кёкде бир жылтырауукъ булутчукъ кёрюннгенди. Аны кёрюннгени бла тенг, байтал тай табып башлагъанды. Тюз ол кезиуде, кёк кокюреп, элия чартлагъанды. Азнауур аны игиге жорап, бютюнда бек сагъайгъанды. Тай туугъанды, аны ызындан а - ма сейир, ма алапат! – кьолчугъунда кылычы бла бир жашчыкъ да туугъанды. Азнауур кёргенин хыйсаплай тургъанлай, булут экисин да тумалап, кётюрюлюп тебигенди. Азнауур: «Къутулмазса!» – деп, булутха садакъ атханлай, бир ачы кычырыкъ чыгып, булут къан сийгенди, сора тайчыкъ бла жашчыкъ жерге «доп» деп тюшгендиле. Жылтырауукъ булут, къаннга боялып, кычырыкъ эте, учуп кетгенди, насыплы Азнауур а сабий кьоллу, тай кьоллу да болгъанды. Азнауурну къууанчыны ахыры жокъ эди. Ол, Тейриге минг шукур эте, жашчыкыны юйдегисине чапдыргъанды. Судам Умай бийчеге* тилек этип, анга ёшюн салгъанлай, ёшюню сютден толуп къалгъанды. Азнауур халкъын шахар майданнга жыйып, уллу той-оюн этгенди. Ол жашына Элияс, тайына уа Боран атагъанды. Ала экиси да, ай ёсериклерин кюн ёсюп, терк окъуна тулпарла болгъандыла.

Ай жарыкъ кече Элияс кёк кырдыкга сыртындан тюшюп, толгъан айгъа къарай, сагъышлы болгъанды. Сора, ойнап:

- Ярабий, Ай анасы Аелик, кызын Айсананы тилесем, аны манга бермезми эди? - деп ышаргъанды ол. – Айсана аз ариу болмаз: кыйгъан кашчыкълары, наныкъ эринчиклери, жаягъында батыучугъу, кыргый санлары. . .

Ол сагъышларына татлыксына тургъанлай, къарангы кёкню жарытып, депаннга* жулдуз тюшгенди.

- Тейри, бу бошдан тойюлдо! – деп, иги къууум эте, Элияс ары чапханды. Барса, кырдык гюренде адам хыйсап этмезча бир ариу кызы жатып, тегереги уа, кюйюп, кюл-кюлтюм болуп тура эди. Аны ай жарыкдан бла кёк чууакдан согулгъан тамаша жыйрыгы, бурма алтын чачы бетине тегюлюп, аны бютюн сюйдюмлю эте эдиле. Элияс кызыны жерден ёрге сакъ алып, аны кёк кырдыкга салгъанды. Кызыны сыртында, къанкъаз къанатча эки чыммак-акъ къанаты бар эди. Жаш кызыны бетин сылагъанлай, ол аязгъанды. Аны уллу кёк кезлери, жашха ангылаусуз къарай эдиле, сора эс жыйгъанлай:

- Ахшы улан, мен къайдама, сен да кимсе? – деп соргъанды.

- Сен жердесе. Кёкден тюшгенсе, - дегенди Элияс. – Мен а Азнауур ханны жашы Элиясма. Сен а кимсе, ариу кызы, атынг да неди?

Кызы сагъышха кетгенди, алай, эсине жукъ тюшюралмай, жашны кезюне мудах къарагъанды.

Элияс, ишни болушун ангылап:

- Дуния мёлеги, жарсыма. Эсинг да жерине келир, мен а сени жукъдан керекли этмем. Кимлигинг эсинге тюшсе уа, сени юйюнге элтирме, - дегенди. – Шёндю уа мени бла кел.

Элияс сызгыргъанлай, Боран жел этип жетгенди. Жаш атха миннгенди да, кызыны кююнуна алып, ханкъалагъа келтиргенди. Азнауур бла Судам, мёлекге ушагъан кызыны кёргенлерин:

- Жашыбыз бизге келин алып келеди! – деп къууангандыла.

- Бу келин тойюлдо, - дегенди Элияс. – Бу кёкден тюшген кызыды. Анам, мынга иги бол. Мен бу кызыны ким болгъанын билгинчи, бизни бла тура турсун.

- Охо, балам! – дегенди анасы, сора кызыны ёз баласынча кыучакылагъанды.

- Биз аны жукъдан жарсытмабыз, - дегенди атасы да.

Салымчы* кызы Элияс биягъында кёз аллына келтирген кызыны тюз кеси эди: кыйгъан кыашчыклары, нанык эринчиклери, жаягъында батыучугъу, кыыргый санлары, кём-кёк уллу кёзлери, бир уууч белчиги. . .

Танг бла Элияс, бир жукъ билир эсем деп, салымчы кызы тышген жерге келе, деппан башында бир дум-къара булут кёргенди. Ол, акыырын эне келип, жерге кыоннганлай, кыанатлы харра* болуп кыалгъанды. Элиясны ол да эслегенди. Сора, учуп келип:

- Эй, адам улучукъ, тыонене кече былайга жулдуз болуп бир кызы тышгенди, кёрген зат этгенмисе? – деп соргъанды.

- Кёргенме! – дегенди Элияс.

- Кыайдады да?! – деп дыгалас этгенди харра.

- Не эте эдинг?

- Ол мени ханымы келинлигиди. Тыонене менден кыачама деп, кёкден кетип, жерге тийгенди. Мен аны артха элтирге керекме! – деп ёкюргенди харра, Элиясны батырлыгына огъурамай.

- Кеси соймей, ол бир жары да барлыкъ тыйюлдю! – дегенди Элияс.

- Алай эсе, атышмы, тутушму?! – деп, жер кыазгъанды темир тырнакылы, биттир кыанатлы харра.

- Уруш! – деп, Элияс, биргесине туугъан кыылычын сууургъанды. Сора, кыылычы созулгъан, жыйылгъан да эте, эрлай харраны сермеп башлагъанды.

Харра, кеси тенгли ташла быргъай, жаш а жете да ура, жете да ура, харраны кызыл кыаннга боягъанды. Алай харра жараларын жалагъанлай, ол сау болуп кыала эди. Экиси да арып, солургъа тохтагъанларында:

- Садакъ бла киндигине ур! – дегенди Боран. – Ол киндигин сау эталлыкъ тыйюлдю.

Сермеш жангъдан башланганды. Харра, терек кыобарып, аны бла сермей эди. Элияс харраны киндигин марап атханды. Киндигине окъ тийген харра, къара кычырык этип, учуп кетер умут этгенди, алай Боран аны булутла башында жетгенди, Элияс а уруп башын тайдыргъанды. Харра келип жерге тийгенди да, чачылып кыалгъанды. Элияс а, харраны башын бугъа тулукыга сугъуп, кыалагъа хатасыз кыайтханды.

Салымчы кызы харра башны кёргенлей, эси аугъанды. Аязгъандан сора, бети кетип:

- Мени урлап Зейнал ханга элтип баргъан харра ол эди, - дегенди.

– Энди ким болгъаным эсеме тышдю: мен Ай анасы - Аеликни кызы Ай-санама. Мен жарлы, артха уа кыалай кетейим? Кыайтсам да, Зейнал хан мени тынчлыгымда кыоярык тыйюлдю.

- Зейнал хан дегенинг а кимди? – деп соргъанды Элияс.

- Ол айны кыарангы жаныны ханыды, - дегенди кызы. – Ол бек кюйсюз, агъач киши маталлы адамды. Мангылай гюренине юч кызыл кёзю, кыабан тишлери, жез мюйюзлери. Бир насыпха, жарыкыны кётюралмайды.

- Жарсыма, балам, Элияс бир мадар этер, - деп жапсаргъанды аны Азнауур хан.

- Зейнал хан харра бла тохтап кыаллыкъ тыйюлдю. Ол бери башха кыуларын да жиберир. Сиз аны кючюн танымасыз: ол эки тауну бир бирге уруп, муру-чуру этип кыояды.

- Не кючге да кюч табылады, жиляма! - дегенди Элияс да.

Айсанагъа кёзю къарагъан жаш энди кесин уллу, кыйын сынаулагъа хазырларгъа керек эди. Ол бек алгъа, акъ сакъалы белинден озгъан жюзжыллыкъ тажадан* къартха оноу сурап баргъанды. Къарт жашха былай дегенди:

- Сен бек кыйын ишни кюлгъа алгъанса: жерде Зейнал ханнга баз боллукъ адам жокъду. Ол жерге эналгъанлыкъгъа, сен айгъа чыгъалмазса, - дегенди къарт.

- Аппа, бир амал къалай болмаз?

- Барды, жашым, бир амал, алай ол да адам этерча иш туююлдю ансы.

- Не амалды ол? Ёлсем – ёлнорме, ёлмесем а этерме! – деп, таукел сёлешгенди Элияс.

- Балам, ары баргъан сау къалмайды, мен а сени жашарынгы сюеме.

- Хурметли аппа, сыйынг тёппемдеди, къаты бола эсем, амалым алайды. Мен Айсананы кёз жашларын кёре, олтуруп туралмам. Не этерге керек эсе да, айт, – деп къаты болгъанды.

- Да кюрешдим жолдан тьялыр эсем деп, алай, къарайма да, сен барыргъа таукелсе. Самум* желли бир къум аулакъ барды. Аны тюз ортасында бир хыйсапсыз уллу терек ёседи. Сен алайгъа барласанг, бир жин жетер. Насыбынг болса, ол санга тиймез, болушур. Хайда, балам, ахшы жолгъа.

- Ол самум желли къум аулагъ а къайдады?

- Балам, аны уа билмейме, - деп, къарт жерге къарагъанды. – Андан сора да бир биллик затынг барды: сен ары башха атда барыргъа керексе. Боран бла барсанг, экигиз да сау къайтырыкъ туююлсюз.

- Хурметли аппа, саулугъунг кёп болсун, бек болушдунг, - деп, къартны дорбун юйюнден чыкыгъанды да, Бораннга минип, ханкъалагъа тебирегенди. Къалын агъачда кеси жашагъан къартдан келе, аты:

- Элияс, ол билгич къарт айтхан самум желли аулакъны къайдагъысын мен билеме, - дегенди.

- Жюзжыллыкъ билгич билмегенни сен къалай билдинг? – деп соргъанды Элияс.

- Къарт биледи, алай сени аяп жашыргъанды ансы.

- Сора къайдады да?! – деп тирилгенди Элияс.

- Магърибде.

- Сора нек сюркелип барабыз?! Учдукъ! – дегенди жаш.

- Къартны айтханы уа? Ансы бек сойюп барлыкъ эдим.

- Алай ушай эди, - деп, мудах болгъанды Элияс.

- Атангы алтынжал жылкысындан мен сайлагъан атха минерсе. Ол санга атлыкъ этерикди, - деп Боран Элиясны жылкыгъа алып келгенди.

Элияс, ол кюн окъуна кесин узакъ жолгъа хазырлап, чууанагъа* кирип, былай айтып тилек ант этгенди: Кюнню жылыууна, жерни туруууна, сууну агъыууна, айны жарыгъына ийнанама! Ийнанама жерге жарыкъны бурун-бурундан бери Хан Тейри* ийгенине! Ол кёкге бла жерге бирча къарап тургъанына! Мен, Хан Тейрини жерде келечиси, сакъчысы, Алтын Хардаргъа* табыныргъа, жал барыргъа ант этеме! Манга тил бла кюч берген Жанелик Тейрини* да аты бла Синелик Тейрини* аллында, ата юйюнгдеча, манга кёл берип тургъан Хан Тейриди деп ант этеме! Тёбен дунягъа* атланнгынчын, андан къайтып, экинчи жашаууму башлагъынчын, башлагъандан сора жангъдан Тёбен дуняны сайлагъынчын, Хан Тейрини тейрилерине кертичи болуп турургъа ант этеме. Санга табы бла къарап, сени ыразы этип турургъа

бу сыйлы Кюнню Кёллеси Тейриси* бла ант этеме! Хан Тейри муратым кертиди, тюздю; умутум уллуду, гюнахсызды; жолум узакды, кыйынды: сен манга кюч-кыарыу бер, базгынлыкь-базыныу бер, кёлсюз этме, ётсюз этме, ишими онгарт дейме, жал барып тилейме! – деп, баш урганды Элияс. Сора кюн аллы бла, Айсанагъа да жукь айтмай, жолгъа чыкыгъанды.

Элияс кёп кыралны, кёп халкьны юсю бла ётюп, ахырында магъриб кьумларына жетгенди. Ол эл-журт болмагъан жерледе, ашдан-суусапдан да кыйыналып бара, аны аллын тоноучула тыйгандыла. Бир акь атлы бла юч жыйырма къара атлы. Акь атлы чыммакь-акь кийинип, къара атлыла уа – кьап- къара. Кёзлеринден сора жукьлары кёрюнсе уа!

- Аtdан тыш! – деп буюрганды аламат акь атда олтургъан, уллу, ариу къара кёзлерин Элиясха кьадап.

- Нек тышеме, бу мени атымды сора? - дегенди Элияс сабыр. Къолу уа кылыч сапха узалгъанды.

- Энди мени атымды! Хайда, тыш! – деп чамланганды акь атлы. – Сен кесинг да менесе!

- Сизни бла лахор эте турур заманым жокьду, тыймагъыз мени! – деп, Элияс кьаты сёлешгенди.

Тоноучула кылычларын сууургъанлай, Элияс да кылычын сууургъанды.

- Сен телесе, н да алп жигитсе! – деп, сейир этгенди акь атлы, Элиясны батырлыгъын кёрюп.

- Жанымдан да багъалы адамымы кьутхарыр амал излеп, мен сынамагъан кьалмай айланама, сиз а кесигизча бирлени, жыйын болуп, тонап айланасыз! Не да жол кьоясыз, не да кёпден – кёп, аздан – аз кьорар!- дегенди, кылычын кётюруп.

Аллай озгурлукьну тоноучула кётюралмай, бирден Элиясха чапхандыла. Акь атлы уа бир жанына тургъанды. Элиясны кеси бла туугъан кылычы абиреклени башларында ойнап башлагъанды. Тоноучула быллай жигитге алыкьа тюбемеген эдиле.

Биринчи ёшюн ургъанлай окьуна, тоноучуладан ючюсю атдан кетгенди. Экинчи ургъанлай а – бешиси.

Ёшюн урушда Элияс аланы барын да кыырлыгъы баям болгъанда, аны ау атып тутхандыла.

- Жашха хата этмегиз, ол манга жаны сау керекди! – деп буюрганды акь атлы.

Элиясны ат юсюнде кьолларын байлап, бир дорбуннга келтиргендиле. Билмеген адам ол дорбунну кьумлада табарыкь тнойол эди, кёзден алай жашырын эди ол. Кенг, терен дорбунну ичи бла уллу суу бара, ол неден эсе да жарыкь эди, жылы. Дорбун теренинде ала бир жашил талачыкьда тохтагъандыла. Элиясны атдан алып, акь атлыны аллына сюегендиле. Акь атлы бетин ачса, ол а - кьыз. Къара чачлы, кыйыгъан кьашлы, тана кёзлю бир ариу зат.

- Сен мени сегиз адамымы жойгъанса. Санга кечим жокьду! – деп ачыуланганды кьыз.

- Мени бери нек алып келгенсиз сора, алайда ёлтюрюп кьоймай? – деп соргъанды Элияс, ариу кьызны кёзюне къарап. – Эшта, бир излегенигиз барды.

- Сен алп болуп кыалмай, акыыллы да кёреме! – деп, сууукъ ышаргъанды кыыз. Ышарыуу аны бютюднда суюдюмлю этгенди.

- Алайды да, менден излегенигиз неди?

- Ашыкьма, жигит, заманында билирсе! – деп, кыыз кьабыргъада алтын эшикни ачып, ичине кирип кетгенди.

Абирекле отха кьазан бла эт асхандыла да, хапаргъа киришгендиле. Эт бишгенлей, Элиясны кьолларын бошлап, алтын эшикден кийиргендиле да, кыыз бла бирге кьоюп чыкьгъандыла. Отоу бай жасалып эди.

- Хант кьангагъа олтур, - деп, жумушакъ сёлешгенди кыыз. – Ач болурса.

Хант кьангада болмагъан аш а жокъ.

- Сау бол, хурметли...

- Мунира.

- ... Мунира, сен жесирге асыры игисе, - деп ышаргъанды жаш.

- Сени атынг а неди?

- Элияс.

- Къайданса?

- Эл-Барсдан. Сен аллай кьырал эшитген да болмазса. Ол асыры узакъ-дады.

- Угъай, эшитмегенме, - дегенди кыыз, сейир кёгетли алтын тепшекни Элиясха жууукъ тюрте. - Ауузлан, ач кёрюнесе.

Экиси да ауузлана, хапарны бардыргъандыла:

- Сен биягъында не багъалы адамынгы юсюнден сёлеше эдинг? - деп соргъанды Мунира.

Элияс Айсананы хапарын айтханды.

- Сора сени кьыйын жолгъа атландыргъан гъашикди.* Мени кьолума сауут алдыргъан да олду. – Сора, бир кесек тынгылап: - Биз тоноучула тьой-юлбюз. Мен аскер башчыны кызыма, жыйыным а – жилимукъларымдан туугъан жигитле. Ала юч жыйырмадыла.

- Энди элли экидиле, - деп тюзетгенди Элияс.

- Сен ол сегиз жигитни ёлтюрген сунупму тураса? – деп ышаргъанды Мунира. – Сууну кесгенлигинге, аны туурар амал жокъду.

- Сора ала сау-саламатдыла.

- Хау.

- Да сора мени жолума барма кьой.

- Сени аллынга биз бошдан чыкьмагъанбыз. Сен манга бек керексе. Жумушума жара да, кьайры суйсенг да бар.

- Жумушунг а неди?

- Ёзюрно жашы Камал бла мени тоюм болгъан кече Къумла кызы аны Къум кьаласына алып кетгенди. Мен Камалны кьутхарыргъа керекме. Ол бек кьыйын жумушду, угъай десенг, мен сени кысымам. Кесинги кьайгъынг да уллу жюкдо санга, - деп, Мунира мудах болгъанды.

- Мунира, мен сени жюрек кьайгъынгы юсю бла атлап кьалай кетерме?! Заманым бек аз эсе да, мен санга болушургъа хазырма, мычымай жолгъа чыгъайыкь! – дегенди Элияс. – Жыйынынгы тебирет.

- Жолубуз дорбун ичиблады. Хайт десек, юч кюнден Къум кьаланы башындан кьарарыкьбыз.

Мунира бла Элияс жыйынны аллында бара:

- Мунира, санга бир зат сорайым. Былай огъурлу, ариу адам болуп тургъанлай, сен манга алай хыны нек эдинг? – дегенди Элияс.

Мунира, ышарып:

- Сынагъан эте эдим. Манга кёлсюз угъай, сенича тулпар, таукел адам керек эди. Жыл кёзюне аллай адам сен болдунг!

Иги кесек жол кьоратып, жыйын солургъа тохтагъанды. Атларына суу ичирип, аланы кьыртишге ийгендиле да, ауузланыргъа олтургъандыла. Элияс:

- Бу суу кьум юсю бла барса, кьумну кьуу иегилери битимден жашил толкьунлагъа ушап кьаллыкь эдиле, ай, не медет, - деп жарсыгъанды.

- Бурун суу кьум юсю бла бара эди. Аны жагъасында элле, сахарла орналып, адамла жукьдан кьыйналмай жашагъандыла. Кьумла кьызы кьум толкьунла сюрюп келгенди да, аны бла демлешалмай, суу жер тюбюне кирип кетгенди. Бу дорбун аны ызыды. Аны манга атам айтхан эди. Кьум кьалагъа жашырын жол излей, дорбунну мен тапханма, - дегенди Мунира.

Кече алайда кьонуш кьурагъандыла.

Танг атханлай, дорбун ичи да жарыгъанды. Аны тасхасын Мунира да айталмагъанды. Дорбун ичинде кенг талала, агъачла, агъачлада кийикле да бар эдиле. Гюлле башларында гёбелекле, бал чибинле уча, кырдык тюбюнде уа - гумулжукьла, ёзге кьурт-кьумурсхала.

Ючюночю кюнню ингиринде Мунираны жыйыны, дорбундан чыгып, Кьум кьаланы башындан кьарагъанды. Кьала кьююн ичинде эди.

- Кьумла кьызыны кьум аскери сансыз-санаусузду, биз аны ёшон уруш этип хорлялмабыз. Камалны жашырын кьутхарыргъа керекбиз, - дегенди Мунира.

Ингир кьарангысында Мунира бла Элияс кьалагъа тебрегендиле. Аягъы басхан жерде жашау чирчигин кьоймагъан Кьумла кьызы, кьючюне асыры базыннгандан, кьаласына кьалауурла салмаучу эди. Аны бла хайырланып, Элияс бла Мунира Кьум кьалагъа киргендиле. Кьаланы неси да кьумдан эди. Ала кьала ичинде жашырын айлана келип, Камал тургъан отоугъа жетгендиле да, сёлешген тауушла эшитип, сагъайгъандыла.

- Мен санга мындан кёп жалынмам! Не мени нёхюм* болурса, неда мен Мунираны кеси кьолум бла бууарма! – деп кьыжырагъанды бир кьургъакь ауаз. Ол кьуу санлы Кьумла кьызы эди.

- Манга не суйсенг да эт, алай Мунирагъа тийме!- деп жалыннганды кьарьусуз ауаз.

- Айтханымы этсенг – тийем! Этмесенг а, экигизни да гунч этерме! – деп кетип да бир тебирегенди, сора, ызына бурулуп: - Тамблагъа дери сагъыш эт, андан сора заманынг боллукь тьойюлдо! – деп, чыгып кетгенди.

Кьумла кьызы чыкьганлай, отоугъа Мунира киргенди, Элияс а эшикни сакьлап кьалгъанды.

- Мунира? - деп сейир этгенди Камал.

- Наным, бу келепен кьыз санга не сыналмады. Бусагъат мен сени кьутхарайым, - деп, Мунира Камал тагъылып тургъан кьум сынжырны кьылычы бла ургъанды. Алай кьылыч ётгенлей, кьум сынжыр жабышып кьала эди.

Мунира кьум сынжырны кесе, ол да жабышып кьала, ахырында, не этерге билмей, жиляп кьалгъанды. Аны кёз жашлары сынжыргъа тамгъанлай, кьум сынжыр алайдан сынып, Камал эркин болгъанды. Сора Мунира, Камалны кьолундан кьаты тутуп, Кьум кьаладан тауушсуз чыгып кьачханды. Элияс да – ызларындан.

Танг ата тура эди.

Бир заманда кьум черекле саркьып башлагъандыла. Аладан бири Му-

нираны бла Камалны алып кетгенди. Сора, кьум черекле тохтап, тегерекни кьум аскер алганды да, сермеш башланганды. Элиясха болушлукьгъа Мунираны жилимукуларындан жаратылгъан алтмыш жигит да жетгенди. Элияс кьум аскерничлени уруп тургъанлыкьгъа, алагъа жукъ да болмай, аны амалсыз этгендиле. Алтмыш жигит а ургъан-ургъанын эки этип бара эди. Элияс бу тасханы терк ангылагъанды. Ол, бармагъын кесип, жарасындан акъгъан кьан бла кылычын кызартханды. Сора кьум аскерни кырып башлагъанды. Энди ол ургъан да эки болуп бара эди. Алтмыш жигит бла Элияс сансыз-санаусуз аскерни кырып ахырларына чыгъаргъа, алтмыш жигит да, гитчеден-гитче бола, жутулуп кьалгъандыла.

Элияс кеси кьалып, Мунира бла Камалны излей, кьайры чабаргъа билмей тургъанлай, бир кьум сарыуек жетгенди. Энди кьум сарыуек артыкъ кьоркьуулу тьойюл эди. Жаш кылычы бла уруп аны тегт кьабан тишин аузуна кьуйгъанды, тили бла аузуна тартама дегенлей а, тилин да суурууп алгъанды, сора, секирип юсюне мингенди да:

- Кьум кьалагъа! – деп буюргъанды.

Элияс Кьум кьалагъа учуп бара, аллында бир уллу шайтан жел кегенди. Ол Кьумла кызы эди.

Шайтан жел уллудан-уллу бола, кызыудан-кызыу бурула, ыркы таууш этип келе эди. Сарыуек асыры кьоркьгъандан, кючюкча сынсып башлагъанды: Кьумла кызы, эшта, аныда аярыкъ тьойюл эди. Элияс сарыуекни булутлагъа бургъанды. Кьыздан жалан да бийикде кьутулургъа боллукъ эди. Элияс кьачып, шайтан жел а – ызындан, ёседен-ёсе, булутлагъа жетгендиле, алай булутла башына уа чыгъалмагъанды. Кьарьуу тауусулуп, ол алашадан-алаша бола, Элияс да аны ызындан сарыуекни эндиере, жерге кьоннганды. Ол кьонаргъа, шайтан жел Кьумла кызы болуп тура эди.

Элияс, сарыуек юсюнде кьатына барып:

- Кьумла кызы, Мунира бла Камалны не этгенсе, ала кьайдадыла?! – деп соргъанды.

- Кьум кьалада жер юй барды, андадыла.

- Аллымда тебире! – деп буюргъанды Элияс.

Кьумла кызы асыры арыгъандан, кючден атлай, кьалагъа жетгендиле да, ала жер юйге тьошгендиле. Мунира бла Камал кьум сынжырла бла кьабыргъагъа тагъылып тура эдиле.

- Бошла экисин да! – дегенди тулпар.

Кьумла кызы эки тузакъны да бошлагъанды. Ючюсю да тышына чыкьгъанлай, Кьумла кызы бир деу чайннга* минип, жолларын кесгенди:

- Менден алыкъа киши да кьутулмагъанды, сиз да кьачалмазсыз! – деп, таууш этип кюлгенди кызы. Сора соеккьап чайны юслерине бургъанды. Мунира бла Камал аны эки кысхач кьолу бла, Элияс а – кьуйругъунда кылышча уу ийнеси бла демлешип башлагъандыла. Бир насыпха, Кьумла кызы алыкъа кьарьу кыялмагъан эди. Чайндан эсе тири кымылдай, ючюсю да жан аямай сермешгендиле. Тулпар Элияс чайны кьуйругъун уруп чартлатханлай, Мунира бла Камал абызрагъан чайны кысхач кьолларын юздюргендиле. Алай ол кезиуге Кьумла кызы эс тапханды. Элияс эрлай чайны уу ийнесин садакьгъа окъ этип, Кьумла кызын ургъанды. Окъ тийгенлей, ол гьжы кьатып кьалгъанды.

- Кьумла кызы аязгъынчы, былайдан узайыргъа керекбиз! – деп, Элияс дорбуннга ашыкьгъанды. Ала дорбуннга жетерге, Кьумла кызыны ачы кы-

чырыгы эшитилгенди.

- Дорбун сууун Къум къалагъа бурур амал болмазмы? – деп гузаба этгенди Мунира.

- Нек болмайды?! Мен бусагъат бурайым! – деп, Элияс къылычы бла ташланы туурап, сууну кёбюсюн къум къоюннга бургъанды. Аллы тыйылып тургъанча, суу эски ызы бла къум къоюннга ычхыннганды да, Къум къаланы, Къумла къызын да талап кетгенди.

Дорбунда къалгъан атларына минип, ючюсю да эски ызын тапхан суу боюну бла бир шахаргъа жетгендиле. Мунира бла Камал ол шахарда жашай эдиле. Жол жингирикде Элияс:

- Мунира, мени жумушум бир да болжалсызды, билесе. Къыйырсыз-чексиз къум аулакда жангыз терекни табаргъа керекме, сизге насып, манга – сатий*, - деп, кетерге тебирегенди.

- Угъай, Элияс, биз сени энди алай ийип къоялмайбыз. Бизни бла кел, бир кесек да солу. Къайры барлыгъынгы да билмей, жол къыдырып айланнгандан не хайыр? Бизде ол сен излеген терекни билген бир адам табылып да! - деп, Элиясны биргелерине алып баргъандыла.

Жашындан, келининден да эртте тюнгюлген аскер башчы экисин да сау-саламат кёргенде, кёлю такыр болуп, жилияп къалгъанды. Ол сагъатдан къууанч хапар сау шахаргъа жайылгъанды. Шахарны сыйлы адамларын жыйып, аскер башчы жангыдан той этгенди. Тёрде хан, аны эки жанында уа – Элияс бла аскер башчы. Ашай, иче хан, аскер башчы да Элиясны хапарына сейирге къалып тынгылай эдиле. Тулпар Айсананы хапарын айтханда уа, хан, жеринден туруп:

- Сыйлы жамауатым, бу айтхылыкь батыр, чынтты эрлик этип, аскер башчымы жашын, келинин да уллу палахдан къутхаргъанды. Биз ол игиликни анга къайтаралмайбыз, болсада бир излегени барды да, аны къайдагъысын билген бар эсе, къатыма келсин.

- Излегени уа неди, сыйлы хан? – деп соргъандыла ашай-иче олтургъанла.

- Къыйырсыз-чексиз къум аулакда жангыз ёсген бир деменгили терек барды, аны къайдагъысын билген бармысыз?

- Мен билеме, хурметли хан, - деп, жеринден бир къарт киши тургъанды.

- Биле эсенг, былай кел да, бизге да айт, - дегенди хан.

Къарт киши, ханны аллына келип, баш ургъанды да:

- Уллу хан, былайдан тогъузкюнлюк жолда кериуансарай барды, Аны иеси мени къарындашым Хасанды. Анга барса, ол тулпар жашха жол юйретир.

- Эшитдингими? - деп, хан Элиясха бурулгъанды.

- Хау, хурметли хан, - деп, Элияс ханнга ыразылыгъын билдиргенди.

Эртгенбла Мунира бла Камал аны Мединагъа баргъан кериуан башчы бла танышдырып, ыспас да этип, жолгъа ашыргъандыла. Кёпню кёрген кериуан башчы Алий Элиясны хангушлугъундан сора да, тулпарлыгъын кёрюп, анга бек иги бола эди.

Кериуан кюнлюк жол къоратып, бир кериуансарайгъа жетгенди. Къулла тюелени чёкдюрюп, жюклерин алып, отларгъа ийгендиле, аланы ашыргъан къалауур жыйын а тегерекге сагъайгъанды, нек дегенде, ол жерледе абирекле кеслерин артыкь эркин жюрюте эдиле.

Бир кесекден кериуансарайгъа эки уллу кериуан келгенди. Аланы иелери

Алийни таныш саудюгерчилери Хамит, Мансур, Рияз, Азиз, Акбар, экиси уа ол кѳрген адамла туююл эдиле. Кийимлери, сыфатлары да башха. Сяо Линь Чинден эди, Гойо уа – Испанистандан. Хар саудюгерчини белинде багъалы кылычы, жанында экишер шапасы.

От жагъасында ушхууур ашап бошап, аны кьалтырауукъ жарыгъында эригиулю олтургъанны дурус кѳрмей, Алий жолдашларына былай айтханды:

- Бизнича кишилеге заманны керексиз оздургъан айып болур, мен айтханнга ыразы эсегиз, биз айланмагъан, жюрюмеген жер жокъду, кече сайын хар кьонушда бирибиз кѳргенибизден-эшитгенибизден хапар айта турса, хайыр болмазмы эди? Сиз анга не дейсиз?

- Тюз айтаса, Алий. Сен кьачан да эсли киши эдинг. Дуниядан хапар билген, ол да ишди. Кимден башлайыкъ ансы? – дегенди Мансур, Алийге ыразы болуп.

- Да сенден башлайыкъ, - дегенди Хамит. – Сени хапаргъа усталыгъынгы ким билмейди?

- Да болсун, - деп, Мансур, мыйыкъларын сылай, кесин хапаргъа жарашдыргъанды да, отха къарап бир кесек мычыгъанды.

АЛТЫНЧЫ КЕСЕГИ

ОКЪ ЁТМЕГЕН КЪАПЛАН ТЕРИ. ТУЛПАР РУСТАМ БЛА ШАХ КЪЫЗЫ ХУРИЯ. ГЮЛ КЪЫЗЫ ЖЮРЕКСИЗ ГЮЗЕЛ. ИКРАМ БИЙНИ ТУЛПАР ЖАШЫ ЖАФАР. ХАН УЛУ ЛИНЬ-СЯН БЛА КЁКЛЮ КЪЫЗ МИНЬ-МЕЙ. КЪУШЛА ЁСДЮРГЕН АРИУ АЛЬМИРА БЛА АЙ СЫФАТЛЫ ГРЕСИЯ. ЭЛИЯНЫ КЪЫЗЫ АЛИЯ. ЯДГАР ЭМИРНИ ЖАШЫ МЕХМЕТ БЛА НАДИМ СОРА ЭМИРНИ КЪЫЗЫ ФАНИСА.

1. ОКЪ ЁТМЕГЕН КЪАПЛАН ТЕРИ

- Бир он жыл мындан алгъа бизни ханыбыз кылыкъсыз Аран эди. Билесиз. Аны Муслим деп бир уста учусу болгъанды. Ол уудан кьурлай бир да кьайтмагъанды, - деп башлагъанды сора Мансур хапарын. - Бир кюн ол агъачда сау кюн айланып, жукъ да атмай келе, терек бутакыгъа кьонуп тургъан кѳгюрчюнню марап атханды. Кѳгюрчюн, кьанатына окъ тийип, Муслимни аллына тюшеди. Уучу жаш этгенине жарсып, кѳгюрчюнню башчыгъын сылагъанлай, кѳгюрчюн, тилленип:

- Ахшы улан, сен мени, кишиге кѳргюзтмей, юйюнге элт, сора терезе аузуна сал да кьой, - дегенди.

«Ёмюрюм учулукуда кетип барады, алай сѳлешген кѳгюрчюн а кѳрмеген эдим», - дегенди Муслим ичинден. Тышындан а:

- Охо, эрикгениме жарай турурса, - деп, ол кѳгюрчюнню юйюне элтгенди.

Жаш эрттенликде туруп кьараса, юй ариу жыйылып, жасалып, дуняда болмагъанча бир ариу къыз да аш эте. Жаш бу тамашадан кючден эс жыйып:

- Сен кимсе, кѳз кьаматхан ариу? — деп соргъанды.

- Мен Ясинома. Онбеш жылым болгъан кюн, билгич анама дертсинип, бир кьарт кьуртха манга хыйны этген эди. Андан бери кѳгюрчюн кьапха кирип тургъанма. Бюгече уа адам орунума келгенме, - дегенди Ясина.

- О, къаракъаш мёлек, ай сыфатынгдан кёзюмю алалмай турама, манга кел! – деп, аны акъ къолчукъларындан тутханды Муслим.

Ауур кирпиклери кёзлерине ауана эте, Ясина:

- Кёргенимлей окъуна жюрегим санга ачылгъан эди, аны къонагъы болсанг, мен кесими насыплыгъа санарыкъма, - дегенди, уялгъандан бети отча кызып.

Ол кюн ала бир юйюрлю болгъандыла.

Муслим кюн сайын ханнга бир жумарукъ, кесине бир жумарукъ келтирип тургъанды.

Бир кюн Ясина:

- Такъыр жашайса, юй деп юйюнг жокъ, аш деп ашынг жокъ, мюлк деп мюлкюнг жокъ. Былай туруп жарамаз. Сен манга тауат да, халы да мажар, - деп тилегенди Ясина.

Муслим, анасыны тауатын жарашдырып, базардан тюрлю-тюрлю кюн халыла алып келгенди.

- Энди сен жат да жукъла, - деп, Ясина тауатха жарашханды.

Ясина сау кечени ишлеп, дуняда болмагъанча бир сейир кюйюз сокъгъанды. Ол кюйюзню юсюнде болмагъан сурат сен тапха эдинг: чууакъ кёк, акъ булугла, жаннет чыпчыкъла, алтын кюнню таякълары кёл суунда ойнай, толкъунлу тенгизле, желпегей кемеле, алтын чорбатлы шахарла, жашил элле. Аран ханны кыралы саулай кюйюзге суратча тюшюп эди.

Эрттенбла Ясина Муслимге:

- Сен, бу кюйюзню алып, базаргъа бар да, сатыу эте турмай, ким неге тилесе да, ол багъагъа берип къой, - дегенди.

Муслим, кюйюзню алып базаргъа кетгенди. Ол базаргъа киргенлей окъуна, халкъ тамаша кюйюзню юсюне басыннганды. Бир биринден бай саудюгерчиле:

- Манга сат, не дей эсенг да береме!

- Угъай, манга сат, маржа, аузунг айтхан мардады! – дей тургъанлай, алайтын ётюп баргъан ёзюр: «Ярабий, халкъ былай неге басыннганды?» – деп, фазтонундан тюшгенди:

- Эй, айтхылыкъ саудюгерчиле, неге басыннгансыз, жан дарманмы юлешедиле? – деп соргъанды ол.

- Бу тамаша кюйюзге бир къара, къайсыбыз алабыз деп даулаша турабыз! – дегендиле саудюгерчиле.

Ёзюр кюйюзню кёргенлей, жаны анга киргенди:

- Сыйлы ханыбызны уучусу, бу тамаша кюйюзню неге бересе?! – деп соргъанды ол.

- Багъасын кесинг айт, - дегенди Муслим, ышарып.

- Ма, минг алтын сени, тамаша кюйюз а - мени! – деп, ёзюр кюйюзню ханнга алып баргъанды. Баргъанды да: «Бу кюйюз сени тоханангда туругъа тийишли кюйюздю!», – деп, баш ургъанды.

Хан асыры сейир этгенден, сёз айталмай кёп тургъанды. Сора:

- Мен быллай тамаша затха кёз ачмагъанма, кыралымы суратын бери къалай тап салгъанды уста! – деп, ёзюрге казнасындан эки минг алтын бергенди.

- Кюйюзню кимден алгъанымы билемисе, уллу хан? – дегенди ёзюр.

- Да Багъаддан келген саудюгерчиден алгъан болурса ансы, бизде быллай кюйюз согъарыкъ къайда?! – дегенди хан.

- Мен кюйюзню сени учунгдан алганма, - дегенди ёзюр.

- Ол аны урлагъан этгенди ансы, быллай кюйюз къалай согъарыкъ эди!
Тамблагъа тюзюн билип кел! – деп буюргъанды хан ёзюрге.

Экинчи кюн ёзюр учугъа бара, аны базарда кёргенди. Ясина ол кече да кюйюз согъуп, аны сатаргъа Муслимни базаргъа ийген эди. Ёзюр жангы кюйюзню да уллу багъагъа алгъанды. Сора:

- Бу тамаша кюйюзлени ким согъады? - деп соргъанды.

Жаш, букъдура турмай:

- Кюйюзлени мени юй бийчем согъады, - дегенди.

Бу хапарны ёзюр, барып, патчахха айтханды.

- Учуну чакъыр да кел, - деп буюргъанды хан ёзюрге.

Ёзюр, учу жашны юйюне барып, эшиклерин къакъгъанды.

- Ким эсенг да, кир! - деп сёлешгенди жаш.

Ёзюр, юйге кирип, мёлек сыфатлы Ясинаны кёргенлей, тили артына тартылып, жукъ да айталмай, къайтып кетгенди.

Чабып, ханнга келгенди да:

- О, уллула уллусу, тамаша кюйюз туйюлдо! Мен анда бир тиширыу кёрюп келеме да, тамаша олду! Жерде аллай къыз тууар амалы жокъду! - деп дибилдирегенди ол. – Анга кёзюм жетгенлей, жунчуп, жукъ да айталмай къалганма!

Патчах, ёзюрню хыликкя этип:

- Сен эр киши туйюлмюсе? Тиширыуну кёргенлей, къалай ойсурап къалдын? Бар, жашны чакъыр да кел! - деп, ызына къайтарып ийгенди.

Ёзюр, бу жол юйге кирирге базынмай, учу жашны арбаздан таууш этип чакъыргъанды. Сора экиси да ханкъалагъа келгендиле.

Оспар патчах:

- Жигит, сен бизни тоюнга да чакъырмай, къатын алыуунг неди? - деп, лакъырда этгенди.

Жаш, бираз жунчуоракъ да болуп:

- Мени сен билмеген нем барды? Юй бийчем кюйюз согъуп, мен а аны сагып, тойгъа хазырлана турабыз. Хазыр болсакъ, сизни чакъырмай а, уллу хан! - дегенди.

- Мени ханлыгъымда сени тоюнгу этерча бир заг а болур да! Тамблагъа хазыр болуп туругъуз, тоюгъузну мен кесим этерме! – дегенди хан, ёхтем ышарып.

Айтханыча, Аран хан учу Муслим бла ариу Ясинаны тоюн къурагъанды. Айтхылыкъ бийле, бакы байла, тойгъа жыйылгъандыла, берекетли хант къанггалагъа олтургъандыла. Хан, кеси таматалыкъ этип, тойну башлагъанды. Ашагъандыла, ичгендиле, жырлагъандыла, тепсегендиле, сора киеуню бла кетинни ханны аллына келтиредиле. Хан, кетинни ариулугъуна асыры эси кетгенден, къолунда ушхуур ашай турган шишин къуру столгъа чанча, анга аралып къалгъанды. Ёзюрю аягъындан басып эс жыйдырмаса, хан, бир сёзсюз, алайда айыплы боллукъ эди. Ол, андан сора кёп олтурмай, ханкъалагъа кетип къалгъанды.

Энди ханны тынчлыгъы къуруп, эсине аман акъыл тюшгенди. Учучу жашны ёлтюрюп, ай сыфатлы къатынчыгъын алыргъа эди мураты. Хан, ёзюрюн чакъырып:

- Не да эт, алай учуну къорат! Мен ол тиширыуну алмай, жашау эталлыкъ туйюлме! Этсенг - юсюнге алтын жаудурурма, этмесенг а, башынгы тайдырырма! – деп, сёзюн къысха салгъанды.

Ёзюр, атын чапдырып, кьуртха кьатыннга келгенди. Ол кьалын агьачда, тёнгерте юйде жангыз жашай эди. Ёзюр, атдан секирип тюшюп, кьуртханы юйюне киргенди да:

- Сени болушлугьунг керекди! – дегенди, кьамичисин ойната.
- Энди уа кимни эшигин жабама? – деп соргьанды кьарт кьуртха, ышара.
- Уучу жашны.
- Да аны уа кесинг да кьораталлыкь эдинг, манга чабып келмей!
- Халкь иишекли болмазча ёлтюрюрге керекди, сиркебаш!
- Бусагьат, Кийиз китабыма бир кьарайым, ол не дей эсе да, - деп, кьарт

кьуртха кийиз китабына аралып кёп тургьанды, сора:

- Уучуну жояр эдик, аны кьатыны алай бош тиширыу тнойюлдю ансы. Болсада, мен иерик жерден киши сау кьайтмагьанды. Бар да, ханнга былай айт: тогьуз от тауну арасында бир от шаудан барды, аны тогьуз башлы от эмеген сакьлайды. Андан от алып келсин.

Ёзюр, кьууанганын жашырмай, ханнга жетгенди да:

- Уллу хан, тогьуз от тауну арасында от шаудан барды, аны тогьуз башлы от эмеген сакьлайды. Уучу андан от алып келсин! - дегенди.

- Аперим! - деп махтагьанды хан ёзюрюн. – Аламат чурум! Энди уучуну сау кёрейик!

Хан, мычымай уучу жашны чакьыртханды да:

- Не ёмюрлюк от келтиресе, неда башынгы тайдырама! – деп, сёзюн кьысха салгьанды.

Муслим юйге мудах болуп кьайтханды. Ясина, кьайгьырып:

- Наным, не палах болгьанды? – деп соргьанды.

- Хан ёмюрлюк от алып келмесенг, башынгы тайдырлыкьма дегенди.

Аны уа тогьуз башлы от эмеген сакьлайды, сора мудах болмай не этейим? - дегенди уучу.

- Мудах болма да, жат да жукьла! Бир Аллах айтхан болур! - деп, Ясина эрин жатдыргьанды.

Эрттенликде Ясина Муслимге бир тёгерек кюзгючюк бергенди. Сора:

- Муну кьолунга тутуп бар, жарыгьы санга жол кёргюзтюр. Шауданнга жетсенг а, от эмеген санга чабар. Ол заманда кюзгюню жарыгьын ортанчы кёзюне тутарса. Эмеген кьармалып, жукь кёрмей кёп турлукьду. Сен ол заманнга ёмюрлюк отну бир тилин юзюп кьачарса, - деп юйретгенди.

- Ай, манга бир жарагьан ат керек эди! – деп умутсунганды Муслим.

- Терезеден бир кьарачы, ол арбазда кишней тургьан ат тнойюлмюдю? – деп ышаргьанды Ясина.

Муслим арбагьа чыбып чыкьгьанды да, жалкьасы жерге жете тургьан кьаратор агны кёрюп, боюнундан кьучакьлагьанды. Сора, кьууанчы жюрегине сыйынмай, ариу Айгюлюн кьучагьына кьысып, кьулагьына кёп ийнакь сёз шыбырдагьанды. Сора, кьаратор атха минип, жол букьусун кётюре, ёмюрлюк от алыргьа кетгенди.

Туякь таууш да тыннгынчы, хан, Муслимни юйюне келип, Ясинаны кьаласына элтир мурат этгенди. Алай Ясина ханны узакьдан окьуна эслеп, кёгюрчюн кьабына кирип, учуп кетгенди. Хан, иги кьууум этип, уучуну юйюне келсе – жан да жокь.

Муслим а, кече-кюн демей барып, узакьда тогьуз от тауну кёргенди. Ол атын ары бургьанлай, ахырзаман боран жетгенди. Аны кючюне терек да чы-

дамай, чѐпча сынып кьала эди. Муслим боран ургъан жанына эслеп кьараса, Желбыдыр Эмеген чыгырбаш тауну башына олтуруп, кѐрюк кибик кѐбе да, юфгоре тура эди. Муслим эрлай мюйюз садагъын эмегеннге буруп атханды, алай атхан огъу, жел асыры кьатыдан, аллына тюшюп кьалгъанды.

- Энди уа не хадагъа?!

Муслим бир мадар табаргъа керек эди. Эмеген ичине хауа тартыргъа, уучу жаш биягъы садакь атханды. Окъ, хауа бла бирге учуп барып, эмегени жангыз кѐзюне тийгенди. Аны кычырыгъындан жер кьалтырагъанды, тенгиз чайпалгъанды, эмеген кеси уа таудан терен кьолгъа кетгенди. Муслим, уллу кыйынлыкъла сынай, от шауданнга жетгенди. Жетгенликте, от шауданнга сакълагъан эмеген уянып эди да, кьаугъасыз алыр онг болмагъанды. Тогузбаш от эмеген Муслимге чапханлай, ол кюзюню жарыгъын ортанчы кѐзюне бургъанды да, эмеген кьармалып кьалгъанды. Ол тѐгеректин талай, кьаядан жаркьа ташла кьобарып, аланы быргъап башлагъанды. Муслим, эрлик этип, от шаудандан от алып кьачханды.

Муслим ханны тоханасына киргенде, хан кьоркьгъан окъуна этгенди. Жаш, артмагъындан чыгырып, мияла кьошунну аллына салгъанды. Кьошунну ичинде ѐмюрлюк от жалын этмей жана эди.

- Ай, мени жигит уучум, сен манга уллу махтау келтирдинг! Аны ючюн мен санга кьапчыкь бла бир алтын береме! – дегенди.

- Сау бол, журметли хан, манга алтын керек туйюлдю, юйюме барма кьой! – деп тилегенди уучу.

- Бар, бар! Юйдегинг да аллынга кьарап тура болур! – деп, хыйла ышаргъанды хан.

Муслим кьууулуп юйге келсе, Ясина жокь.

Ол мудах болуп олтуруп тургъанлай, кьанат таууш этип, кѐгюрчюн терезеден киргенди да, Ясина болуп кьалгъанды. Сора ол:

- Сен шахардан чыкьгъынчы окъуна хан мени ханкьалагъа элтирге келген эди. Мен, кѐгюрчюн кьабыма кирип, учуп кетген эдим ансы.

- Ай, харам тулугъ а! Мени от шауданнга бошдан иймегенди сора.

- Хау, ол сени жоюп, мени алыргъа умут этип турады, алай аны мураты толлукь туйюлдю, - деп жапсаргъанды жашны Ясина.

Хан, ачылудан тилин чайнай, ѐзюню юсюне атылып:

- Не сен жашны кьоратаса, не мен сени кьоратама! Хайда, кѐзюмден думп бол! – деп, ѐзюню тоханасындан сюрюп чыгыаргъанды.

Азюр кьарт кьуртхагъа хыны жетип, ханны ачыуун андан ала:

- Не жашны дуниядан думп этесе, неда мен сени гунч этеме! – деп сюелгенди, кылычын да суууруп.

- Сабыр бол, сабыр бол, хурметли жюйюсхан! Тогуз башлы от эмегенден киши кьугулмагъанды. Уучу алай жигит болгъанына мен не этейим? – дегенди кьарт кьуртха.

- Анда мени ишим жокьду! Уучу ѐлорге керекди да, ѐлтюр, сылтау этип турма да!

- Охо, охо, жарлы. Кийиз китабыма энтта бир кьарайым, ол не дей эсе да, - деп, кьарт кьуртха кийиз китабына аралгъанды, сора:

- Чинде* бир залим пагчахны кьаплан териси барды. Аны кьаплагъанны не бичакь кесмейди, не окъ алмайды. Ол терини жети башлы сарыуек сакълайды. Бар да, ханнга муну айт. Уучу аны урлап келсин.

Ёзюр, чапханын бузмай, ханнга жетгенди да:

- Уллу хан, Чинде бир залим патчакхны кьаплан териси барды. Аны кьаплагьанны не бичакь кесмейди, не окь алмайды. Ол терини жетибаш сарыуек сакьлайды. Уучу кьаплан терини урлап келсин.

- Аперим! - деп махтагьанды хан ёзюрюн. – Андан а кьайтмаз!

Хан, мычымай уучу жашны чакьыртханды да:

- Не бичакь кесмеучю кьаплан терини келтиресе, неда башынгы тайдырама! – деп, сёзон чорт салгьанды.

Муслим юйге мудах болуп кьайтханды. Ясина, кьайгырып:

- Наным, не палах болду энди уа? – деп соргьанды.

- Хан бичакь кесмеучю кьаплан терини алып келмесенг, башынгы тайдырлыкьма дегенди. Аны уа жети башлы сарыуек сакьлайды, сора мудах болмай не этейим? - дегенди уучу.

Мудах болма да, жат да жукьла! Бир Аллах айтхан болур! - деп, Ясина эрин жатдыргьанды.

Эрттенликде Ясина Муслимге тегерек кюзгючюгон бергенди. Сора:

- Муну биягьы кьолунга тутуп бар, жарыгьы санга жол кёргозтюр. Кьаплан тери хан кьаланы башындады. Аны сакьлагьан сарыуек санга чапса, бу кюзгючюкню жарыгьын кёзлерине тут да, тёнгеретип ий. Кюзгючюк кьайры тёнгересе, ол ары чабарыкьды. Ол заманда сен терини алып кьачарса, - деп юйретгенди. - Хайда, ахшы жолгьа!

Муслим Ясинадан ажырып*, жол букьусун кётюре, кьаплан терини алыргьа кетгенди, хан а аны юйюне ашыкьгьанды. Барса, биягьы Ясина жокь: ол, кёгюрчюн болуп, учуп кетип тура эди.

Муслим а, кече-кюн демей, сау ай барып, Чиннге жетгенди. Атын секиртип, хан кьаланы башына чыкьгьанды да, сарыуек юсюне чапханлай, кюзгю жарыкьны кёзлерине бургьанды. Бургьанды да, Ясина айтханча, кюзгючюкню тёнгеретип ийгенди. Сарыуек кюзгючюкню ызындан чабып бара, кьала башындан жютю темир кьазыкьлагьа чанчылып ёлгенди, кюзгючюг а, учуп келип, Муслимни хуржунуна киргенди. Уучу жаш а эрлай кьаплан терини сермеп кьачханды.

Кьаплан терини кьаплап, Муслим ханны тоханасына киргенде, хан биягьы кьоркьгьанды. Болсада, чийин билдирмей:

- Ай, мени жигит уучум, сен биягьы манга уллу махтау келтирдинг! Аны ючюн мен санга кьапчыкь бла бир алтын береме! – дегенди.

- Сау бол, журметли хан, манга алтын керек туююлдю, юйюме барма кьой! – дегенди Муслим.

- Бар, бар! Юйдегинг да аллынга кьарап тура болур! – деп, биягьы хыйла ышаргьанды хан.

Муслим кьууулуп юйге келсе, Ясинысы жокь.

Ол, мудах болуп, олтуруп турганлай, кёгюрчюн, кьанат таууш этип, те-резеден киргенди да, Ясина болуп кьалгьанды.

- Бу харам тулукь бизни жашаргьа кьоярыкь болмаз! – деп, сагьышлы болгьанды Муслим.

- Кёлсюз болма, биз анга хорлатмабыз, - деп, кёл этдиргенди Ясина.

Хан, ёзюрюн чакьыртгып, биягьы юсюне чачырагьанды:

- Сен жашнымы кьоратаса, огьесе мен сеними кьоратама?! Мени бла

бош ойнайса! Жашны биягъы бир жары ий. Алай бу жол да сау къайтса, къазанлай асып, тюбюнген от этерме! Хайда, кёзюмден думп бол! – деп, хан ёзюрню тоханасындан сюрюп чыгъаргъанды.

Ёзюр къарт къуртхагъа къууулуп келгенди да, юсюне къылыч бла сюелип:

- Не жашны дуниядан думп этесе, неда мен сени гунч этеме! – дегенди.

- Сабыр бол, хурметли жойюсхан. Жети башлы сарыуекден киши къутлмагъанды. Уучу алай жигит болгъанына мен не этейим? – дегенди къарт къуртха биягъы.

- Анда мени ишим жокъду! Уучуну къайтмаз жолгъа ашыр, сылтау этип турма да!

- Охо, жарлы, Кийиз китабыма энгта бир къарайым, ол не дей эсе да, - деп, къарт къуртха кийиз китабына аралгъанды, сора:

- «Дуния башында Чун-га Чан-га деп бир сейир-тамаша зат барды, аны къайда болгъанын, не болгъанын да киши билмейди», - деп окъугъанды. – Жашны ары ийигиз.

Ёзюр, чапханын бузмай, ханнга жетгенди да:

- Улуу хан, дуния башында Чун-га Чан-га деп бир сейир-тамаша зат барды, аны къайда болгъанын, не болгъанын да киши билмейди. Жашны ары ий, - деп, аллында тобукланганды.

- Къоркъмаз уучу, ант ызынгданды энди аны тапсанг! - деп къууанганды хан.

- Энди уучуну сау кёрейик! – деп дибилдирегенди ёзюр да.

Хан мычымай уучу жашны чакъыртханды да:

- Дунияда Чун-га Чан-га деп бир зат барды. Аны не болгъанын, къайда болгъанын да киши билмейди, аны табып кел! – деп буюргъанды.

Муслим юйге мудах болуп къайтханды. Ясина, къайгырып:

- Наным, не палах болду энди уа? Биягъы ханмы къоймайды? – деп соргъанды.

- Хан Чун-га Чан-га деп бир затны табып кел деп буюргъанды. Аны не болгъанын, къайда болгъанын да киши билмейди, сора мудах болмай не этейим? - дегенди уучу.

- Кёлсюз болма, бир Аллах айтхан болур, - деп Ясина эрин ашатып тынчайтханды. Кеси уа, кече жатмай, аны жолгъа хазырлагъанды.

Эртгенбла Муслимге бир къол жаулукъ бергенди да, былай айтханды:

- Наным, бет-къол жуусанг, бу жаулукъчукъ бла сюртпорсе, - деп къаты айтханды Ясина.

Жаш жолгъа чыкъгъанлай, кюзгючногю жол кёргюзтюп башлагъанды. Кёпмю баргъанды, азмы баргъанды, бир кюн бир кенг агъач талада бир къалага келгенди. Кюзгю алайда тас болуп къалгъанды. Жаш къалагъа кирип баргъанды. Кирип барса, отоуда бир къыз, Ясина берген кюзгючюкге къарай.

- Кюн ахшы болсун, ариу къыз, - деп, салам бергенди Муслим.

- Ахшылыкъ кёр, жууукъ бол, - дегенди къыз. Аны тангысыз этген бир зат а бар эди.

- Мен узакъ жолоучума, бюгечеге къонакъ этермисе? – деп соргъанды уучу жаш.

- Къонакъ – Аллахны къонагъы, алай анамдан сорайым, - деп, къыз бирси отоугъа киргенди да, анасына соруп къайтханды.

- Къонакъ, анам ырадыды. Жолдан ач болурса, кел, бет-къол жуудурай-

ым, - деп ышаргъанды кыыз. Сора, таз, кьумгъан, сапын, жан жаулукъ алып келип, жашха бет-кьол жуудургъанды да, жан жаулукъ узатханды. Алай жаш:

- Сау бол! Жаулугъум барды! — деп, кьол жаулукъчугъун чыгъаргъанлай, кыыз, кычырыкъ этип, анасына чапханды.

Къызны анасы келип:

- Балам, санга бу кьол жаулукъ къайдан чыкыгъанды? - деп соргъанды.

- Юй бийчем бергенди, - дегенди Муслим.

- Бу кьол жаулукъ мени кызымы кьол жаулугъуду. Сора сен мени киеуюмсе! — деп, Муслимни кьучакылагъанды ол. - Къарт кьуртха, манга дерт этип, Ясинаны юч жылгъа кёгюрчюн этип кьойгъан эди.

Къыз да, кёз жашларын тыялмай:

- Бу кюзгючюкню кёргенимлей, нек эсе да, эсиме эгечим тышоуп кьалгъан эди, - деп, киеуюн кьучакылагъанды.

- Муслимни сыйлы ашла бла сыйлагъандыла, сора:

- Узакъ жол кыдыргъанса, энди жатып жукъла, - деп, аны кьонакь отоуда тынчайтхандыла.

Эрттенбла Муслимни къайын анасы:

- Киеу, не айланаса, не жюрюйсе? — деп соргъанды.

Муслим ишни болушун башындан ахырына дери айтханды. Къайын анасы:

- Чун-га Чан-га мен эшитген, мен билген зат тьойюлдо, алай болса да, мен дуня башында жаныуарланы бирер тюрлюсюн жыйып сорайым, билгени бар эсе, - дегенди.

Айтханыча, къайын анасы жер юсюнде жаныуар болгъанны бирер тюрлюсюн жыйгъанды да:

- Сизни ичигизде Чун-га Чан-га деп билгенигиз бармыды? — деп соргъанды.

- Билген угъай, эшитген да этмегенбиз, - дегендиле жаныуарла.

- Жаныуарлада келмей кьалгъан а бармыды?

- Макъа тукъумдан жан жокъду, - дегенди уку.

Уку алай айтыргъа:

- Угъай, барды, - деп, бир къарт, акъсакъ макъа къатынны аллына келгенди.

- Чун-га Чан-га деп кёргенинг, билгенинг? — деп соргъанды анга къатын.

- Билеме, - дегенди макъа.

- Алай эсе, киеуюме жол кёргюзт!

Муслим къарт макъаны дарий кьол жаулугъуна чулгъап, жан хуржунуна салгъанды. Салгъанды да, жолгъа тебирегенди. Айлыкъ жол жюрюп, Муслим тенгиз жагъагъа жетгенди.

Къарт макъа жашны жан хуржунундан:

- Энди мени жерге сал да, кёзлеринги кыс, - дегенди.

Жаш кёзлерин кысханды.

- Энди уа ач, - дегенди макъа.

Муслим кёзлерин ачса, тенгизден ётуп, бир айрыкамгъа келип тура эди.

Къарт макъа, Муслимге бир жаяу жолну кёргюзтүп:

- Энди ма бу жаяу жолчукъну бар, бир ауукъдан къалагъа жетерсе. Ол тенгиз абиреклени къалаларыды. Насыбынг болса, ала сени эслемезле, эслеселе, сау кьутулмасса! Хайда, жолунг болсун! - деп, макъа кёлге секирип, жюзюп кетгенди.

Муслим, тенгиз жагъасы бла бара, Абирек къалагъа жетип, аны марап бир ауукъ кюн тургъанды. Абиреклени бек стойген жерлери майхана* эди. Муслим майханагъа къысыла барып, аны терезесинден жашырын къарагъанды. Тюз олсагъатда, юслери башдан-аякъ сауут-саба болуп, чайханагъа тенгиз абирекле киргендиле. Ала, дауур эте, хант къангагъа олтургъандыла.

- Чун-га Чан-га, ашарыкъ сал! - деп буюргъанды башчы абирек.

Олсагъатдан хант къанга кеси аллына жюз тюрлю ашарыкъдан, ичерикден толгъанды. Абирекле ашап-ичип бошагъандан сора:

- Чун-га Чан-га, энди жый! - деп, буюргъанды башчы абирек. Къанга кеси аллына жайылгъанча, жыйылгъан да кеси аллына этгенди.

Тенгиз абирекле кетгенлей, Муслим, къангагъа олтуруп:

- Чун-га Чан-га, ашарыкъ сал! - дегенди.

Биягъы хант къанга жюз тюрлю ашарыкъдан, ичерикден толгъанды.

- Кел кесинг да, Чун-га Чан-га, аш иеси бла татлы болады! – дегенди жаш.

- Сау бол, хурметли улан! – дегенди ол. – Мен абиреклеге къуллукъ этгенли, эки жыйырма жыл болады, алай ала манга сау бол деп окъуна айтмагъандыла.

Муслим Чун-га Чан-гагъа нек келгенин айтханды да, Чун-га Чан-га:

- Тенгиз абирекле бек хурметсиз адамладыла, энди мен былагъа шапа болмайма, - дегенди. - Мен сени бла кетерге ыразыма, хау дей эсенг.

- Да тебирейик сора! – дегенди Муслим.

- Мен хазырма!

Экиси да кетип бара:

- Мен сени нек кёрмейме? – деп соргъанды Муслим.

- Мен кёзге илинмейме, алай къолумдан кёп зат келеди, - дегенди Чун-га Чан-га.

Была тенгизге жетгенелей, Чун-га Чан-га:

- Мен кеме ишлейим. Тенгизни ары жанына ётерге керекбиз. Анда Къыр патчахны уллу шахары барды. Ол шахарда болмагъан сейир загла сен тапха эдинг! Сен патчахны хансарайына барып, анга мени берекетими кёргозт. Къыр патчах сенден мени тилер, сен берирге унама. Патчах бек къадалса:

- Сени бир сыбызгъынг, бир къылычынг, бир дауурбасынг бардыла, алагъа алышыргъа боллукъма, - дерсе. Татлы ашаргъа стойген патчах, аланы манга алышыр. Алышханлай, кеменге минип, тенгизге чыкъ. Сыбызгъыны кючю алайды: сокъсанг, тегерегинг аскерден толуп къалады.

Дауурбасны къакъсанг, кереклисича бир окъ табылады. Къылычны силдесенг, аскеринг жау бла къазаутха чыгъадыла. Мен а юч кюнден сени жетерме, манга къайгъылы болмай бар! - дегенди Чун-га Чан-га.

Муслим тюз Чун-га Чан-га айтханча этип, сыбызгъыны, дауурбасны, къылычны да алгъанды да, тенгизге чыкъгъанды.

Юч кюнден Муслим:

- Чун-га Чан-га, мындамыса? – деп соргъанды.

- Къайгъырма, мен сениблама! - деп жауап бергенди ол.

Муслим, къайын анасына жетип, къараторуна мингенди да, Чун-га Чан-га бла жолгъа атланганды. Айлыкъ жолну Чун-га Чан-га бир кюн жүрюрча этгенди. Муслим, шахар къыйырында уллу аскерни кёрюп, сейир болгъанды.

- Бош сейирсинесе, - дегенди Чун-га Чан-га. - Аран хан сени къайтмазгъа ийген эди, сау-саламат келе тургъанынгы къарт къуртхадан билип, сени

аллынгы сакълап турады.

- Мени тѣзюмюмо да чеги барды! – деп ачыуланнганды Муслим. Сора, сыбызгысы согъуп, тѣгерегин аскерден толтургъанды.

Муслимни аскери Аран ханны аскерине чапханды. Эки аскер да аяусуз сермешгендиле. Муслим, аскери азайса, сыбызгысы согъуп, Аранны аскерин хорлагъанды, кесин а, жесир этип, темир чалдишге бегитгенди. Харам ѳзюрню бла къарт къуртханы уа къум аулакыгъа кыстагъанды.

Аран ханны зорлугъундан къутулгъан халкъ Муслимни хантуруннга олтургъанды. Чун-га Чан-га уа, хан къаланы аллында хант къангала къурап, уллу къурманлыкъ этгенди.

Муслим а ариу аймѣлегин кѳрюрге ашыгъа эди. Ол юйюне барса, биягъы Ясина жокъ.

Ол, мудах болуп, олтуруп тургъанлай кѳгюрчюн, къанат таууш этип, терезеден киргенди да, Ясина болуп къалгъанды. Сора:

- Келдингми, мени жорек жууугъум, - деп, кюнча жарып, Муслимни къучакълагъанды. Ол анга хапарын айтып:

- Чун-га Чан-га, сен былайдамысы? – деп соргъанды.

- Хау, - дегенди Чун-га Чан-га.

- Кѳрюнюр амалынг а бармыды?

- Барды, алай мен кѳрюнюрден болсам, жек кючюм тас болуп къаллыкъды. Артда мен санга хант къангала къураям, - дегенди ол.

- Манга кѳп игилик этгенсе да, мен сени башынга бош этерге сюеме.

- Аллах ыразы болсун, эркин болургъа мен бек сюерик эдим! - дегенди Чун-га Чан-га.

- Айт сора аны амалын.

- Да этермисе? – деп экили соргъанды Чун-га Чан-га.

- Бир да ишегинг болмасын!

- Сора кылычны тенгизге ат, даурбасны ууат, сыбызгыны уа кюйдюр, - дегенди Чун-га Чан-га. – Бу кыйынлыкыгъа мен аланы хаталарындан тюшгенме, ала дуниядан къорамай, манга эркинлик жокъду.

- Сени адамлыгынг аланы ючюсюнден да багъалыды манга, - деп, кылычны тенгизге атханды, даурбасны ууатханды, сыбызгыны уа кюйдюргенди. Олсагъатдан Муслимни аллына бир къарамия жаш сюелгенди. Ала экиси да къучакълашхандыла.

- Сен мени башыма бош этдинг, энди юйюме кетме кюй, - деп тилегенди Чун-га Чан-га.

- Ахшы жолгъа, Чун-га Чан-га! – деп, Муслим хан, аны сыйын кѳрюп, юйюне ашыргъанды.

- Сау бол, Мансур, алапат хапар айтдын. Аман жазасына тюберге керекди! - дегенди Алий, жѳнгерине ыразылыгынг билдире.

- Халал жолдашларым, Чун-га Чан-гача бир шапабыз болса керек кѳре эдим бизге! – деп ышаргъанды чамны суйген Ряз.

- Мен андан эсе ол юч жек затны: кылычны, даурбасны, сыбызгыны сайларыкъ эдим, керуан жолну абирекледен тазалар ючюн! – дегенди къарамыйыкъ Хамит.

От жагъаны шыхыры сууй:

- Тынчайыр заман болгъанды. Танг бла жолгъа тебирерге керекбиз, - деп, Алий жеринден къопханды.

Саудюгерчиле жатаргъа кетгендиле.

2. ТУЛПАР РУСТАМ БЛА ШАХ КЪЫЗЫ ХУРИЯ

Тангны буруну къарагъанлай, кериуан жолгъа чыкъгъанды. Къумлада танг кечеден жылы тыйюлдо. Саудюгерчиле, къулла, аланы сакълагъан аскер жыйын да, жылы кийинип, узакъ тизилишгендиле. Жер этегинден кюн кёзю къарагъанлай, къум аулакъ бла бирге адамланы кёллери да жарыгъанды. Ала, кюн кётюрюлюп, къыздырып башларгъа, салкъын жерге жетерге керек эдиле. Бешсагъатлыкъ жол къоратып, кериуан къум тенгизде бир жашил агъачха жетип тохтагъанды. Къулла тюелени жюклерин алып, суусапларын къандырып, отларгъа къыстагъандыла. Саудюгерчиле уа, терек салкъында ауузланып, кюн салкъыннга айлангынчы солугъандыла да, биягъы жолгъа чыкъгъандыла. Кериуан, биягъы бешсагъатлыкъ жол къоратып, кериуан сарайгъа жетгенди.

Саудюгерчиле от жагъасында ушхуур ашап бошагъанлай, Алий:

- Хамит, биз бюгюн санга тынгыларыкъ эдик, сен не дейсе ансы? - дегенди, Хамитни жумушакъ кёзлерине къарап.

- Хау, Хамит, сенича эсли, огъурлу адамгъа биз суююп тынгыларыкъ-быз, - дегендиле жёнгерлери да.

- Да мен сизден эсли да, огъурлу да къалай болайым, алай, айт дей эсегиз, тынгылагъыз, - деп Хамит, от ышыра, ашыкъмай хапарын башлагъанды.

- Хан акъыллы болса, къырал кючлю, адамлары берекетли, жюрек тынчлыкълы боладыла. Аллай бир ханлыкъда, огъурлулугъу бла сау дунягъа айтылгъан бир хан жашагъанды. Аны Башар деп бир жашы, ёзюрлеринден бирини да Рустам деп бир жашы бар эди. Гитчеликден окъуна ала, бирге ёсюп, бирге ойнап, бирге окъуп, бир бирин бек ариу кёргендиле. Заман бара, ала, ким да сукъланырча, хунерли, акъыллы жашла болгъандыла, - деп башлагъанды хапарын эсли Хамит. Алай хан ауругъанды. Ёлюр заманы жетип, ол ёзюрюне:

- Багъалы тенгим, жашымы бир чакъырып кел, анга айтырым барды, - дегенди.

Ёзюр ханнга баш ийип, Башарны чакъырып келгенди. Хан жашыны къолун ёзюрюню къолуна салып:

- Жашым, осуят этип айтама, не ишинги да бу огъурлу, терен акъыллы, сабыр ёзюрюм бла кенгешип эт. Ёзюр манга къачан да билеклик этип келгенди, санга да этер. Алайсыз халкъ суйген, жамауат хурмет этген хан болалмазса. Алыкъа сен жаш адамса, ал кезиуде аны болушлугъу санга бютпюнда керек боллукъду, - дегенди. Сора, биринчи ёзюрюне бурулуп:

- Багъалы шуёхум, жашыма аталыкъ этерме деп сёз бер, ансы мен анда тынчлыкъ тапмам, - деп, ёзюрюню кёзюне къарагъанды.

- Уллу хан, антлы шуёхум, жашынг мени оноум керекли жаш тыйюлдо, болсада, анга сакъ болургъа акъ сакъалым бла ант этеме, - деп, баш ийгенди.

Хан ёлгенди. Халкъ аны къарасын кийип къыркъ кюн тургъанды, сора, уллу байрам этип, жашын тахха олтуртханды. Биринчи ёзюр а, Башаргъа билеклик этип, оноу керек болса, тюз акъыл берип тургъанды. Аны ючюн хан биринчи ёзюрюню намысын бийик тутханды.

Ханны башха къуллукъчулары аны биринчи ёзюрге этген хурметин кётюралмай, жукъусуз болгъандыла. Сора, зарлыкъ санларын кемирив, хан бла ёзюрюню арасын бузаргъа келишгендиле. Ханнга андан тил эте, жалгъан

хапарла туудура: «Къарт болгъанды, сер болгъанды, аны орунуна жашыракъ адам салыргъа керек эди!» - дей эдиле.

Алай хан, керексиз хапарлагъа тынгыламай, ёзюрню къатында къойгъанды. Ёзюр а къыралгъа, халкъгъа да хайыры тие, хунерин, акъалын, билимин аямай къорешгенди.

«Тамычы, тама-тама, таш тешер» дегенлей, хан хапарладан безип, къуллукъчуларын сынар акъылгъа келгенди. Ол биринчи ёзюрюн чакъыргъанды да, анга акъылын айтханды. Сора, къуллукъчуларын жыйып:

- Биринчи ёзюрюм атама, къыралгъа да керти къуллукъ этип тургъанды. Аны барыгъыз да билесиз. Энди биринчи ёзюрюм солуса да боллукъду. Мен, анга сыйлы саугъала да берип, алгъыш да айтып, жюрегин къууандырыргъа сюеме, сиз ыразы эсегиз? – деп, къуллукъчуларына сынамылы къарагъанды. - Бюгонден ары аны къуллугъун экинчи ёзюрню жашы Халим этерикди.

Къуллукъчула ханны оноууна бек ыразы болгъандыла. Ыразы болмай а: хан анга артыкъ иги эди сора уа.

Арада бир ненча ай ётгенди. Тарыкъгъан жокъ, иш да баргъаныча бара. Болсада къуллукъчу бийле сагъайып эдиле. Ханны жангы ёзюрге дауу жокъ эди да, ырахатланып, бир-бирде уа кеслерин эркин жюрютюп башлагъандыла. Хан жукъ кёрмегенча этгенликге, нени да кёрюп, билип тургъанды, нек дегенде, аны жашырын сакъчылары* бар эдиле. Ала ханнга ханлыкъны халын, халкъны турмушун билдирип болгъандыла.

Бир жол, эгер* итлерин да биргесине алып, хан уугъа тебирегенди. Ол, кийик да атып, ингирде бостанчысына* келгенди. Жыйыны алайда кийикни уча этип, ханны аллына салгъандыла. Хан, нёгерлери бла боза иче, уча ашай, кёп сейир хапар айтханды. Кете туруб а:

- Бостанчы, былай бир келчи, - дегенди хан, - мен санга бир итими къоя кетеме, сен анга иги къара. Ол манга керек болса, ёзюрюмю жиберирме.

Бостанчы, жерге ийилип, ханны итин боюнуна алгъанды. Хан а жыйыны бла къаласына кетгенди.

Бир ауукъдан хан къуллукъчуларын кенгешге чакъыргъанды. Кенгеш бошалгъандан сора, ити эсине тюшюп:

- Халим, санга бир жумушум бар эди, - дегенди хан. – Мен уудан келе, эгер итлеримден бирин бостанчыма аманат этип кетген эдим, итим къалай тура болур, аны бир билип кел!

Биринчи ёзюр атына минип бостанчыгъа баргъанды да, анга:

- Ханны ити къалайды? – деп соргъанды.

- Семирип турады, кючюккюкле да тапханды, - дегенди бостанчы.

Халим – биринчи ёзюр – къалагъа къайтханды да, ханнга эшитгенин айтханды. Хан, къууанып:

- Кючюкле ненчалла? – деп соргъанды.

- Бостанчы аны манга айтмагъанды, - дегенди Халим.

- Къыйналсанг да, бир билип кел, - деп, ёзюрюн бостанчыгъа ашыргъанды.

Халим бостанчыгъа келгенди да:

- Кючюкле ненчалла? Хан билирге сюеди, – дегенди.

- Беш, - дегенди бостанчы.

Халим, къалагъа келгенди да:

- Ханла улусу, кючюкле бешдиле, - дегенди. Хан а:
- Тишиси ненча, эркеги ненча? - деп соргъанды.
- Аны уа айтмагъанды, - дегенди ёзюр.
- Бюгюн сени кёп кыйнадым, алай энтта бир бар да, билип кел, - дегенди хан.

Эссиз Халим, биягъы бостанчыгъа барып:

- Кючюклени ненчасы тиши, ненчасы эркекди? – деп соргъанды.
- Ючюсю эркек, экиси тиши, - дегенди бостанчы.

Биринчи ёзюр, кыйтып келип:

- Ючюсю эркек, экиси тиши, - дегенди. Хан, кьюуанып:
- Аладан ненчасы уучу ит боллукъдула дейсе? – деп соргъанды.
- Аны уа айталлыкъ туйюлме, ханла уллусу, - дегенди Халим.
- Бар да, бостанчыгъа соруп кел, - дегенди хан. Не этерик эди, баргъанды.
- Эки эркек бла бир тиши кючюк алаMAT уучу итле боллукъдула, - дегенди бостанчы. – Къалгъан экиси уа ырахынладыла.

Халим, ызына кыйтып, ханнга бостанчыны сёзлерин айтханды. Хан анга да кьюуаннганды. Сора:

- Итлериме энтта юч иги ит кюшулду. Бостанчы алагъа иги къарай а болурму? – деп кыйгъыргъанды хан.
- Тейри, билмейме, - дегенди жаш ёзюр.
- Тынгысыз болуп турлукъма, билип келчи, - деп, Халимни артха ийгенди хан.

Жарлы Халим, биягъы бостанчыгъа келип, ханны тынгысызлыгъын айтханды. Бостанчы:

- Кыйгъы этмесин, мен аланы жукъдан керекли этмейме, - дегенди.

Халим, кыйтып, ханнга бостанчыны сёзлерин айтханды.

- Бостанчы ангылагъан адамгъа ушайды. Ырахат болдум. Кючюклени ичинде кёксюлю жокъмуду, аны айтсанг, бек кьюуандырлыкъ эдинг, - дегенди. Мен кёксюл итлени бек сюеме.

Бек арыса да, не амал: Халим биягъы ызына кыйтханды да, кёксюл кючюк болмагъанын келип ханнга айтханды. Да кыйдан боллукъ эди, дунияда кёк ит жокъду сора? Аны билирге уа жаш ёзюрге баш кыйда!

- Тейри, жарсыдым. Сора не тюрслюдюле?

Биринчи ёзюр биягъы жукъ айталмагъанды.

Сора хан:

- Мен бешисини да тюрсюнлерин билирге сюеме. Алайсыз мени кёлюме жетерик кючюк барды деп айталлыкъ туйюлме, - дегенди.

Биринчи ёзюр, къалгъан кючюн жыйып, бостанчыгъа баргъанды да, кючюклени тюрсюнлерин билип кыйтханды.

Хан, Халимге ыспас этип, кечгинлик окьюна тилегенди.

Биягъы бир ауукъ заман ётгенди. Хан, къарт ёзюрюн чакъыртып, саулукъ-эсенлик соргъанды. Кёп ариу сёз айтханды. Сора:

- Бери келгенингден ары, манга бир жумушчукъ эт, - деп тилегенди.

- Санга кьюллукукъ этген манга насыпды, - дегенди къарт ёзюр.

- Иш бош ишчикди. Мен бостанчыма итими кююп кетген эдим. Къалай тура эсе да, бир билип кел, - дегенди.

Къарт ёзюр, атына минип, бостанчыгъа келгенди.

- Манга ханны итин бир кёргозт, - деп тилегенди ол. Бостанчы къарт ёзюрню ит тургъан жерге элтгенди. Ол итге, кючюклерине да къарап, сан-

ларын да тинтип кѳргенди, тегенеге да кѳз жетдиргенди. Сора, бостанчы бла саламлашып, ханнга кѳайтханды.

Хан кѳарт ѳзюр кѳайтыргѳа кѳуллукѳчуларын чакѳыргѳан эди да, ол то-ханагѳа киргенлей, анга жарыкѳ тѳобеп:

- Кѳалайды итим? – деп соргѳанды.

- Аламат. Кѳючюкле да табып турады.

- Ненча кѳючюк тапханды?

- Беш, сѳйлы хан.

- Ненчасы тиши, ненчасы эркек? – деп соргѳанды хан.

- Ючюсю эркек, экиси тиши.

Хан бостанчы итге, кѳючюклеге да кѳалай бакѳгѳанын, кѳаллай итле бол-лукѳларын, тюрсюнлерин да соргѳанды. Кѳарт ѳзюр а хар соруууна тынгылы жауап берип баргѳанды. Хан бостанны, бостанчыны юсюнден да соргѳанды. Кѳарт ѳзюр аны да айтханды.

Ол заманда хан, кѳулукѳчуларына бурулуп:

- Сиз кѳарт ѳзюрню ишден кетер да, аны орунуна жаш адамны сал деп манга ненча кере келген эдигиз? Ким ненча гѳеренке тартханын кѳрдюгюзмю?! – деп, хан кѳарт ѳзюрню жерине кѳайтаргѳанды.

Заман бара, кѳарт ѳзюр да дуниядан кетгенди.

Башар хан аны орунуна кѳарт ѳзюрню жашы Рустамны салгѳанды.

Башар бла Рустам алгѳынча татлы тенгле эдиле. Ханны экинчи ѳзюрю ала-ны татлылыкѳларындан кѳоркѳуп, зарланып: «Была мени юйюмю кѳу-рутурукѳдула, бир амал этмей эсем», - деп, харам кѳан алгѳанды. Сора: «Араларына от сугѳаргѳа керекме», - деп, дыгалас этгенди. Экинчи ѳзюр аман акѳылын жулдузчугѳа, аскер башчыгѳа да айтханды. Ала да Рустамгѳа зарланып эдиле.

Бир кюн ол ханны мухурун урлап, жашырын Рустамны юйюне бар-гѳанды да, кѳарауаш кѳызгѳа алтын жюзюк берип, мухурну кѳюбюрчекге салдыргѳанды.

Эрттенбла Рустам болмагѳан кезиуде, экинчи ѳзюр буйрукѳ кѳагѳытха мухур салдырыргѳа ханнга баргѳанды.

Хан, излеп, мухурун тапмай, сагѳышлы болгѳанды.

- Ханла уллусу! Айтханымы кѳабыл кѳрсенг, мен бир керти сѳз айты-рыкѳ эдим, - дегенди.

- Айт, айт, нек айтмайса?..

- Багѳалы ханым! Сени бек ышангѳылы, багѳалы тенгинг Рустам сени тахдан тайдырып, орунунга кеси олтурургѳа жѳйын кѳурап айланады. Муху-рунгу да ол урлагѳан болур, - дегенди

- Мени татлы тенгим манга алай кѳалай этер?! – деп ачыулангѳанды хан ѳзюрге. – Арабызны бузаргѳа айлана эсенг, башынгы тайдырырма!

- Ханла уллусу, мен ѳтюрюк айте эсем, жаным сау аслан ашы эт, - деп, ѳзюр ханны аллына жайылгѳанды.

- Сен мухурдан бир хапарынг болмай сѳлешмейсе! Билгенинги айт!

- Тюнене мен санга келе, Рустамны тоханангда кѳрген эдим. Бир аман акѳылы болмаса, ол сенсиз ары киреми эди?

- Рустамны бери чакѳырып кел! – деп буюргѳанды хан ѳзюрге. Экинчи ѳзюр аны чакѳырып келгенди.

- Мени бек суйген тенгим, сен манга алай кылай эталдың?! – деп чамланганды хан Рустамга.

- Уллу хан, хапар нени юсюнден барганын ангылаялмай турама, - дегенди Рустам, баш ийип.

- Мухуруму не этгенсе?! Не хыйсапдан урлаганса аны?!

- Сыйлы тенгим, мен сени мухурунга кылай тиер эдим? - деп, армау болганды ёзюр.

- Тюнене экинчи ёзюрюм сени тоханамда кёргенди сора уа!

- Сен аны жалган сёзюне кылай ийнанаса? Ол бизни арабызга кирир ючюн не да айтырыкды.

- Алаймыды?! – деп, огъурсуз кыраганды хан экинчи ёзюрге.

- Ханла уллусу, экили болуп турмай, ёзюрню юйюн бир кярмайык, - дегенди экинчи ёзюр.

Хан ёзюрлери, жулдузчусу, аскер башчысы бла бирге Рустамны юйюне келгенди да, экинчи ёзюр мухурну кюбюрчюкде тапханды.

- Муну кылай ангылаталлыкьса?! – деп сорганды хан.

- Мен этген иш туююлду бу. Ким эсе да сени манга бузарга кюрешеди, баггалы хан тенгим, - дегенди Рустам.

- Сен ханны тайдырырга кюрешгенинги жулдузчу, аскер башчы да биледиле, - дегенди экинчи ёзюр.

- Алаймыды?! – деп, хан экисине да хыны кыраганды.

- Ханла уллусу, экинчи ёзюр тюз айтады, - дегендиле ханны аягына жыгылып.

- Рустам! Сен мени бек татлы, ышангылы тенгим эдинг, аны себепли жанынгы сау кыяма, алай кыраллыкь чегимден а кыруу! - деп, юсюне сюелгенди. Рустам армау-ауара болганды. Андан кёп айтырга, сорурга да эркинлик тапмай:

- Сени сёзюнг манга тёреди, хан тенгим, - деп, баш ийип, жол кёл алганды.

Кыш эди. Кяр, боран кёз ачдырмай, сууукь да бир ахырзаман кысып, Рустам ышыкь табалсам деп бара, бир уллу агъачха киргенди. Айлана, жюрюй барып, бир деменгили чынар терекге жетгенди. Терекни жаны бла барган суучукуну кёрюп, алайда тохтаганды. Сора, атдан тюшюп, суу ичерге ийилгенлей, суу юсюнде бир кызыл кырампил* эслегенди. Аны кылуна алганды да, дуняда болмаганча ариу ийис мыйысына чабып, анга сейирсине турганлай, суу дагыда эки гюл келтиргенди. «Быланы Аллах манга бир насыпха бере болур», - деп ойлаганды Рустам. Сора атын женуб* таба бурганды.

Арада жыл озганды. Башар хан тахында олтуруп, суйген тенгин Рустамны эсгере, аны тюз кыстаганына ишекли болуп: «Ярабий, жангылычмы этген болур эдим?» - деп, сагышха киргенди.

Анасы жашыны халын кёрюп:

- Хан балам, нек сагышлыса? - деп сорганды.

- Нек эсе да, Рустам эсимден кетмейди, - деп мудахсыннганды хан.

- Балам, кёз жарыгым! Сен терс иш этгенсе: анга бош гурушха бола эдинг. Аны санга хата этер амалы жокь эди. Кесинги ётюрюк тилге алдатханса, - дегенди анасы, жашына тырман эте.

- Да мухуруму аны юйюнде тапдым да...
- Хан балам, мухурну ары атаргъа боллукъ эдиле, аны тергемединг.
- Да хау, мухур ары кеси бармагъанды.
- Төгерегинде зар адамла кепдюле, балам.
- Экинчи ёзюрюм кеси этиб а айлана болурму?

- Къайдам. Ол бек къаршы адамынгды. Тюзюн билмей, оноу этиучю болма. Энди уа Рустамны, къайда эсе да, табып, ызына къайтар. Сен анга угъай, ол санга бегирек керекди.

Башар, анасыны сёзюне тынгълып, Рустамны ызындан бек уста сакъчысын – Туранны ийгенди. Уста сакъчы, къырал чегинден чыгъып, соруп-сурап, Рустамны керуансарайда тапханды. Ол, жигит жашладан жыйын курап, керуанланы абирекледен къоруй, аланы уллу къумдан ары-бери ётдюрюп тура эди.

- Рустам, хан этген терслигин ангылагъанды, ызынга къайт деп тилейди, - дегенди Туран.

- Башар хан жаныма бек тийгенди, къалай къайтайым? – дегенди Рустам.

Экиси да керуансарайда къуу жастыкълагъа таянып, къалиян да тарта, ушакъ эте турганлай, абирекле чапхандыла. Рустамны жыйыны сермеше киргенди. Битеу Уллу къумгъа аман бла айтылган къыркъ абирек, къутурган итлеца, къынгыр къылычларын да ойната, керуаннга къоркъуу салгъандыла. Жигит Рустам асланча сермеше эди. Бир ауукъдан Рустамны жыйыны абиреклени сау къалгъанларын къумгъа къуугъанды. Саудюгерчиле, хапчуклары тоналмай, кеслери да сау къалгъанларына къууана, Рустамгъа махтау салгъандыла, намысын-сыйын кёргендиле. Алай санасала, жоюго бла бир тую жокъ. Саудюгерчиледен бири, сакъалы къалтырай:

- Алтын жоюго бла ханны туюси сюрюлгенди! – деп ойсурагъанды. – Мен жарлыны жаным сау ач къапланлагъа атарыкъды энди хан!

- Аны абирекле сюрмегендиле, кесигиз кёрюп тургъансыз, - дегенди Рустам. – Къатышны хайырланып, кесигизни адам этген хатады бу. Адамларыгъызны бир жокълачыгъыз!

Саудюгерчиле къулларын жокълап чыкъгъандыла. Жетмеген къул, ойсурагъан саудюгерчини къулу эди.

- Къулну алтын жоукден хапары бармы эди? – деп соргъанды Рустам.

- Хау, биле эди, - дегенди жарлы саудюгерчи.

Сакъчы Туран төгерекни тинтип, тую къайры кетгенин айтханды. Сора:

- Рустам, эркин этсенг, мен аны къайтарып келейим, ол алыкъа узакъ кетмегенди, - дегенди.

- Бирге барайыкъ! – дегенди Рустам.

- Сен бусагъатда арып тураса, андан эсе солугъан эт, мен аны эрлай къайтарып келейим, - деп, Туран урочуну ызындан къууулгъанды. Алай жаш къайтмай кеп къалгъанды. Рустам, тынгысыз болуп, жашны аллына къарай кетгенди. Ол жарты жолда сакъчы жашны атын кёрюп, бир палах болгъанын ангылагъанды. Ат ызла тохтагъан жерге жетип къараса, юзmezде талай ыз. Ол былайда сакъчы жашха жыйын чапханын ангылагъанды. Алайдан юч жанына юч ыз кете эди. Энди къайсын ызлап барсын Рустам? Ол, бир жылтырагъан затчыкъ кёрюп, анга эслеп къараса, ол а – минчакъ. Рустам ишекли болуп, минчакъ тюшген ызны ызлап бара, ауукъдан-ауукъгъа къум юсюнде минчакъ таба, тутулгъан сакъчы анга жол кёргозтгенин ангылагъанды. Нек дегенде, ала сакъчы жашны намаз минчакъларындан эдиле.

Минчакълы ыз ингир алагъа аны бир къаягъа келтиргенди. Эрболат сагъайып бара, отха къазан асып, аны тегерегинде айлана тургъан тёрт-беш абирекни кёргенди. Терекге байланып тургъан Туранны да кёргенди ол. Алтын жюклю тое да къатында ышныр эте. Жууукъ келип, халгъа къарай тургъанлай, туякъ тауушла эшитип, сагъайгъанды. Бир кесекден атлыла кёрюннгендиле. Ала керуансарайгъа чапхан абирекле эдиле.

Абиреклени таматалары от жагъада жашлагъа:

- Биригиз ол тюени бери сюрююз! – дегенди. Сора: - Сим-Сим, эшик ач! – дегенлей, къая эки ачылгъанды да, абирекле, тюени сюрюп, ары кирип кетгендиле.

Абирекле кеп да турмай къаядан чыкъгъандыла да, шапала алагъа теп-силени этледен къалап, алларына салгъандыла. Ашап, иги тойгъандан сора башчылары:

- Мычымайыкъ, Багъададан келген керуанны аллына чыгъаргъа керек-биз! – деп, ауур быдырын сылай, жеринден тургъанды.

- Мынга уа не оноу? – деп соргъанды шапаладан бири, Туранны кёргюз-топ.

- Сат да, кесинге эки габаш ал! – деп кюлгенди башчы. Къалгъанла да харх болгъандыла.

Сора жыйын жортуп кетгенди.

Рустам терек артгъандан чыкъгъанды да, Туранны бошлап, шапаланы терекге байлагъанды.

- Оллахий, алай жетмесенг, мени эки габашха алыша эдиле! – деп чам этгенди Туран.

- Къаягъа кирип, тюени чыгъарайыкъ да, кете барайыкъ, - дегенди Рустам. Сора къаяны къатына барып:

- Сим-Сим, салам алейкум! Манга эшик ач! – дегенди.

- Алейкум салам, хурметли къонакъ, - дегенди бир ариу ауаз. Сора къая эки ачылгъанды.

- Сау бол, Сим-Сим, – деп, Рустам дорбуннга киргенди. Туран да – ызындан. Ооооооо! Кирсенг а, аллайгъа кир: алтын-кюмош керекле, накбут-налмас омакъламала,* къалау-къалау ахчала кезлени къамата!

- Тюени сюрдюк да кетдик, - дегенди Рустам.

- Бу хазнаны былай къоюп къалай кетейик?! – дегенди Туран, гузаба эте.

- Элталлыкъ тойюлбюз, артда къайтырбыз, кезюнг къарагъанны ал да, кете барайыкъ.

- Рустам, абирекле манга ёмюрде салам бермегендиле, сау бол да демегендиле. Мени да ала бар, былагъа къуллукъ этерге соймейме! - дегенди ауаз.

- Келеме дей эсенг, кел, - деп, Рустам кетип тебирегенди.

Сим-Сим кезге илинмесе да, къумда ызларына кёре, адам болгъаны баям эди. Туран бла Сим-Сим шапаланы атларына, Рустам а кесини атына минип, тюени да бауундан тутуп керуансарайгъа танг ала жетгендиле. Саудюгерчи тюесин, алтын хазнасын да кёргенде, чабып Рустамны къолун тутханды, аягына баш ургъанды. Сора керуан мычымай жолгъа чыкъгъанды, нек дегенде, абирекле ызларындан сюрлюк эдиле..

Рустам, керуанны Багъадахха жетдирип:

- Энди, шуёхларым, мен туугъан жериме барама, сау-саламат къалыгъыз! – деп, Туран бла жолгъа атланганды.

- Хурметли Рустам, мен а? – деп соргъанды Сим-Сим.

- Сен а, Сим-Сим, башыңга эркиңсе! – деп, кёрюнмеген шуёхун кемсиз кыуандыргъанды. Сора ол:

- Аллах ыразы болсун, жандауурлу шуёхум! Мен да журтума барайым! – дегенди Сим-Сим. – Алай кетерден алгъа, мен санга саугъа этейим! - Сим-Сим алай айтханлай, Рустамны кийимлери альшынып, ол солтан улуулагъа ушап кьалгъанды. Рустамны чына бармагъында жюзюк окъуна бир эл багъасы бар эди. Сим-Сим Туранны да кыуру кьоймагъанды. Жангы опурагъы* анга ёзюрню даражасын бергенди.

Башар хан Рустамгъа жарыкъ тюбегенди, терс болгъанын да айтханды. Рустам а хан тенгине суу юсюнде тапхан кызыл гюллерин бергенди. Хан тохана олсагъат сейир-аламат хайбатдан* толгъанды. Ол ийис адамны кёлюн кётюрюп, жашауун кыуанчлы эте эди.

- Къыш чилледе бу аламат гюллени кьайдан тапханса?! – деп сейирсингенди хан. – Мен быллай тамаша затха кёз ачмагъанма.

- Мен быланы, къара агъачда ажашып бара, суу юсюнде кёрюп алгъан эдим. Андан бери жыл ётдю, алай была, ариудан-ариу бола баргъан болмасала, хуерилген этмейдиле, - дегенди Рустам.

Хан тенги Рустамны ёзюрлюгюн кьайтарып, бюпон эркелетип башлагъанды. Экинчи ёзюр анга кьайры чыдарыкъ эди: биягъы ханнга келип:

- Ханла уллусу! Бу гюлле дунияны алтынындан багъалы саугъаладыла. Рустам тоханангы тёрт мюйюшоне ючюшер гюл келтирсе, атыңг дунияны тёрт жанына айтыллыкъ эди! - дегенди, хыйла жойкзуллана.

Хан суймеген олму эди? Олсагъатдан Рустамны чакъырып:

- Багъалы тенгим, Рустам! Келтирген саугъанга багъа жокъду. Алай, энтта аллай тогъуз гюл келтирсенг, мени бек ыразы этериксе! - дегенди.

Рустам анга бюсюремегенди, болсада не амал! Угъай деялмай, жолгъа атланганды. Жюрюй, кыдыра барып, биягъы чынар терекге жетгенди. Рустам алайда кьош салып, алты кюн тургъанды, алай суу юсюнде гюл угъай, чапыракъ да кёрмегенди. Жетинчи кюн, ахыры да тлонгюлюп, кыалай этерге билмей тургъанлай, суу юсюнде жюзюп келген кызыл гюллени кёрюп, Аллаха шукур эте, кыуаннганды.

- Къыш чилледе бу не тамаша, не сейирди? Мен маржама, суу башына барып, быланы кьайдан келгенлерин бир кёрмесем! - деп тебирегенди. Бара, барып, бир агъач талагъа чыкыгъанды. Таладан къарап, узакъда бир жез кыала эслегенди. Кыалагъа киргенди да, бир ариу кызыны башы кесилип, кёзлеринден суугъа тамгъан хар кьан тамычыла кызыл-ала гюл болуп кёргенди. Алайлай, сыфатындан кыая титирей, бир кьанатлы сарыуек, ауузу, ожакъча, тюпон эте жетгенди. Рустам, элгенип, ташагъа букыгъанды.

Сарыуек, ич юйге кирип, кызыны тёммегин алып чыкыгъанды да, аны кьангагъа салып, тапкадан мияла кьошунчукъ алгъанды. Кесилген башын тёммегине жарашдырып, жарасына суудан тамыза:

- Сюлеменни жеклиги* бла мынга жан кирсин! - дегенлей, кыыз сау болуп кьалгъанды.

Аны ариулугъун кёргенде, Рустам кеси кесин унутханды. Кыыз тирилгенлей:

- Ой, башыңга къара кюн келлик! Мени ёлтюре да, сау эте, былай нек инжилтесе? - деп ачыуланнганды.

Къанатлы сарыуег а:

- Ой, жанымча суйгеним! Манга сенсиз жашау жокъду! Былай термитлме да, манга кел, мен да сени инжилтмем! – деп жалыннганды.

- Мен санга, дуняя башы тубюне айланьрыкъ болса да, барлыкъ туйюлме! – деп, кыыз арталлыда унамагъанды.

- Алай эсе, сен да инжил! - деп, сарыуек кызыны башын кесип, келгенича, думп болгъанды.

Ол кетгенлей, Рустам, кызыны башын жерине салып, къошундан суу тамызгъанды. Сора:

- Сюлеменни жеклиги бла мынга жан кирсин! - деп, кызыны тирилтгенди.

- Ой, башынга къара кюн келлик! Мени ёлтюре да, сау эте, былай нек инжилтесе?! – деп, чамланнганды кыыз биягъы.

- Ариу кыыз, манга торслеп бир къарачы! Мен ол сени кыйнап тургъан сарыуек туйюлме, - дегенди Рустам.

Кыыз асыры къуаннгандан, не айтырын, не этерин да билмей къалгъанды. Сора, эс жыйып:

- Сен кимсе, бери къалай келгенсе? Мени да ёлтюр, кесинг да къач! Сарыуек жетсе, сау къоймаз! – дегенди.

- Угъай, къачмайма. Сен къоркъма, ол жетгинчи, биз былайдан узайырбыз, - деп жапсаргъанды кызыны Рустам.

- Къанатлы сарыуек мени бери келтиргенли юч жыл болады. Ай сайын ёлтюре да, сау эте, манга не сынатмады? Сен андан жанымы къутхарсанг, сени ыразылыгъынга сыйынырма, - дегенди кыыз.

- Къоркъма, Аллах айтхан болур, - деп, кёл этдиргенди жаш. - Ариу кыыз, атынг а неди?

- Хурия, - дегенди кыыз, жаягъына ингилик уруп.

Алайлай къаланы чорбагында алтын хораз: «Кукурий-кууук!» - деп кычыргъанды. Аны кычырыгъы, къаяланы зангырдата, кёкде къушланы окъуна алындыргъанды.

- Бу не аламатды? – деп соргъанды Рустам.

- Сарыуекни бу тасхасын мен билмей эдим. Баям, темир хораз сарыуекни сакъчысыды, энди биз андан къутулалмайбыз! – деп жилигъанды Хурия.

Бир заманда, кёзлери от чагъа, сарыуек жетгенди.

- Кюн сыфатлы Хурия, къачаргъамы умут этгенсе?! Угъай! Менден алыкъа бир жан да къутулмагъанды! Бусагъатдан экигизни да къюлтюм этип къояйым! – деп, ичине хауа тартып, от юфгюрюрге, Рустам садакъ бла кёзюне ургъанды. Сарыуек эс жыйгъынчы, керилип, кылыч бла сермегенди да, башын тайдыргъанды.

Хурия, насыбына ийнанмай, Рустамны кёкюрегине кысылгъанды.

- Сюймеклик адамны батыр да, къарыулу да этеди ансы, мен сарыуекни хорларыкъ жигит а туйюл эдим! – деп ышаргъанды Рустам.

- Къанатлы сарыуекге баз боллукъ эмеген да жокъ эди, алай къалай айтаса? – деп, Хурия жашны кёллон кётюргенди.

Алай ала эртте къууана эдиле. Къала чорбатдан биягъы алтын хораз кычыргъанды. Сора, уча келип, кесин Рустамгъа атханды. Алтын-къюмюш тюклери бара, хораз ачы сермешгенди, болсада, жигитни кылычы аны да туурагъанды. Хоразны бир алтын тюгю, тегерекге нюр жая жанып, жашны тегерегине юч кере айланнганды, сора, аны чакъыргъан этгенча, хауада

кьалкый, тюп юйге учуп тебирегенди. Рустам да аны ызындан тюп юйге тюшгенди. Тюшгенди да, бир тамаша кьаратор ат темир илкичге тагьылып, темир кьышхыр ашай! Кьатында уа накьут-налмас бла жасалгьан алтын-кюмюш иери, жюгени. Кётюртме юсюнде аскер кийимле, кьабыргьада уа сюексап кьылыч бла кюн суратлы кьалкьан. Сора кьулач кючден жетер мюйюз садакь. Жаш, эрлай атха иер салып, кёрген сауут-сабасын да алып, тюп юйден чьыкьганды.

- Бу аламат тулпар атха бир кьара! – деп кьууанганды Рустам. – Тюз учарыкь кьуш кибикиди!

Рустам, атха минип, Хурияны кьоюнуна алгьанды да, юйге тебирегенди. Тулпар ат, чаба келип, кёкге кётюрюлгенди. Ол хауда, кьуш кибики, сюзюлюп бара эди. Рустамны кьоюнуна кьысылып баргьан кьыз:

- Наным, Рустам, мен юйде болмагьанлы - тамам юч жыл. Ата-анамы кьууандырып, сизге алай барырма эдик? – деп соргьанды.

- Жаным, аны не айтыуу барды, кьайры учабыз?

- Онг жанында акь таулары кёремисе? Аны артында тенгиз барды. Ол тенгизни жагьасында алтын чорбатлы шахар атамь шахырыды.

Рустам атын акь таула таба бургьанды. Ат, кёп да турмай, экисин да тенгиз жагьасында алтын чорбатлы шахаргьа жетдиргенди. Сора жерге кьоннганды да, орам бла тюзюнлей Трам шахны кьаласына келтиргенди. Кьалауурла шахны тас болгьан кьызын танып, анга баш ийгенди.

Кьыз, Рустамны кьоюнундан жерге секирип тюшюп:

- Атам, анам! – деп кьала ичине чабып киргенди.

Трам шах, кьызыны ауазын эшитип, тахындан секирип тургьанды. Сора, кьулагьы эшитгеннге ийнанмай, тауушха чапханды.

Аллына чабып келген аны урланган кьызы эди.

- Атам, атам! – деп, чаба келгени бла атасыны боюунундан кьучакьлагьанды.

- Кьызым, алтын бюртюгом! – деп, Хурияны башын сылай, кьарт шах жилип кьалгьанды. Этеклери жел этип, анасы да жетгенди, ол да, кьызын кьучакьлап, тётюлгенди.

Кьаладагьыла, шахны тегерегине басынып, алгьыш этгенди, кьууангандыла. Терк окьуна кьара терезе жабыулары, эшик жабыулары окьа бла сырылгьан кьумачлагьа альшхандыла. Кеслери да омакь кийингенди.

- Атам, мен жангыз туююлме, мени сарыуекден кьутхаргьан жаш тышында турады, аны бери чакьыртсанг эди, - дегенди, иймене.

- Андан бери аны нек айтмай тураса? – деп, Трам шах, жашха кишини ие турмай, кеси баргьанды.

Шах арбазда, тулпар атны башындан тутуп, багьалы аскер кийимлери кюнде жылгырай, бёкем, ушагьыулу жашны кёргенди. Ышара-кюле:

- Келчи былай, багыр улан, мен сени бир кьучакьлайым! – деп, шах Рустамны кёкюрегине кьысханды. Сора, кёзюне кьарап: - Сени этген игилингинге багьа жокьду, болсада мен санга саугьа этмей болмайма! Жюрегинг не этсем ыразы боллукьду? Айт! – дегенди.

Рустам, сагьыш эте турмай:

- Хурметли шах, сыйынг тётпемде болсун, мени ыразы этерге сюе эсенг, кьызынгы манга бер, - дегенди. Шах, кюлюп:

- Да ол энди сени ушайды да. Башха зат тиле!

- Хурматли шах, манга ёзге жукь керек туююлдо, - дегенди жаш.

Насыплы шах сау дунягъа айтылырча эки той этгенди: бири – кызы табылгъаны ючюн, экинчиси – аны эрге бергени ючюн.

Рустам, эки жыйырма кюн этгенден сора, шахха барып:

- Хурметли шах, манга юйге къайтыр заман болгъанды. Ыразылыгынгы бер да, туугъан жериме къайтайым, - дегенди.

- Мени батыр киеуом, кетеринги бир да сыймейме, алай тыяр амалым жокъ. Къызымдан тансыгъымы алалмагъанма: терк-терк келе туругъуз, - деп тилегенди. – Жюрегими жапсара турурча, мени андан ёзге балам жокъду.

- Аны ючюн жарсыма. Мени хан тенгим барды, аны жумушу бла чыгъып тапханма Хурияны да. Анга элтирим барды, борчумдан къутулгъанлай, къайтып келирбиз, - дегенди.

Ючкюнлюк жол къоратып, ингир къарангы бола, тулпар Рустамны ар-базына къоннганды. Ол, атдан секирип тюшюп, Хурияны къолуна алгъанды. Сора элтп босагъа аллына суюгенди. Экиси да юйге киргенде, жашны анасы жиляй тура эди. Ол, баласын кёрюп:

- Жанымдан татлы балам, бу жол не кёп сакълагдынг кесинги! – деп, къучакълагъанды. – Бу ариу кыз а кимди?

- Анам, келининг! – деп ышарганды жаш.

- Оу, къор болайым жанынга, келчи, сени да бир къучакълайым! – деп ана аны да къучакълагъанды. – Быллай насып манга къайда деп тура эдим мен а! Келчигиз, бир иги сыйлайым!

Рустамны анасы жашын, келинин да сыйлагъанды, къарауашына отоуну да ариу жыйдыргъанды. Хурияны гюлча эринлерине сыйюне, гюлсюз келгени жашны эсине жалан да алайда тюшгенди.

- Хан мени кызыл къарампилле алып кел деп ийген эди, мен а унутуп келеме, энди не амал? - деп, сагъышланнганды жаш.

Кыз анга:

- Сен аны ючюн жарсыма, къаным суугъа тамса - гюл, жилямугъум жерге тамса - жаухар боладыла. Мен санга бусагъат гюлле берейим, - деп, бармагына ийне чанчып, суугъа тогъуз къан тамычы тамызгъанды. Сора, суу юсюнден алып, жашха тогъуз гюл узатханды.

- Дуня жарыгъым, сен мени уллу айыпдан башымы алдың! – деп, Рустам Хурияны кёкюрегине къысханды.

Эрттенбла Рустам, гюллени да алып, Башар ханнга баргъанды. Ахмат сыйген тенгин кёргенде, бек къуаннганды. Экинчи ёзюр а эринин къапханды. Башар къарампиллени алып:

- Бу не аламат-сейирди: гюлле не хуерилмей* неда мууал* болмай, былай жылтырап къалай турадыла? - деп, сейир этгенди.

Экинчи ёзюр, ханны къозутургъа:

- Ханла улусу, сыйген тенгинг бек ариу гюлюн а сенден букъдуруп къойгъанды, - деп, жалынчакъ ышарганды.

- Багъалы тенгим, бу хыйлачы ёзюр неле дейди? – деп соргъанды.

- Хан тенгим, мен Трам шахны кызын алгъанма, аны айта болур!

- Да аны андан бери нек айтмай тураса, бар да, бери алып кел! Биз да бир кёрейик. Той да этейик, адетдеча.

- Уллу хан, той, неках да этип, кызыны атасы бизни бери алай жибергенди. Алай сую эсенг, мында да этейик!

- Этмей а! Сюйген тенгим кюн сайын кьатын алып турмайды да?!

Рустам Хурияны келтирирге кетгенди, харам кьанлы ёзюр а:

- А-а-а, хурметли ханым! Мен бир шахны кьызыны юсюнден эшитгенме. Жилиямуьлары жаухар-инжи минчакьла болгьан, кьан тамычысы уа гюл болгьан, Рустам, баям, аны келтиргенди. Аны ариулугьун айтып айталмайдыла, - деп баш ургьанды. Хан а:

- Насыплары тутсун! Рустамча жаш дуниягьа да туумагьанды, не алапат кьыз да анга артыкь боллукь туююлдо, - дегенди.

Кёп да турмай, Рустам Хурияны кьалагьа алып келгенди. Ол босагьадан атлагьанлай, ханкьала кюнча жарыгьанды, кьыш чилледе чьпчыкь жырла тёгерекден тёюлгендиле. Башар тенгине бютюнда кьууанганды.

Харам кьанлы ёзюрню мураты бу жол да толмагьанды.

- Оллахий, тенгим, кесинге бек ариу кьыз мажаргьанса, энди манга да бир оноу этсенг, бек иги этерик эдинг! – деп кюлгенди Башар.

- Хау, жан тенгим, сен да юйленсенг боллукь эди. Кёзюнг кьарагьан бар эсе, учурайыкь! Аны эшитип, экинчи ёзюр:

- Ханла уллусу, эркин этсенг, сёз айтыр эдим, - дегенди.

- Айт. Нек айтмайса! Иги зат ансы, - деп ышаргьанды Башар.

- Ханла уллусу, дунияда жаз болмагьан бир чексиз-кьыйырсыз жер барды дейдиле. Аны арасында уа - ахьры да кьыш болмагьан, кийик байлыгьы сыйыннгьысыз Кьаф таула. Кьаф тауланы иеси Менгир ханны Кадрия деп, кюн тохтап кьарарча, бир ариу кьызы барды. Аны алыргьа кьалай эдинг? – дегенди.

- Да ол кьыз сен айтханча ариу эсе, бюгюн окьуна атланайым жолгьа! – дегенди Башар.

- Ханла уллусу, ол кьыз бек кьылыкьсызды дейдиле. Эрге жаланда кесимден кьарыулугьа барлыкьма деп, сыфатын да тюрлендирип, таулагьа кетип кьалгьанды.

- Иш кьыйыны мени жолдан тыймаз! – дегенди хан. Сора, кьуллукьчуларын жыйып:

- Мен узакь жолгьа кетеме. Мени орунума жан тенгим Рустам кьалады. Аны сёзю – мени сёзюм. Хайдагьыз, сизге – эслилик, манга – кюч-кьарыу.

Кьуллукьчула кетгендиле. Башар хан:

- Рустам, мен санга бу садакь окьну кьояма. Аны кюн сайын кёкге айландырып ага тур. Ол жерге кьан жугьу болуп кьайтса, манга бир палах болгьанын бил. Манга сени болушлугьунг керек боллукьду! - деп, атына минип кетгенди.

Башар, экикюнлюк жол кьоратып, бир жол жингирикде тохтагьанды. Кьайсы жол бла барайым деп сагьыш эте тургьанлай, алайгьа Рустамны тулпар аты жетгенди. Ол жухун Башарны атыны жухуна тиреп, эринлерин кьымылдага пырхьлдагьанды да, ызына чабып кетгенди. Башар атын тебиреттинчи, ат кеси эки жолну арасы жолсуз жол бла кетип тебрегенди. Башар: «Эшта, тулпар ат кьанторуна жол юйретгенди», - деп, атны жюгенин бошлап кьойгьанды.

Азмы-кёпмю баргьанды хан, кюнлени биринде ёмюрге жаз болмагьан, кьар, буз дунияны кьыйырына жетгенди. Энди Башар не этсин? Аты терен кьарда бараллыкь туююлдо, баралса да, анга аш кьайдан табарыкьды? Башар атдан тюшоуп, от этгенди да, кьакь этинден шишлеп ашай тургьанлай, бир акь терили деу юсюне чыкьгьанды.

- Эй, иелик жериме сормай кирген, сен кимсе?! – деп ёкюргенди ол.

- Менме, Башар хан! – деп базгъын сёлешгенди хан.

- Ол ашай тургъанынг неди? Кюнлюк жолдан ийисин сезип келеме, - деп, шишликни алыргъа узалгъанды.

- Эй, жангызкёз, тилерге уа къалай эдинг? – деп ачыуланнганды хан.

- Неле дейсе?! Сен чынакайчыгъым тенгли да болмай, нечикле сёлешесе?! – деп, Башаргъа тюклю къолун узатханлай, Башар къолуна къызгъан шишни сукъгъанды. Аны алай абызыратып, секирип боюнуна миннгенди да, инбашына къылычын сабына дери сугъуп:

- Атымы, кесими да Къаф таулагъа жетдир, сау къалыргъа сую эсенг! – деп, озгъур сёлешгенди.

Тобукъланып тургъан деу, ёрге туралмай:

- Эй, адам улу, ауурлугъунгу ал, ансы эзип къояса, - деп жалыннганды.

- Аны уа бусагъат, кёкден тутайым да, - деп, Башар къылычын деуно боюнундан чыгаргъанды.

- Ох-ох-ох. Былай гитче болуп тургъанлай не ауурса! – деп ынгырдагъанды деу.

- Ол мени къарыуумду! – деп къоркъутханды аны хан. – Энди уа мени Къаф таулагъа элт.

Акъ терили деу аны мычымай Къаф таулагъа жетдиргенди.

- Энди башынга эркинсе, хайда, бар. Экинчи манга дау этсенг, башынгы алырма!

- Сау бол, жюйюсхан, – деп, деу, артха туракълай кетип, боран этип, яра къачханды.

Башар хан энди уа къайры таба барайым дей тургъанлай, узакъда ожакъ тютюн эсегенди. Къатына барса, ол а – къамишбаш гыты.

- Эй, ким барды? – деп, таууш этгенди хан.

Гытыдан бир къарт, къарыусуз къатын чыгъып:

- Кел, жууукъ бол, къонакъ, - деп, ханны гытыгъа чыкъыргъанды.

- Сау бол, ынна. Манга бюгечеге къонакъбай болалсанг, бек ыразы этерик эдинг.

- Мен бир жарлы къатын, санга не хазна къонакъбайлыкъ эталайым, - деп жарсыгъанды ол.

- Ынна, манга бир таяныр жер болса, башха зат керек туйюлдо, - дегенди хан.

Ынна ханны аллына худур аякъ бла бир къатхан гирах салгъанды. Башар, ач туйюл эсе да, ыннаны хантын суйюп ашагъанды да:

- Ынна, элигизде не хапар? – деп соргъанды.

- Да, байла байлача, жарлыла жарлылача жашайдыла, - дегенди ынна.

- Мен Менгир ханны къызын алыргъа келгенме, аны къалай табаргъа боллукъду? – деп соргъанды.

Къарт къатынны ахы къуруп:

- Балам, жаш жанынгданмы тойгъанса?! Аны сагъыннган да этме! Мени эки жашым да аны алабыз деп думп болмадыламы, - деп жилигъанды ынна.

- Мен жерни быр къыйырындан бирси къыйырына таукел болмай келмегенме. Энди мен ол къызысыз къайтыр амалым жокъду. Ёлсем, ёлорме, - дегенди хан.

- Эуей, эуей, балам! Къой, андан эсе анангы жиятма! Андан сора санга къызмы къуругъанды?

- Хурметли ынна, кьадарым алай болур. Биле эсенг, сен манга жол юйрет, - дегенди хан, сёзюн эки этмезден.

- Да, балам, бармай болмай эсенг, билгеними айтайым.. Тау этеги чыгъаналы ёзенде бир эмеген кьуртха жашайды, анга бар, ол не этеринги айтыр. Алай сен кесинги эслетмей барып, кьуртханы эмчегине эрининги тийирирге керексе. Алай этсенг, эмчек уланы болурса да, ол санга хата этмез, не этеринги да айтыр. Хайда, Аллахха аманат бол, - деп, ханны кьуртхагъа ашыргъанды.

Хан чыгъаналы ёзенде эмеген кьуртханы гыгысын кёрюп, кесин эслетмей баргъанды да, терезеден жашыртын кьарагъанды. Эмеген кьуртха, эмчеклерин да аркъасына атып, башын жууа тура эди. Башар хан, гытыгъа акъырын кирип, эмеген кьуртха айтханча, эмчегине эринин тийиргенди.

- Ой, ол сени кёрмей кьойгъан кёзлерим чыкъсынла, не татлы кьабынчыкъдан кьуру кьалдым! – деп, жарсыгъанды кьарт кьуртха. – Энди этер амалым жоьк: эмчек уланым болдунг да кьалдынг. Айт, не жумушунг болуп келгенсе?!

- Анай, Менгир ханны кьызын алыргъа келгенме, сени болушлугъунг манга бек керекди! – дегенди жаш.

- Насыбынг аллынга келсин, балам! Алай сен асыры уллу насыпны ызындан болгъанса. Аны алыргъа сенден онглула да кёп кюрешгендиле, алай аны хорлагъан чыкъмагъанды. Ол а: «Мени ким хорласа да, анга барлыкьма!» деп, сёз бергенди. Хорлатханланы башларын тайдырып барады. Жанынгдан тойгъан эсенг, аны кьалай табарынгы айтайым. Ол кьая эрини бла баргъан жаяу жолчукьну кёресе да, аны тутуп бар. Аллынгдан Жапысыз чыгъар. Ол тау жинди. Хорлаялсанг, андан арысын ол кеси айтыр. Хайда, ахшы жолгъа! – деп, Башар ханны таугъа ашыргъанды.

Ол жаяу жолчукь бла узакь кетгенди. Бир тау талада кьашха эчкичик кёрюп, аны садагъы бла ургъанды. Хан, эчкичикни терисин сыдырып, эт шишлей тургъанлай, Жапысыз жетгенди да:

- Ой, тыпырынг суурукь, энди сен а кьайдан чыкъдынг? Сырт толу кийиклеримден жаланда бу кьалып тура эди, аны да сен сойдунг! Атышмы, тутушму?! - деп, жин жашха чарлагъанды.

Башар, абызырамай:

- Атхан тиширюла да атарла, тутушуу! - дегенди.

Тутутшхандыла сора! Башлы-тюплю бола келип, Башар Жапысызны кё-тюрюп жерге кьылыкьсыз ургъанды. Жапысыз жашны кьолундан ычхынып, кьачып тебирегенди. Башар кьуууп, Жапысыз, кьачып, ала бир кьамишге киргендиле. Андан да чыгып, бир темир буруулу кьаланы кьатына жетгендиле. Жапысыз кьалагъа ташайгъанды. Башар ызындан тебирегенлей, бир жанындан эмеген кьуртха чыгъар:

- Энди, иги жаш, алай эт: жер тюбю бла эшик барды, сен аны бегитип, юйге алай кир, ансы кьачып кьутуллукьду. Сен юйге киргенлей, Жапысызны такьыасын уруп башындан тюшнор да, кьара багъанагъа байлап: «Кьара атымы жаны ючюн, хамайылны хакьы ючюн, санга бой салама», – деп, ант этдир. Андан ары этеринги кесинг билирсе, - деп юйретгенди.

Жаш, жер тюбю темир эшикни бегитип, кьалагъа киргенди да, Жапысызны кьачар амалы болмай, кьылычын жаланлатып, Башаргъа чапханды. Кьылыч урушда да хан онглу болуп, Жапысызны жыкьгъанды. Жапысыз жьгьылгъанлай, такьыасы башындан тюшнор, жинни алтын чачы жерге тё-голгенди. Жин дегенлери кьыз эди, кюн кёзюн кьаматхан бир аламат.

- Сора керти да мен бюгюнлю кыыз бла сермешип турганма? – деп, армау болганды хан. Кыыз ол кезиучюкню марап, секирип туруп, кяама бла Башаргя керилгенди. Жашны эсине эмеген кьуртханы айтханы тюшюп, кыызны чачындан тутханды да, кяра багъанагя байлаганды. Кыыз не кесин таласа да, энди Башардан кьутулаллыкь тюйюл эди.

- Кёз кьаматхан ариу, мен сени элтирге келгенме. Энди: «Кяра атымы жаны ючюн, хамайылымы хакьы ючюн санга бой салама», – деп, ант эт, - дегенди.

Дуния башында киши кярыу эталмагъан Жапысызны Башар хан хорлагъанды.

- Кяра атымы жаны ючюн, хамайылымы хакьы ючюн, сен айтхандан чыкьмазгя сёз береме, - деп, Жапысыз ант этгенди. Сора, киши миналмагъан, чапса, кьушча учхан тулпар атын кереги бла, андан сора да уллу кылычын жашха бергенди. Жапысызны кючу-кярыуу ол тулпар атда эди.

- Сени тюз атынг неди? – деп сорганды Башар.

- Кадрия, - дегенди кыыз. – Кесимден онгсузгя бармазгя антым бар эди. Сен мени онгладынг. Энди не суйсенг да эт, мен сени оноуунгдама.

- Ыразы эсенг, манга кел, - дегенди Башар.

- Суйюп да, - деп кыызарганды Кадрия.

Бир ауукьну, ариу жарашып, кяалада жашап тургъандыла. Башар хан Кадрияны асыры суйгенден, тахын, тажын да энди жукьгя санамай эди.

Кадрияны кюн сайын черекде жууунган төреси болганды. Бир жол аны бир алтын чачын чокьуракь шорхачыкь алып кетгенди. Аны уа төбентин суу алыргя келген кяарауаш суу бла бирге челекге алгъанды. Кяарауаш кыыз ханны жашыны кьолуна суу кьуя тургъанлай, алтын чач аны кьолуна жабышханды. Ол, сейир-тамаша этип:

- Жаным сау болуп, бу алтын чачны иесин алмай кьоймам! – деп ант этгенди. Сора, аскер кьурап, суу боюну бла таугя тебирегенди. Бир талай кюнден сора хан улу, эл-журт болмагъан бир жерде бир кяаланы кёрюп, юсюне баргъанды. Ол кяала Кадрияны кяаласы эди.

Хан улу, терезе аллында сюелген алтынчач кызны кёрюп:

- Эй, алтынчач ариу, манга эшик ач, мен сени элтирге келеме! – деп сёлешгенди.

- Аллынга чабып бармасам а, кесинг кирирге эринирсе, - деп, масхара этгенди кыыз.

- Мени бла бош ойнайса. Мен Ирфан ханны жашыма! – дегенди жаш.

- Бусагъат эрим жетер да, аскеринги талкь* этер, андан эсе сау-эсен юйюнге жыйыл!

Зурум алай айтыргя, уудан келе тургъан Башар, жау аскер кяаланы төгерегин алып тургъанын кёрюп, кылычын сууруп чапханды. Кьойлагя бёрю ычхыннганлай, Башар аскер жыйынны кьыргъанды. Къачып жаланда хан улу кьутулгъанды.

Ханны жашы ызына кьайтып, алгын келтиргени чакьлы эки аскер алып, кяалагя келгенди. Башар экинчи аскерни да кьыргъанды. Хан улу биягьы къачып кьутулгъанды. Ол дагыда юч кяауум аскер алып келгенди.

- Мен ол жашны кьатынын сыйырмай дунияда жашап амалым жокьду! - деп, биягьы Башар бла кьазауат этип башлагъанды.

Башар биягъы тулпар атха минип, кылычын сууруп, ары айлан да серме, бери айлан да серме, хан улуну ючюнчю аскерин да кырып, биягъы жашны ызына ыспассыз кыайтарганды. Хан улу атасына барып, хапарын айтханды да, хан аскер бла жукъ эталмазлыгын ангылап, кьарт кьуртханы чакьыртханды:

- Сен жашыма болуш, ол, бир тиширыуну сыйюп, инжилип турады, нохтабауунга не десенг да берирме, - дегенди.

- Уллу хан, жанынга кьор болайым, сен айтхан эт ансы, этген мени ишимди, - деп, ол кюн окьуна таугъа тебирегенди.

Бир кюн Башар уудан келсе, бир кьарт кьатынчыкь босагъада олтуруп.

- Анабыз, бу сууукъ ташха нек олтуруп тураса, юйге кирмей? – дегенди.

- Мен да тюз бусагъатчыкьда жетдим, сени келе тургъанынгы кёрюп, сакълап турама. Аурууунгу алайым, мен бир жарлыма, кирирге жерим жокьду, юйюнгю сибирирге жарарма, мени кыстама, - деп тилегенди.

Жаш, кьарт кьуртхагъа керти да жан аурутуп:

- Бу жарлыны баш сугъар жери жокьду, бизни бла жашасын, - дегенди бийчесине Башар.

Кадрия уа:

- Угъай, наным, нек эсе да жюрегим муну кёргенлей элгенгенди, бу тюз адам тыйюлдо, жолуна барсын, - деп, унамагъанды.

- Энди бу кьарт, кьарыусуз кьатынны тышында кылай кьояйыкь? - деп, Башар Кадрияны унатдыргъанды.

Кьарт кьуртха тюпден-башдан кирип, Кадриягъа кесин илешдиргенди. Бир кюн кьуртха:

- Эринг сени артыкь сые болмаз дейме, - дегенди.

- Алай нек айтаса? Ол менсиз кюн да жашаяллыкь тыйюлдо, - дегенди Кадрия.

- Да ол сени алай сые эсе, кюн узуну кыайда айланады да? Тёгерек жау, душман. Аз зат болмайды элден, журтдан узакьда.

- Эрим уугъа жюрюрге бек сюеди. Мен эр кишини этегимеми кысып туругъа керекме? – деп, ариу Кадрия кьарт кьуртханы сёзюн жаратмагъанын билдиргенди.

- Ол уугъа жюрюмей эсе уа? – деп тынмагъанды кьатын. – Алгъаракьда эки кечени келмей тургъан эди да. Не десенг да, уучулукь сени бла турмаз ючюн сылтауду.

Кьарт кьуртха акьырын-акьырын Кадрияны жюрегине иишеклик салгъанды. Ол тёзе-тёзе тургъанды да, бир ингирде Башаргъа:

- Мен санга керек тыйюлма, эшта, сен мени сыймейсе, - деп ёпкелегенди.

- Кёз жарыгьым, ол дегенинг неди? Мен ханлыгьымы да кьоюп, сени бла сыймегенденми жашайма? – деп, бийчесин жюрегине кысханды. Эрттенбла уа биягъы уугъа кетгенди.

- Не эсе да, бюгече тынчаялмагъансыз. Не болгъанды? - деп соргъанды кьарт кьуртха.

- Угъай, эрим мени сюеди, жюрегиме бош иишеклик саласа, - дегенди Кадрия, кьуртханы кысыуун огьурамай.

- Сыйген болса, ол налмас жюзюгюн кеси жюрютмей, сени бармагъынга салыр эди, - деп, тохтамагъанды дагьыда кьуртха. – Ийнанмай эсенг, тилеп бир кёрчю.

- Ол жюзюгюн угъай, мени ючюн жанын да аямаз, - деп ышаргъанды

Кадрия. - Къой, арабызгъа иишеклик салып, жюрегими къыйнама.

- Къызым, ол санга буюрулгъан насыпны башхагъа бѐлмесин дейме ансы, сени къыйнаргъа суюнюп айтмайма. Не къадар насыплы жашасанг, мен ол къадар ырахат боллукъма.

Къалай алай болса да, къарт къуртханы сѐзлери Кадрияны башын къатышдырып, кетмез сагъышха къалдыргъандыла. Энди ол Башаргъа ийна-нырча туююл эди. Ингирде Башар юйге келгенлей:

- Жаным, бу ариу жюзюгюнге кѐзюм къарап тургъанын биле да тургъанлай, сен, кѐзюнг къыйып, аны манга бермединг. Сени суюмеклигинг кѐзбау болур деп иишекли болгъанма да, ол мени бек къыйнайды, - деп, мудах болгъанды Кадрия.

- Жанымдан багъалым, санга не болгъанды? Кюн сайын бир сылтау табып, арабызгъа сууукълукъ нек кийиресе? – деп, Кадрияны башын жюрегине къысханды. – Мен бу жюзюк бла туугъанма. Аны бармагъымдан алгъанлай, мен мыртыскы болуп къаллыкъма. Алай сени жанынг къыйналмасын ансы, манга уа не да болсун! – деп жюзюкню бармагъындан алып тебирегенлей:

- Наным, угъай-угъай! Мен санга иишекли болуп, жюрегинги кѐп къыйнадым, кеч. Энди ъмюрюмде сени жарсытыр сѐз аузумдан чыгъармам! – деп, тулпарны кѐжюрегине къысылгъанды Кадрия. – Суюсенг, суюмесенг да, эргтенбла къарт къатынны юйден къыстайма. Барсын, къайры жаханымге барлыкъ эсе да!

- Ол дегенинг неди, Кадрия?! Санга не бола турады? Киши хыйнымы ашатханды?

- Ойнасанг да алай кибикди.

- Айыргъып айтчы, жаным.

- Арабызгъа от салып тургъан ол сен жазыкъсынып, юйге къойгъан къатынды. Жюрегиме иишеклик орнатыр ючюн ол манга айтмагъан къалдымы?

- Мен а, бу манга былай бузулуп нек барады деп, санга бек сейир этип тура эдим. Алай эсе, жолуна барсын, бир хата этгинчи, - дегенди Башар. Да терслик кесимде эди: ол къатынны тюз адам болмагъаны кѐзюнде жазылып тура эди.

Быланы ушакъларын эшитип тургъан къуртха кече Башарны жюзюгюн урларгъа таукел болгъанды. Кече ортасында экиси да татлы жукълап тургъанлай, къарт къуртха, ауанача, отоугъа шыхытсыз кирип, Башарны бармагъындан жюзюкню алгъанды да, танг атарын да сакъламай, къаладан кече бла чыгып кетгенди.

Кадрия эргтенликде туруп къараса, Башар ългеннге ушар - мыртыскы. Ол кеси кесин туюе жиялгъанды, алай боллукъ болгъан эди. Къарт къуртхагъа ышанып, эшигин жапханды.

Къарт къуртха уа ханнга чабып баргъанды да:

- Мен жигит жашны ълтюрюп келеме, энди сиз барыгъыз да, аны къатынын алып келигиз, - дегенди.

Хан аскери бла келип, Кадрияны зор бла алып кетгенди. Тулпар атны тутабыз дегенлеринде, ат кесин тутдурмай кѐп тургъанды: къатына баргъанны уруп, ълтюрюп бара эди. Аны иерин сау аскер кюреше кетип, алты къош ат жегилген арбагъа кючден салгъандыла. Жашны къылычын а, тѐрт ат жегилген арбагъа къыйналып салгъандыла. Алай бла жашны къатынын да, атын да, уллу къылычын да ханны арбазына уллу къыйынлыкъда жыйгъандыла. Атны ат орунда тыялмай, юч-тѐрт къат темир бурууну ичинде тутта эдиле.

Рустам а, кюн сайын садагын кёкге атып, Башарны сау-эсенлигин билип тура эди. Ол, бюгюн да, этиучюсюча, тура келгенлей, кёкге садакь атханды да, садакь кьан жугъу болуп кьайтханды. Ол юйге чабып киргенди да:

- Жаным, Хурия, Башаргъа не болгъан эсе да болгъанды, мен жолгъа чыгъама. Хайт деп тур! – деп, Къаракъушха минип, кьан жугъу окъну садакьгъа салып, аллына буруп атханды да, ызындан тебирегенди. Ол барыуу бла ай кёзюне Рустам Кадрияны кьаласына жетгенди. Садакь окъ терезеден отоугъа кирип, Башарны жанында тюшгенди. Рустам, эрлай кьалагъа кирип, мыртыскы болуп тургъан Башарны кёргенди. Ол аны жаны кьайда болгъанын биле эди да, жюзюкню табар эсем деп, тегерекни гузаба къармагъанды, алай табалмагъанды. Садакь окъ, юй тюпден кётюрюлюп, биягъы учуп тебирегенди. Рустам, атына минип, ызындан сюрюлгенди. Окъ аны агъач кыйырында бир эски томуроу гытыгъа келтиргенди. Жаш, секирип атдан тюшюп, садакь окъну ызындан гытыгъа киргенди да, къарт къуртханы кёргенди. Къуртханы жаны къуруп:

- Жанымы сау кьой ансы, жюзюкню кьайтарайым! – дегенди, Рустамны нек келгенин ангылап.

- Хайда, кьымылда! – деп ашыкьдыргъанды алп тулпар аны.

Ол таш макъа суюкден этилген кюбюрчекден Башарны жюзюкчюгюн чыгъарып Рустамгъа бергенлей, жаш аны уруп башын тайдырып кьойгъанды. Сора, атын кьызындырып, кьалагъа кьайтханды.

Рустам Башарны бармагына жюзюгюн салгъанлай, Башар, аязып:

- Асто, не кьаты жукълагъан эдим! - деп, уянганды. Сора, Рустамны кёрюп: - Жан тенгим, сен а бери кьайдан чыкьдынг? – деп, секирип туруп, аны кьучакълагъанды. Рустам:

- Сен жукълап угъай, мыртыскы болуп тура эдинг. Не болгъанды, Башар хан?! – деп, кьайгырыулу соргъанды Рустам.

Башар кьалада кьатышны кёрюп:

- Кадрия нек кёрюнемейди? Бу кьатыш а неди? – деп, гузаба болгъанды. Сора палах Ирфан улудан чыкьгъанын ангылап:

- Тебире, кетдик! – дегенди.

- Кьайры барабыз?

- Ирфан ханнга! Юйдегими аны жашы алып кетгенди.

Эки жигит да, Къаракъушха минип, сахар кыйырына келгендиле. Башар Рустамгъа:

- Сен былай тура-тур, мен а бийчеми алып келейим! – деп, сахаргъа кеси тебирегенди.

- Угъай, мен сени кесинглей иймейме! Андан эсе былайда сен тур, келини мен алып келейим! – дегенди Рустам.

- Ол ишни кесим этерге керекме! Угъай деме! – деп, хан сахаргъа кеси кетгенди. Жолда, эшегине отун жюклеп, агъачдан келе тургъан бир отунчу жашны кёрюп, сыйлы кийимлерин анга бергенди да, аны эски-бусхуларын юсюне кьаплагъанды. Сора тюзюнлей Ирфан ханны арбазына баргъанды.

Аты Башарны кёргенлей, сагъайгъанды.

- Сыйлы хан, атынг суусап кёрюнеди, «хо» десенг, суугъа элтип келир эдим, - дегенди.

- Аны кьатына менме деген жашла да баралмайдыла, сора сен зыккыл аны суугъа кьалай элтир эдинг?! – деп, хан масхара кюлгенди. - Ат уруп ёл-

тюрюп кьояр да!

- Да дуниядан кьорарыкъ мен болайым, эркин эт! – дегенди Башар.

- Да жанынгдан тойгъан эсенг, кёр!

Башар атны кьатына баргъанды. Ат, не урмай, не кишнемей, иесин тансыкылап, кьатапа эринлери бла бетине тийгенди:

- Иер салдырлыкъ эсе да кёрюрмю эдим? – дегенди Башар.

- Иери жатма тюбюндеди. Аны жыйын болуп да кючден кётюредиле, сора сен кесинглей аны ат сыртына кьалай салыр гынтты этесе! – деп кюлгенди биягъы.

Башар атха иер салып, арбазгъа чыкыгъанда, Ирфан хан бек сейир этгенди.

- Сыйлы хан, ол уллу кылычны да белиме тагъайым, - дегенди Башар.

- Сен бу атха жарарыкъ жашха ушайса, сени жалчы этип алайым. Жыл хакъы кылыч болсун! – дегенди.

- Эркин эт да, атха суу ичирип келейим, - дегенди Башар.

- Эркинсе, алай сакъ бар, - дегенди Ирфан хан, жашны кючюне сейир эте.

Башар атха суу ичирип келгенди да, той бара тургъан арбазгъа кирип, ханны, хан улуну да башларын кыйпагъанды. Аскерин кыргъанды, кьаласын ойгъанды. Сора, юй бийчесин ат боюнуна алып, Рустам аны сакълап тургъан жерге келгенди. Кече кьалаларында кылып, эрттен бла ала жолгъа атлангандыла. Эки тулпар ат аланы жолда чалпытырыкъ туююл эдиле.

Экинчи ёзюр, Рустамны кетгенин билгенлей, зар кьуллукъчуланы кесине адуруп, тахха олтурур кьайгыгъа киргенди. Ол Башар жанлы кьуллукъчуланы жашырын кьурутуп башлагъанды. Тахха терк олтурур кьалыргъа халкъдан кьоркъуп, Башар хан ёлгенди деген хапар жайгъанды. Алай Рустам кьайтхынчы, халкъ экинчи ёзюрге алай бош ийнанып кьаллыкъ туююл эди.

Зар ёзюр аны юсюне да Хуриягъа кьадалып тебирегенди. Бир ингирде анга келип:

- Башар хан да, эринг да ёлгендиле. Аны манга кеси кёзю бла кёрген адам айтханды, - дегенди.

- Сени ауруунгу мен иги билеме, юйюмден кьуруп кет! – деп ачыуланганды Хурия. – Мени кьорур адам жокъ суна эсенг, жангылгъан этесе: мен Трам шахны кызыма! Жангыз бир сёзюм бла гунч этдирип кьоярма!

- Ашхы кыыз, шах аны несин билликди, мен былайда санга суюгеними этип, буууп кьойсам! – деп кыжырагъанды ёзюр. Сора юсюне тебирегенлей, Хурия, кьамасын чыгъарып:

- Энтга бир атласанг, мен кесим ёлтюрлюкме! – дегенди.

Хурия мардасыз ариу эди да, ёзюр аны башха тюрлю жууушдуруп* акъыл этип, юйден чыгып кетгенди. Ол анга саугъа иймеген кюню болмай, тёзюмлю сакълагъанды, алай Хурияны акъылы башха эди.

Бир ауукъдан экинчи ёзюр биягъы Хуриягъа келгенди. Айтыууна кёре, ол анга бермезлик дунияны башында зат жокъ эди. Болсада, Хурия ёзюрню кьатына да кьоймагъанды. Ёзюр кьарыу этип башлагъанлай а, уруп кесин ёлтюрюп кьойгъанды.

Харам кьанлы ёзюр кьоркъгъанды. Алай, эс жыйып, юч мухажирни жолда тутханды да, халкъны майданга жыйып:

- Бу юч мурдар суюген ёзюрюбюзню кьатынын ёлтюрюп, юйюн тонап

баргъанлай, мыртазакъларым жетип тутхандыла! Мен быланы асаргъа буюрама! – деп, бир хатасы болмагъан юч харипни асдыргъанды ол.

Тюз олсагъатдан майданга Башар хан бла, Рустам ёзюр жетгендиле. Ала сау-саламат эдиле. Халкъ кьюуанчлы болгъанды. Экинчи ёзюрню алайдан сылжырап* умут этгенин кёрюп, халкъ аны арагъа алгъанды. Бир чал къарт, ханны аллына келип:

- Ханла уллусу, сау-саламат кел! Кёп сакълатдынг кесинги, - деп ханнга жарыкъ болгъанды. Сора экинчи ёзюрню этген ишлерин ханнга баям этгенди.

- Экинчи ёзюрню тутугъуз! – деп буюргъанды хан. Мыртазакъла аны тутхандыла. – Жарлы мухажирлени уа асмакълыкъ нек этгенсе? – деп соргъанды хан. Ёзюр асыры къалтырагъандан, жукъ айталмагъанды. Биягъы къарт:

- Ала Рустамны къатынын ёлтюрюп, юйюн тонагъандыла деп асханды, - дегенди.

Рустам аны эшитгенлей, юйюне будуман болуп жетгенди. Жетсе - Хурия ёлоп. Рустам терк окъуна къаманы жюрегинден чыгъарып, саулукъ суудан къалгъанчыгъын Хурияны жарасына тамызгъанды. Хар такъыйкъа ёмюрча кёрюне, Рустам Аллахха тилек этгенди. Бир кесекден Хурияны жарасы жабылып, солууу айлана башлагъанды. Ариу Хурия кёзлерин ачханда, ол Рустамны кьююнунда тура эди.

- Наным, не кёп сакълатдынг, - деп кысылгъанды анга Хурия.

Рустамны кёзлеринден кёз жашлары тама:

- Жаным, сени тирилталмасам, мен да ызынгдан кетерик эдим, - дегенди.

Хурия тулпар эрине экинчи ёзюрню анга сынатхан зорлугъун айтханды. Рустам Хурияны майданга алып баргъанды да, аны халкъ аллында сёлешдиргенди. Халкъ, суу къуйгъанча, шум болуп тынгылай эди. Хурия сёзюн бошагъанлай, майданга жыйылгъан халкъ, гюрюлдеп, харам къанлы ёзюрню малтап кьойгъанды.

Сора бушуу кьюуанчха бурулгъанды. Той-оюн кырыкъ кюн бла кырыкъ кече баргъанды...

Хан акъыллы болса, кырал кючлю, адамлары берекетли, жюрек тынчылыкълы боладыла. Аллай бир ханлыкъда, огъурлулукълары бла сау дуниягъа айтылгъан бир хан бла ёзюр жашагъандыла. Ала Башар бла Рустам эдиле.

Хурияны атасы Трам шах ёлгенден сора уа, тахха Рустам олтургъанды.

- Чынтты эр кишини юч ышаны: кергилик, батырлыкъ, жумушакълыкъ. Аласыз эр киши толу болмайды, - деп, насийхат этгенди терен акъыллы Акбар. – Хамит, жашаулу бол, сагъыш этдирлик хапар айтдынг.

- Къатынгда керти тенгинг болса, узакъ да жууукъ, кыйын да тынч болуп къалады, - деп, Хамитге ыразылыгъын кысыкъкёз Сяо Линь да билдиргенди.

- Узакъ жол адамны ырмах бек этеди. Тамбла да – кюн. Жатып жукълайыкъ, - деп Акбар жеринден тургъанды.

- Хау, тынчайсакъ игиди, - деп саудюгерчиле жатаргъа кетгендиле.

АНГЫЛАШЫНМАГЪАН СЁЗЛЕГЕ АНГЫЛАТЫУЛА

Ажсырыу – зор бла айырылыу

Айлы – ауурлугъу бар тиширыу

Аламан (миф.) – ёлгенле дуниясыны иеси

Алтын Хардар (миф.) – монгрукъ теъриси

Антау – ёгюз зебен
Ара суу (миф.) – саула бла ёлгенле дунясын айыргъан суу
Асаба – наследник
Башиар – добыча
Бостанчы – терек бахчагъа къараучу
Гёдю – аман айланган, саякъ адам
Гъашик – суюмеклик
Дептан – дуптур, тёбе
Жанелик Тейри (миф.) – жан берген тейри
Жеклик – волшебство
Женуб – къыбыла жаны
Жууушдуруу – жууаш этиу
Зукку – кёзден къарыусуз
Къантудукъ (миф.) – уллу, къууукъ маталлы жаныуар
Кюйсюз (миф.) – жаналгъыч тейри
Майхана – ичги жюрюген мекам
Мууал – онган
Мухажир – журтундан къысталгъан жолоучу
Мыртты (миф.) – ёлгенле дунясы
Нёх – любовник
Омакълама – украшение
Опуракъ – юс кийим
Сакъчы – тайный агент
Салымчыла (миф.) – кёклю адамла
Самум – къумлада уруучу боран
Сата – коралл
Сатий – удача
Семизбалыкъ – дельфин
Синелик Тейри - ?
Сыйкъырчы – колдун
Сължырау – кесин элетмей, бир жанына жанлагъан, албугъартхан
Тажадан – билгичлиги болгъан адам
Талкъ этиу – къырып чыгъыу
Тартына – этерге суюмей
Тиякъ (таякъ угъай!) – солнечный луч
Толпан – тенгиз боран, буря
Тынгчы – штион
Тюмен – 10 000 аскерчи
Умай бийче (миф.) – дуня анасы, ана бла аналыкъны къоргъучу
Хайбат – ариу ийис
Хан Тейри (миф.) – Уллу Тейри
Хантурун – тах, трон
Харра (миф.) – эмеген маталлы жаныуар
Хууерилген – къуругъан
Чаян – скорпион
Чин – Къытай
Эгер – уучу ит
Элес – мираж
Элмен – эл баичы

3. ГЮЛ КЪЫЗЫ ЖЮРЕКСИЗ ГУЗЕЛ

Кериуан ингир къарангыда ючюнчю къонушха жетгенди. Къулла терк окъуна тюелени чёкдюрюп, жүклерин алгъандыла, алагъа суу ичиргендиле, чатырла къургъандыла да, аш къайгыгыга киргендиле. Бир кесекден биягы саудюгерчиле от тегерегинде ушхууур ашап, хапаргъа тынгыларгъа жарашхандыла:

- Алий, мубарек, бу жашны бизге нек танытмайса? Бир от жагъада бир къазаннга къарап келгенли – юч кюн. Таныт, маржа, бир амал бар эсе, - деп селешгенди Мансур Алийге.

- Тейри, терс болгъанма, айып этсегиз да, тюз боллукъсуз, - дегенди Алий, Элиясха къарай. – Къонагъым кесин танытыргъа артыкъ ыразы болмаз деп келюме алай келип, къой, жүрегин къыйнамайым деп тура эдим. Бу улан Азнауур ханны жашы Элиясды. Кеси да Кафказданды, Эл-Барс деген къыралдан. Къалгъанын а кеси айтсын.

- Хурметли таматала, айып этмегиз, мен бир уллу жумуш бла чалпып айланама, кичи къадарымда, хапарымы уа сизден сора айтырма, ыразы эсегиз, - дегенди.

- Аллах айып этмесин, хан улу. Жюрегинг ыразылай эт, - деп, Акбар жашны инбашына къолун салып, ыразылыгъын билдиргенди. – Мен Кафказда бола-бола тургъанма. Ариу жерлери, жигит адамлары бла айырмады Кафказ. Сора, Рязгъа бурулуп: - Бюгюн хапар сен айтырыкъ болурса, тынгылайбыз, - деп, Акбар кюмюш сакъалын сылагъанды.

- Бизни шахарда Самир деген бир агъач уста, къатыны эртте ёлюп, кеси жашай эди. Бир кюн ол агъачдан келе, жаяу жолчукъда бир сейирлик урлукъ табып, бахчада жер жумушатып, аны ары салгъанды. Бир кесекден жерден кёк халычыкъ ургъанды. «Бу сейир урлукъдан не ёсерик болур?» деп, Самир иничке сабакчыкъгъа суу къуя, тегерегин тазалап, жумушатханлай тура эди. Кюз артына уа ол, бу тийреледе киши кёрмеген бир кём-кёк терекчик болгъанды. Къыш сууукъда юшюп къалыр деп, Самир аны кюшуннга орнатып, терезе аузуна салгъанды, - деп башлагъанды хапарын Ряз.

- Самир ол ариу терекчикге, тюз сабийгеча алай къарай эди.

Жаз жылыуу кирип, терекчик болмагъанча бир ариу инкин* гюл этгенди. Гюлге эслеп къараса – ичинде бир алтынчач, жашилкёз ариу къызчыкъ. Киши сейир-тамаша болгъанды, алай терекчикни тасхасын кишиге да айтмагъанды.

Бир эрттенликде туруп къараса – юй ариу жыйылып, аш да къанггада тылпыу эте. Самир, иишекли болуп, терекчикге къарагъанды. Алай терекчикде энди гюл да, гинжичик да жокъ эдиле.

«Ярабий, гинжичигим кетипми къалды?! – деп, Самирни ахы къуругъанды. Къурумай да не этерик эди, аны бу кесилик жашауунда жангыз къууанчы, насыбы да ол эди сора. Юйде, тышында да излеп табалмай:

- Къызым, къызчыгъым, - деп жилигъанды ол. – Не насыпсыз туугъан эдим дунягъа. Гитче терезечигимден бир кюн тиякчыкъ ургъан эди да, ол да ёчюлдю.

Алайлай терекчик къымылдагъанды да, андан бир ариу къызчыкъ чыгып:

- Атам, нек жилийса? – деп, къайгырып соргъанды.

- Аллахха минг шукур, мен а сен кетип къалгъан сунуп, насыпсызлыгъыма жилий тура эдим, - деп къууанганды Самир.

- Атам, мен сени кююп кыйры кетерикме? - деп, ол Самирни гырхы бетин сылагъанды. Самир, кызычыгъын кучакълап:

- Сени манга берген Аллахха жаным курман болсун. Мутхуз, мудах жашаума нюр жайды! – деп, шукур этгенди. Сора: - Атынг а неди, кызым? – деп соргъанды.

- Да атагъан эсенг, биле болурса, - деп кюлгенди кызычык. Ол кюлсе, эринчиклеринден кюн тиякчыкыла тие эдиле.

- Кызым, атынга Гузел атасам жаратырмыса?

- Сен жаратханны мен да жаратырма, - деп кюлгенди кызычык. - Гузел аriu атды.

- Да жаратды эсенг, атынг Гузел болсун, - деп, Самир ол кюн базардан татлы ашарыкыла алып келип, Гузелни куюандыргъанды.

Самир кызычыгъын бир затдан керекли этмей, Гузел да атасыны юсюне, ашына кырап, бек аriu жашай тургъандыла.

Ол элде бир кызы бла бир хыйлачы кыатын да жашап болгъанды. Аны этимли Самирге барлыгы келип, амал этип тебирегенди. Бир кюн Самир агъачха кетип тургъанлай, хыйлачы кыатын, Гузелге келип:

- Мени атанга алсанг, мен санга кесинг суйгенча аriu жыйырыкыла тикдирирге, - деп, кызычыкыга кеп тюрлю, чилле, лаудан, парча куюмачла кергюзтгенди.

Атасы агъачдан келгенлей, кызычык:

- Атам, ол кыатынны алсанг а, – деп тилегенди. – Иги адам керюнеди.

Атасы уа:

- Кызым, кый, ёге ананы кюлуанда жашаялмазса, - деп, алыргъа унамагъанды.

Кыатын экинчи кюн да келгенди:

- Атагъыз не айтды? – деп соргъанды кызычыкыга.

Гузел а:

- Ёге ананы кюлуанда жашаялмазса деп, атам унамайды, - дегенди.

Кыатын Гузелге ууакъ-тюекчикле бере:

- Мен санга этмезлик игилик жокъду. Кересе, инжилеп жашайсыз. Атанга иги кыадал. Ол сени бек сюеди, айтханынгдан чыгып, сени мудах этмез, - дегенди.

Гузел ингирде атасына:

- Сен бу кыатынны алмай мадарынг жокъду, ол манга аман боллукъ туююлдо, - деп кыадалгъанды.

Самир ол тиширыуну алыргъа ыразы болмаса да, жаныча керген кызын мудах этмез ючюн, кесин, аны кызын да юйюне келтиргенди.

Ёге ана уа, айтханыча иги адам туююл эди. Аягы босагъадан басханлай окъуна, Гузелни кесине, кызына да кыарауаш этип кыйгъанды. Артдан-артха кюл да жетдирип, аш да бермей, кыйнап башлагъанды. Гузел азгъанды, сазбет болгъанды. Атасына тарыгыргъа уа ёге анасындан кюркыа эди. Тарыгып да кыалай тарыгырыкы эди, кеси терс эди сора. Аны юсюне да ёге эгечи Гузелни ариулугъуна дерт этип, анасына андан тарыкыгъанлай тургъанды. Гузел болгъан жерде, анга киши кыарамай эди сора уа! Бир кюн а ол юйге жилип келгенди да:

- Не болгъанды, кызым, нек жилийса? – деп анасыны жаны кетгенди.

- Болуб а не боллукъ эди, биягъы Гузелни хатасындан мени хиликкя этгендиле. Кюн, ай, жулдуз да ол, мен а... мен а жел талагъан бодуркъу.

- Алаймыды?! Мен аны бусагъат кюнюн кѣргюзтейим! – деп, юйден чабып чыкыгъанды да, шаудандан суу алып келген Гузелни суу кылыч бла туйгенди. – Жанынг багъалы эсе, бу юйден кзуруп кет! Кетмесенг да, кьуртгъан итлеге талатырма!

Гузелни не амалы бар эди, бурулуп, аллы айланган жары кетип кьалганды.

Ингирде Самир юйге келсе, кызы жокъ.

- Къайдады кызым?! – деп соргъанды Самир.

- Мен аны кютюпмю айланама, къайдан билейим?! – дегенди къатын, аууз шыгы этип.

- Не аны бла келирсиз, неда къара кюнюгнозню чыгъарырма! Сиз анга этип тургъанны манга хоншуларым айтхандыла. Насыбыгъызды да, Гузел табылып, табылмаса уа этерими билеме! – деп, юслерине алыннганды.

Къатын, аны кызы да Гузелни кѣп излегендиле, сора, ансыз юйге къайтыргъа кьоркьуп, ол жерледен думп болгъандыла.

Жарлы Самир жаныча кѣрген кызын кѣп излегенди, алай табалмагъанды. Ол ачыу аны тууаргъанды да кьойгъанды.

Гузел а, бара-кете, бара-кете, бир узакъ элге келгенди. Айланган жолунда аман, иги жолугъа, ариулугъу башына жау боллугъун билип, ол бетине къазан къара жагъып жюрюй эди.

Ол элде бир кыызгъанч бай жашагъанды. Байла кыызгъанч болгъанлары эрттеден белгилиди, алай аныча кыызгъанчны уа дуня да кѣрмеген эди. Байны къатыны да тюз кесича кыызгъанч эди, кесича огъурсуз. Пакъырачы садакъа тилей келсе, анга итлерин юсгюрюп, кеслери да итлеча юрюп, арбаздан кьурлай кыстагъандыла.

Гузелни андан хапары болмай, иш сурай, ол кыызгъанч байгъа баргъанды. Гузелни эршилигин кѣрюп, учуз къарауаш тапдым деп кьууаннганды бай.

- Кюннге хакъынг эки табакъ худур боллукъду: эрттен бир, ингир да – бир, - дегенди къатын. – Ишлеген а ючеу ючюн ишлериксе!

Гузелни ъзге амалымы бар эди, къатын айтханнга ыразы болгъанды.

Огъурсуз байла аны атын айтмай, буштукъ дей эдиле.

Кюн узуну экиси да аны кютюп тургъанча:

Буштукъ, аны эт!

Буштукъ, муну эт!

Буштукъ, ары чап!

Буштукъ, олтурма!

Кыыз ала сийгенча женгил кымылдамаса, ала аны таякъ бла тье эдиле, ачдан ълтюре эдиле.

Бир ингирде, бай бла къатыны кьонакъгъа кетгенлей, юйге бир жарлы къарт келгенди. Ол аягъы юсюнде кючден тура эди.

- Кызым, ачдан ълюп къалама, манга бир затчыкъ узат, - деп жалыннганды.

Гузел бу огъурсуз байладан къачаргъа бир дорба будайчыкъ жыйып тура эди, аны къартха узата:

- Мен бу дорба будайны, бюртюк-бюртюк, саламдан жыйганма, от

этерге келтирсем. Ал, санга халалды, - дегенди. – Энди терк кет ансы, бай кёрсе, экибизни да ёлтюрюр.

Мигидил* кьарт будай дорбаны артмагъына сукъгъанды, сора, халал Гузелге бир саргъылдым кьол жаулукъчукъ берип:

- Эртген сайын бу жаулукъчукъ бла бетинги сылай тур, - деп, юйден чыкыгъанды.

Алай бай бла кьатыны юслерине чыгып кьалгъандыла да:

- Пакъырачыны юйге кьояргъа, бизни тонаргъа кьалай баздынг, кирли буштукъ! Бусагъат аны да, сени да таякъ бла тюейим! – деп алыннганды бай. Сора, бурулуп, кьартны урама десе, ол а – жокъ.

Бай кьызгъанч бютюнда ачыуланганды. Аны ачыуун да кьыздан алайым деп керилгенлей, кишини кьолу кьурушуп кьалгъанды.

- Кишиме не этип кьойдунг, итле жыртырыкъ?! – деп, кьатын арбаз сибиртги бла Гузелге тебиннгенлей, аны да бели кьурушуп, оу-шау этгенди.

Гузел экисин да кючден юйге кийирип, кетер кёл алгъанды. Насыпха, эки кьызгъанч да, ынычхагъан болмаса, тебалгъан этмей эдиле.

Ол бетин ариу жуууп, кюбюрден кесине жарарча бир жыйрыкъ кийгенди да, алларына сюелгенди. Ол эки кьызгъанч аныча ариу кьызгъа кёз ачмагъан эдиле. Ала да кьарап тургъанлай, Гузел жарлы кьарт берген жаулукъ бла бетин сылагъанды. Сылагъанды да, ай да сукъланырча ариу кьыз болуп кьалгъанды.

- Кьызым, кьызчыгъым, ол жаулукъчукъну манга берсенг, мен санга эт-мезлик ахшылыкъ жокъду! - деп, ариу тилин ачханды кьатын.

- Манга сизни жугъугъуз да керек тпийюлдо, ата-аналыкъ этип тургъаныгъыз ючюн а жаулукъчукъну сизге кьояма. Хайырын кёрюгюз, - деп, кьыз, бетин кьара ау бла жашырып, элден чыгып кетгенди.

Кечек узуну ойсурап, кюн аллында эки огъурсуз кьызгъанч да, кьол жаулукъгъа бир биринден алгъаракъ жетерге кюреше, аман сагъатлы болуп сюркелишгендиле. Алгъаракъ кьатын болуп, саргъылдым жаулукъчукъ бла бетин юч кере сылагъанды. Киши да, жаулукъчукъну кьатынны кьолундан сермеп алып, бетин сылагъанды. Сора кьаллай ариула болдукъ деп, бир бири бетлерине кьарагъанлай, алмостудан алыннганча, хахай, кьычырыкъ этгендиле. Алынмай да не этерик эдиле: ала маймулла болуп тура эдиле.

Сора, кьызны кьуууп жетейик деп, тышына чыкыгъанлай, кьазыкъ бла тпийюп юйретген огъурсуз итлери, сынжырын да юзюп, юслерине айланнганды. Тебирегендиле сора эки маймул да кьачып. Элни ити ызларындан жетип кьаба да ычхындыра, аланы агъачха дери кьуууп кьайтхандыла.

Гузел а, аллы айланган жары бара-кете, бир кьалын агъачха терен киргенди. Солургъа олтургъанлай, узакъ жолдан арыгъан кьызчыкъ жукълап кьалгъанды. Бир заманда Гузел уянып кьараса - ингир кьарангы болуп тура эди. Адам кьоркьурча дауурла, элгенирча тауушла чыгып башлагъандыла да, кьызчыкъ амалсыз болгъанды: юсуне жыртыкъ жаныуарла чыгып кьалыргъа боллукъ эдиле. Алайлай анга бир уллу терек:

- Манга мин. Мен санга юч бутакъ айырылгъан жерде жумушакъ тешек этгенме, ашаргъа татлы жемишлеримден да салгъанма, - деп сёлешгенди.

Кьызчыкъ терекге миннгенди. Юч бутакъ айырылгъан жерде, чапыракъладан этилген жумушакъ тешекге жатып, татлы жемишледен ашагъанды,

сора, бек кьоркьса да, киштикча чулгъанып, кьалкьыгъанды.

Эрттенликде уянса, терек тюбюнде доммай сюрюу отлай. Ач болгъан Гузел терекден тюшгенди да, балалы доммайны кьатына барып:

- Мен ёксюз кьызчыкьма. Ёге анам мени юйюмден кьыстап ийгенди.

Манга бир уртлам сютчюк бер, - деп тилегенди.

- Ай, харипчиг а, - деп, доммай кьызчыкьгъа сют бергенди. Кьызчыкь, сют ичип:

- Сау бол, ана доммай, - деп, кетип тебирегенди.

- Кьызчыкь, кьайрыса? Агъач кьалын, жьртхыч жаныуарла кёп. Андан эсе бизни бла жаша, - дегенди ана доммай.

Кьызчыкь ана доммайны сыртына миннгенди. Энди анга тиерге кьаплан да кьоркьурукь эди. Алай кьызчыкь атасына, элине асыры тансыкьдан, мудах болгъанлай тура эди да, ана доммайны жюреги тёзалмай, жарсыуун башчы доммайгъа айтханды.

Ол агъач жаныуарланы кенгешге жыйып:

- Агъач халкьы, бу бизни бла жашаргъа келген ёксюз кьызчыкь кьуруда мудах болгъанлай турады, аны насыплы кьалай этейик?! – деп соргъанды.

Аны насыплы этер мадар бири да айталмагъанды.

- Таш макъаны уятчы, - дегенди башчы доммай тюлкюге. – Ол барыбыздан да акьыллыды, бир мадар этер.

Терек тамырланы ичинде жукьлап тургъан таш макъаны тюлкю кючден уятханды да:

- Сени кенгешге чакьырадыла, - дегенди.

Акьыларын кючден ала, таш макъа кенгешге келгенди.

- Таш макъа, сен барабыздан да акьыллыса, бу кьызчыкьны кьалай насыплы этейик, ол кьуру да мудах болуп турады, - дегенди башчы доммай.

- Кьызчыкьны насыплы болурун сие эсегиз, аны жюрегин алыгъыз, - дегенди таш макъа. – Тиширыуну битеу кьыйынлыгы жюрегинденди. Жюрекди бек уллу палахны уясы. Ол да неди десегиз - соймеклик! Кьызчыкь сие билмесе, хата кёрмез. Хата кёрмесе уа, насыплы болур.

- Махтау болсун санга! Сен керти да бек акьыллыса! – дегенди башчы доммай. Жаныуарла барысы да таш макъа айтханнга ыразы болгъандыла.

- Да кьызны жюрегин ким чыгъарсын? – деп соргъанды пил.

- Биттир! – дегенди бёрю. – Ол кьызны жюрегин ачытмай алаллыкьды.

- Хау, биттир алсын! – дегенди аслан да.

Гузел жукьлагъанлай, биттир ай жарыкьда кьызчыкьны кёкюрегин жарып, жюрегин чыгъаргъанды да, жарасын тили бла жалап, сау этип кьойгъанды. Сора, кьызны жюрегин доммай мюйюзге салып, юсюне бал кьуйгъанды да, башын балаууз бла бегитип, терекни бек бийик бутакьчыгъына такьгъанды.

Гузел ол кюнден башлап кьайгы, жарсыу, мудахлыкь не болгъанын унутханды. Ана доммай кьызны былай тюрленнгенине алгъа бек кьууана эди, алай атрдан-артха кьызны халы аманнга кетип, жарсып башлагъанды: кьыз кюн сайын бир айыплы иш этмей кьоймай эди сора уа! Суу ичерге келселе, гитче жаныуарланы суугъа тюртюп атханды, тереклеге минип, чьпчыкь уяланы чачханды, сора, аналарыны гузабаларына къарап, харх этип кюлгенди.

Жаныуарланы кенгешинде кьояндан кьалгъанла бары да болгъандыла. Ол бир жумуш бла хоншу агъачха кетип тура эди. Кьоян кьайтханлай а, жаныуарла анга кьызчыкьны хапарын айтхандыла да, кьоян бек жарсыгъанды.

Пил анга:

- Сен адамланы бизден иги таныйса, аланы эллеринде терк-терк бола туруучуса да. Айт, мынга не этейик? Хатдан тайгъанды, - деп жарсыгъанды.

- Да бир кёрейим, - деп, кьоян мадар излеп башлагъанды.

Къызчыкыны халына къарай, ол кюнден-кюннге мугурая бара эди.

Арада бир ауукъ жыл озгъанды. Къызчыкъ, ёсюп, ким да сукъланырча, бир ариу къыз болгъанды. Алай аны агъачда тенглери жокъ эдиле, нек дегенде, огъурсуз къыздан кьоркъмагъан жаныуар жокъ эди. Аны амалтын аны суйген да жокъ. Анга тырман этселе уа, къыз кёзлерине жютю къарап, кьоркъутуп кьоя эди.

Бир жол уучула бир доммайны жаралы этип, аны ызындан агъачха киргендиле. Бир жашдан кьалгъанла – ол а хан улу эди – кьоркъуп, андан терен кирмей, ызларына къайтхандыла, ол а доммайны ызындан баргъанлай тургъанды. Алайлай жаяу жолчукьну келе тургъан сейир ариу къызны кёрюп, ол терек артына букъгъанды.

Къыз а жаралы доммайны тутуп, аны сауа:

Агъач къызыма мен,

Агъач - мени юйюм.

Жашайма аламаг,

Зауукъду да кюйюм!

Мен суймейме кюнню

Къызыулугъу ючюн,

Айны да суймейме

Сууукълугъу ючюн.

Мёлек кибик бир къызма,

Кёзюм, сёзюм а – биз!

Бёрюча огъурсузма,

Жилянча да кюйсюз,-

деп жырлагъанды.

Хан улу Гузелни къарап кёргенлей окъуна суйгенди. Сора, кьатына барып, анга гюл узатханды. Гузел, гюлню аякъ тюбюне атып, масхара кюлгенди да, жашны бир жанына тюртүп, терекге ёрлеп кетгенди.

Хан улу энди къызсыз артха къайтырыкъ туйюл эди.

Жаш аны кьатына келип башласа, Гузел анга таш, топуракъ ата, жашны кёлюн сындыра, кюле эди. Болсада жаш тёзгенди.

Бир кюн хан улу къызны ызындан бара, аягъына шинжи кирип, ачдан ёле тургъан маралны кёргенди. Жаш аны аягъындан шинжини чыгъаргъанды да, жарасына дарман чапыракъ салгъанды.

- Игилигинги не бла къайтарайм? – деп соргъанды марал.

- Бу агъач къызы мени сюерча не этерге керекме? Биле эсенг, бир айт!- дегенди жаш.

- Ол къыз бек огъурсузду, кьылыкъсыз. Ол кесинден башха бир жанны да сюяллыкъ туйюлдю, алай билген бар эсе, сорайым, - деп, марал пилге баргъанды.

- Жашха былай айт, - дегенди пил, - ол бек жандауурсуз затды, кесине башха къыз излесин.

Андан марал асланнга баргъанды.

- Жаш сени аягъан эсе, кызы анга тийишли кызы туйюлдо, - дегенди аслан. – Ол ташжюрекди, башха тиширыуларыча, аны кёзюне жилимуку уруп кёрмезсе.

Жаныуарла бары да ол акъылда эдиле.

Ахырында марал кыояннга тубегенди да, аны оюмун соргъанды.

- Кызыда терслик жокъду, - дегенди кыоян. – Сабий заманында аны жюрегин алгъан эдиле. Сора ол жандауурлу кыалай болсун? Хан улу аны жюрегин алып, жерине салса, кызы аны сюер.

- Жюреги уа кыайдады?

- Кеси жашагъан терекни башында. Жаш ары айсыз кече минерге керекди.

Марал эшитгенин хан улугъа айтханды.

Къарангы кече хан улу доммай ыстауатха келгенди. Сора бийик терекге арсарсыз минип башлагъанды. Жаш юч бутакъ айырылгъан жерге жетип къараса, ол сейир ариу кызы, чапыракъ тёшегинде ырахат жукълап тура эди. Хан улу, аны уятмай, терекге сакъ ёрлеп кетгенди. Танг белги бере, жаш терекни булчугъунда* доммай мойюз кёргенди. Хан улу, терекден кетерге аздан къалып, мойюзню къолгъа этгенди. Биттир а кызыны жюрегин жерине салгъанды. Тюз олсагъатдан кызы тынгысыз болуп уяннанды. Кыатында хан улуна кёрюп:

- Былайымда бир зат тебеди, - деп, жашны къолун ёшюнюне кыайгылы кысыханды.

- Ол сени жюрегинди. Мен аны терек башындан алып, биттирге бергенме да, ол жюрегинги жерине салгъанды, къоркъма, ариу кызы, - деп ышаргъанды хан улу.

Олсагъатдан сюймеклик не болгъанын Гузел да таныгъанды. Кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жилимукула тама, Гузел жашны кенг кёкюрегине башын салып жилигъанды. Ала насып жилимукула эдиле.

Гузели ашыра, агъач халкы ыстауатха жыйылгъанды. Ол жаныуарлары кёллерин ачытханлыкыгъа, аны насыбына барысы да къууана эдиле.

- Таш макъа кызыны жюрегин кёкюрегинден чыгъартханы ючюн, аны ёлтюрюрге буюрама, - деп сёлешгенди тёречи пил.

- Угъай, угъай! Ол игилик этеме деп жангылгъанды, - дегенди Гузел, алай агъач халкы пилни оноун тюзге санагъанды.

- Агъачда тёре алайды – тели оноуну багъасы ёлмодю! - дегенди аслан. – Сен а бизни унутмай, къонакыгъа келе-келе тур. . .

Хан улу кызыны биргесине алып келгенди да, хан уллу той этгенди.

Гузел артда къарт, къарыусуз атасын табып, аны ханкъалагъа алып келгенди.

Бир кюн ол къарауаш кызылары бла хамамгъа бара тургъанлай, пакыра тилей айланган эки зыккыл тиширыуну кёргенди. Ала ёге анасы бла ёге эгечи эдиле. Гузел алагъа бирер алтын сом узатханды да, ала аны аякларына жыгылып:

- Ариу бийче, жанынга къор болайык, бизни жукыгъа санап, алтын аха бергенинг ючюн, - дегендиле.

- Мени таныяламысыз? – деп соргъанды Гузел.

- Угъай, таныялмайбыз, бийче. Аллай насып бизге кыайда?

- Бар эди аллай насыбыгыыз. Ол насыпны сен суу кылыч бла туйюп, ёз юйюнден кыстап ийген эдинг ансы, - дегенди ёге анасыны кёзюне кырап.

- Оу, мен ёллоук, сен Гузелмисе? – деп, биягы аякларына жыггылганды кыатын. – Бир кечер мадарынг бар эсе, кеч.

- Мени сизге дертим жокъду, алай бу ханлыкдан кетсегиз сюерикме, - деп, Гузел, кырауаш кызылары бла ойнай-кюле, хамамгъа кетгенди.

- Зарлыкъ, кюйсюзлюк да адамны жашауун нечик такыр этедиле. Биз адамлабыз деп, сыйыбызны кётюрюп тургъанлыкыгъа, хайыуанла бизден кёп да игидиле. Ала бизге этгенни биз алагъа ёмюр-ёмюрде да эталлыкъ туйюлбюз. Тап, кыаплан окъуна артыкыгъа кийик тутмайды. Дагыда бир жукыгъа юйреналмай барады адам улусу, - деп мудах болганды Азам. – Бизни кыуу аулакылада шахардан шахаргъа сюрюп айланган а неди?!

- Хау, тейри, ёксюзню аууз кыабынын тартып алгъанланы да кёре келебиз, - дегенди Алий да, сакъалын сылай. - Алай аллайладан Аллах бизни керн этсин.

- Жашаудан оюм этдирир хапар айтдынг, Рияз, сау бол. Аллай кыыр адамла, эргте-кеч болса да, аманлыкларына тубемей кыалмайдыла, - деп, Алий жеринден кыопханды.

Тынчайыр заман болгъан эди.

4. ИКРАМ БИЙНИ ТУЛПАР ЖАШЫ ЖАФАР

Кериуан ингирге тёртюнчю кыонушха жетгенди. Кзулла биягы жумушларын этип, ахырында чатырла кыургъандыла. Бир кесекден саудюгерчиле, тёредеча, от тегерегинде ушхууур ашап, хапаргъа тынгыларгъа жарашхандыла.

- Бюгюн а, сейир хапары бла бизни кыайсыгыыз кыууандырады? – деп соргъанды Алий, отну гюренине олтургъан саудюгерчилеге кыарай.

- Азиз досум, ол манга айтхан хапарынгы былагъа да бир айт, - деп сёлешгенди сабыр акылы Акбар, Азизге бурулуп.

- Айт, биз да суйюп тынгыларыкыбыз, - дегенди Алий, Азизни арсарлыгын кёрюп.

Азиз табыракъ таянып, тамагын ариулагъанды да, хапарын ашыкмай башлагъанды.

- Бизни тийреде Икрам деп бир бий кишини Жафар деп бир жашы болганды. Жафарны уа Илячин деп бир тамаша аты.

Кюлени биринде бийни хан тенги Зафир:

- Кызымы эрге береме, тоюнда бол! - деп, адам ийгенди.

- Жашым, сен да кел, - деп, бай жашын биргесине алып барганды. Барса, хангошаны алыргъа келген хан Зафирни шахарын кыуршалап.

- Не тюрлю кыатын алыуду бу? – деп соргъанды Икрам ханнга.

- Зор бла алады, - деп мудахсыннганды хан. – Бермесем, уруш башларыкыды. Аны тыяр кючюм а жокъ.

Зафир хан келген кыонакларын юйге жыйып, хазыр кыангалагъа олтуртханды. Жафар а, юйге барыргъа унамай, эшикде кыалганды. Хангошаны алыргъа келген Омран ханны адамлары кеслерин асыры эркин,

гынтылы жюрюте эдиле да, Жафар анга огъурамай, кесин кючден тыйып тургъанды.

Келечилени таматалары кете туруп:

- Зафир хан, биз эрттенбла кызыны алыргъа келликбиз, хазыр болуп турсун! – деп, буйрукъ халда селешгенди.

Кючге амал жокъ. Зафир ызларындан мудах къарап кьалгъанды.

Халкъ тынчыайгъанды. Тулпар Жафар а кече ханкьаланы аллында фазтоннга кирип жукълагъанды.

Зор бла эрге барлыкъ кызы Наима, кёзюне жукъу кирмей, кьала башында ары-бери жюрюй, бек амалсыз эди. Бир заманда эслеп кьараса — фазтонну ичи кюнча жарып. Аны кёрген кызы:

- Бу не аламатды?! — деп, кьаладан тюшюп келгенди. Кьараса, фазтонну отча жарытхан Жафарны алтын кекели, ары-бери жюрютген а аны солууу.

Кызы, жашны тулпарлыгъын билип:

- Мен мындан башха жашха бармам! - деп, ант этип, кьала башына чыгып кетгенди.

Эрттенбла Жафар ханнга:

- Манга бешли бугъа тенгли бир темир токъмакъ ишлет, - деп тилегенди.

- Ишлетейим, алай ол санга нек керек болду? – деп соргъанды хан.

- Да бош алай, жарау эте туруучума да, кесими токъмагъым юйде кьалгъанды, - деп кыркъдыргъанды Жафар.

Хан, темирчилерин бир гюрбежиге жыйып, Жафаргъа темир токъмакъ ишлетгенди.

- Хурметли хан, энди мени бир тойдур!

Тулпарны аллына ёгюз уча салгъандыла да, ол аны кеси ашап тауусханды. Сора Илячиннге минип, бир бийик дуппурну башына чыкыгъанды. Мураты жау аскерни кьарыуун сынаргъа эди.

Омран хан, дуппур башында Жафарны кёрюп:

- Ол итден туугъан дуппур башында не излейди? Аллыма сойреп келигиз! - деп, беш аскерчисин иеди. Ала, дуппургъа чабып чыгып:

- Жюр, сени хан чакъырады! - деп, тарт-соз этер мурат этдиле. Алай а алп Жафар темир токъмагъын юслерине аудуруп, бешисин да эзип кьойгъанды.

Хан, кёзюлдюреуюк бла къарап:

- Беш аскерчим да сойланып жатадыла, ол итден туугъанны алып келигиз! - деп, жыйырма беш атлыны ийгенди. Жафар, аланы да алайда кырып, дуппурдан энип келгенди да, Омран ханны чатырына киргенди.

Хан, чатырдан тёрт аякъланып чыгып:

- Ой, тулпар улан, жанымы сау кьой ансы не десенг да этерме, - деп, Жафарны аякъларына жагъылгъанды.

- Аскеринги ызынгдан тиз да, былайдан думп бол. Сёзюмю жерге тюшорсенг, эшитмегенме деме! – деп чарлагъанды Жафар Омран ханнга.

Алай Омранны аскери тулпар чатыргъа киргенде окъуна кьачхан эди.

Кьаладан къарап тургъан Зафир:

- Ол тулпарны кьалагъа алып келигиз, - деп, Жафаргъа жумушчуларын ийгенди.

Жумушчулары аны буйругъун женгил тындыргъандыла.

- Икрам улу тулпар улан, сен мени башымы уллу палахдан бла учузлукъдан алдынг! Жарата эсенг, кызымы санга береме! – дегенди хан, кьолун инбашына салып.

- Наимача ариуну жаратмай а! – дегенди Жафар. - Къызны кесинден а соргъанмыса?

- Сенича жашха табу этип да барсын! Алай соргъан а этейик! – дегенди хан. – Жангыз къызымы къысаргъа жарамаз.

Хан къызын аллына чакъыртханды да:

- Къызым, сен бу тулпарны жарата эсенг, сени анга береме, - дегенди.

Наима, эрттен кюнча къызарып:

- Атам, сен айтханнга мен угъаймы дерикме? - дегенди. – Алай Жафаргъа бир сынауум а барды.

- Не сынау хапар айтаса, бусагъатда биз кѳргенден уллу сынау бармыды?! – деп, ачыусуннганды хан.

- Хурметли хан, мен сынаудан къоркъмайма, айтсын, - дегенди тулпар.

Ариу Наима, башын кѳтюрюп:

- Ханны тулпар киеулюгю, сен Залимбекни хапарын билип кел. Аны эталсанг, ханнга багъалы киеу болурса! - деп, къыз Жафаргъа ол борчну салгъанды.

Жафар, Илячиннге минип, къыз берген буйрукъну толтурур муратда, Залимбекни излей атланнганды. Жолда тюбегенине сора-сурай, толу юч ай жорюп, бир чынгыл къаяны тюбюнде жербаш юйчюкге келгенди.

- Хейт! - деп таууш этеди Жафар арбаздан.

- Ойт! - деп, жер юйден бир мазаллы адам чыкъгъанды.

- Жууукъ бол, къонакъ! – дегенди Залимбек жашха.

Залимбек Жафарны юч кюн бла юч кече сыйлагъандан сора:

- Не айланаса, не жорюйсе, ахшы улан? – деп соргъанды.

- Мен алп Залимбекни излей айланама.

- Да ол менме. Жумушунг а неди?

- Сени бла жортууулгъа барлыкъ эдим, - деп къыркъдыргъанды Жафар.

- Да барайыкъ, – дегенди Залимбек, - алай, къоркъуп, манга нѳгерлик эталмагъанны башын къыйпайма.

- Нѳгерлик эталмасам, боюнум къылдан иничке, не сойсенг да этерсе! – дегенди Жафар.

Залимбек Жафаргъа къонакъбай болгъанды. Эрттенбла уа ала жортууулгъа атланнгандыла.

Ала, бешкюнлюк жол жорюп, тенгиз жагъагъа жетгендиле. Жагъада юч гебен бар эди. Залим Бекир аланы бирин къабындырып:

- Бу гебен жанып бошаргъа, экинчисин къабындырырса. Экинчи гебен жанып бошаргъа, тенгизден аскер чыгъаргъа боллукъду. Чыкъса, мадарынгы кѳрюрсе. Алай жылкы чыкъса уа, ючюнчю гебенни къабындырырса. Ючюнчю гебен жанып бошаргъа, тенгизден мен чыкъмасам, мени ѳлгеннге сана, - деп, Залимбек тенгизге кирип кетгенди.

Залимбек айтханча, экинчи гебен жанып бошаргъа, тенгизден жылкыны аллы къарагъанды. Ючюнчю гебен жанып бошаргъа, жылкыны сюрюп, Залимбек тенгизден чыкъгъанды. Тютюн чачылгъанлай, Жафарны кѳзлери къамагъандыла. Къамамай да къалай къаллыкъ эдиле, жылкы бош жылкы угъай - алтынжал, алтынкъуйрукъ, алтынтуякъ жылкы эди сора.

Экиси да жылкыны къуууп кетгендиле.

Бир кесекден Залимбек Жафаргъа:

- Ызынга айлан да, бир къара, кюн къалай эсе да, - дегенди. Жафар ызына къараса: туман басып келе, ичинде уа чаукала ойнай.

- Ичинде чаукала ойнай, туман басып келеди! – дегенди Жафар.

- Ол туман тойюлдою, чаукаларынг да чаукала тойюлдоюле. Жылкыы иеси юч эмегенни кичиси, жангызкёз бизни къуууп келеди. Туман - бурунундан чыкыгъан тылпыууду, чаукала — атыны табанындан чачылгъан зылдыла.* Энди эмегенни аллынмы сакълайса, жылкыынымы сюресе? - деп соргъанды Жафаргъа.

- Мен эмегенни аллын сакълайым! – деп, Жафар Илячинин артха бургъанды, Залимбек а, жылкыыны яра сюргенди.

Эмеген, жете келип, Жафарны да, Илячинни да ат ёшюню бла уруп, жерге кёмюп кетгенди. Залимбек, Жафарны хорланнганын кёрюп, ызына айланнганды. Эмеген жете келгенлей, Залимбек семсери* бла сермеп, эмегенни башын къыйпагъанды. Алай жангызкёз минип келген ажир, кесин тутдурмай, ызына айланып къачханды.

Жафар, эс жыйып, атына миннгенди, сора, токъмагъын инбашына алып, Залимбекни жетгенди.

Залимбек биягъы:

- Ызыбызгъа бир къара, кюн къалайды? — деп, Жафарны ызына къаратханды.

- Кюн биягъынлайды! – деп къычыргъанды Жафар.

Залимбек:

- Бу эки кёзлю ортанчы эмегенди, мен аны сакълайым, сен жылкыыны сюр! – дегенди Залимбек, атын ызына бура.

Эмеген, жете келип, Залимбекни аллында тохтагъанды.

- Атышмы, тутушму? – деп соргъанды Залимбек эмегеннге.

- Атыш! - деп, эмеген атышха ыразы болгъанды.

Чёп атхандыла да, биринчилик эмегеннге тюшгенди. Эмеген Залимбекни киндигин марап, садакъ тартханды. Ол садакъ атаргъа, Залимбек ёзенгиге тургъанды да, окъ эки бут арасы бла ётоп кетгенди. Энди кезиу Залимбекни эди. Ол эмегенни мангылайын тутуп атханды. Эмеген, Залимбекден кёргенин этип, ёзенгиге тургъанды. Алай окъ эмегенни киндигин тешип, аны атдан атханды.

Биягъы ажир къутулуп кетгенди.

- Кюн къалайды? - деп соргъанды Залимбек, жылкыыны сюрюп бара.

- Биягъы туман жетип келеди! – дегенди Жафар.

- Энди келген эмеген экисинден да къарыулуду. Энди атышхан угъай, тутушхан этерикбиз. Ол мени ёлтюрсе, сени да сау къоймаз. Не да болсун, арыгъан эмегенни хорларгъа кюреш, ансы къачып къутулаллыкъ тойюлсе, - деп юйретгенди тулпар Залимбек.

Эмеген кюкюрөп жетгенди.

- Атышмы, тутушму?! - деп соргъанды Залимбек.

Эмеген таукел:

- Тутуш! - деп къычыргъанды.

Экиси да, атладан секиришип тюшюп, тутушхандыла. Эмеген Залимбекни кётюрюп ургъанды да, жерге инчиклерине дери батдыргъанды. Залимбек эмегенни кётюрюп ургъанды да, тобукъларына дери батдыргъанды. Эмеген кётюрюп ургъанды да, Залимбекни белине дери батдыргъанды. Залимбек

кётюрюп ургъанды да, эмегенни боюнуна дери жерге батдырып, башын чартлатханды.

Ючюнчю эмеген ёлгенден сора, алтынжал ажир келип, жылкыыгъа кьошулгъанды. Экиси да жылкыны сюрюп, Залимбекни жер юйчоюгне жетгендиле. Юч кюн солугъандан сора, юй иеси, алтынкьюйрукъ, алтынжал, алтынтуякъ жылкыны, эки тенг элтип, жартысын Жафаргъа бергенди, жартысын кесине кьойгъанды.

- Залимбек, энди ишибиз тынды. Алай мен бери жылкы сюрюрге келмеген эдим, - дегенди Жафар.

- Сора нек келген эдинг? – деп соргъанды Залимбек.

- Жафар ханны кызы Залимбекни хапарын билип келсенг, сен таза да тулпарса деген эди да, андан.

- Тулпар Жафар, аны билирге суйген жигитле сенден сора да бар эдиле, алай мен аланы барын да жерге кёмгенме. Насыбынг тутуп, сен ушакны жортууудан башладынг. Сени бу ниетинги билсем, санга этеригим да алай эди. Болсада сен жортууудда мени жангыз кьоюп кетмединг. Батырлыгынга хурмет этмей, - деп, жер юйчюкню бир жанында эшикден бир гулланы чыгаргъанды. Сора аны ачып, ёлюп тургъан бир ариу кызын кёрюзтгенди. – Бу ёлгенли бери, жашаууму татыуу кетип, дуниям кьарангы болгъанды. Жюрегим кьатыш, залимликке, кюйсюзлюкке берилгенме.

- Залимбек, сен муну нек басдырмайса? - дегенди Жафар.

- Да, кёзюм кьыйып кьалай бастырайым?

- Угъай! Сен муну сау этер муратынг барды. Мынга не зат жарарыкьды, айт! Мен аны жети кёкге чыгып, жети жерге кирлик болсам да, табарма, - дегенди Жафар.

Залимбек, арсар бола келип, былай дегенди:

- Жетмиш жети таудан аууп, бир терен кьолда онеки эмеген жашайды. Аланы таматарлары онеки башлы эмегенди. Аны жетинчи башыны тил тюбюнде алтын жюзюкчюк барды. Аны бармагына салсам, сау боллукьду, - дегенди. – Манга ары барыргъа жарамайды, мен жетинчи таудан ётгенимлей, кызы ёмюр-ёмюрге тас болуп кьаллыкьды.

Жафар, эрттен бла эртте туруп, Илячиннге миннгенди да, жолгъа атланганды. Жафар жол кьыдырып бара, бир акьсакьал кьартны ызындан жетгенди. Ол, атдан тюшюп:

- Салам алейкум, - деп, кьолун узатханды.

- Алейкум салам, ахшы улан, - деп кьарт жашны кьолун тутханды.

- Элден-журтдан узакьда жангыз кесинг не этесе? – деп жарсыгъанды Жафар. – Арыгъан болурса, атха мин, мен а атны адеж тутуп барайым.

- Аллах ыразы болсун, - деп, кьарт атха миннгенди да, ала, хапар айта, жол жингирикге жетгендиле.

- Намыслы жаш, сен ол онеки эмегенге бара эсенг, ма муну ал, - деп, акьсакьал анга бир чыммакь-акь минчакь узатханды. – Бу санга керек боллукьду.

- Сау бол, - дегенди жаш, акь минчакьны жан хуржунуна сала.

- Былайда жолубуз айырылады. Кьайгы этме, эл узакь тюйюлдю, - деп, акьсакьал юч атлам этгенлей, тас болуп кьалгъанды.

«Бу кьарт бош кьарт тюйюлдю, сора минчагы да бош минчакь болмаз»,

– деп кьюанганды тулпар.

Жафар жетинчи таудан аууп бара, бир кымылдай турган төбени көргенди. Ол төбө угъай – жети башлы эмеген эди. Жафар жерде аллай эмеген барды деселе, кюлюп кюоярыкъ эди, кёзю бла көргенине уа ийнанмай не амал. Доммай тутуп ашай турган эмегеннге жууукъ барып:

- Аш татлы болсун, эмеген! – деп, салам бергенди.

- Сау бол, сабийлериме ариу оюнчакъ! – деп, Жафарны аты бла бирге жан хуржунчугуна салып, дорбуннга кьайтханды. Дорбунда уа бир башлы эмегеннге - бир тууар сыйыннган кьазан, эки башлыгъа - эки тууар сыйыннган кьазан... , онеки башлы эмегеннге - онеки тууар сыйыннган кьазан кьайнай, эмегенле хапар-таурух эте тура эдиле.

Бир заманда, жети башлы эмегенни хуржунунда Илячин кишнейди.

- Мен бюгюн бир оюнчакъ тапхан эдим, - деп, эмеген хуржунундан Жафарны аты бла чыгъарып, алларына салгъанды.

Жафар кьоркьгъандан хайыр чыкьмазын билип:

- Мени сизге былай айт деп сау дуниягъа аты айтылган Залимбек ийгенди, бу сылхыр а, келечилик хатерими көрмей, хуржунуна сугъуп кьойгъанды, - дегенди.

-Эй-а! Алай этерге кьалай жарайды?! – деп, онбир башлы жети башлы эмегеннге кьутургъанды. Сора, Жафаргъа айланып: - Кьалай айт деп ийгенди сени бизге залим Залимбек? – деп соргъанды юч башлы эмеген.

- Мени аллыма нек чабаса?! – деп, онеки башлы эмеген онбир башлы эмегенни кьакьгъанды да, төппе айландыргъанды.

- Хы, не айтдыргъанды Залимбек? – деп соргъанды сора.

- «Уруш этерге хазыр болугъуз, келип барыгъызны да кырып, малыгъызны сюрюп кетерикме!» – деп айтдыргъанды.

- Аны кьаллай кючю барды, аны бизге бир айт! - деп тилегенди тамата эмеген.

- Аны кючю бек уллуду. Оюнлары айтсам, кесигиз хыйсап этерсиз.

- Айт, айт! – деп ашыкьдыргъандыла эмегенле жашны.

- Биринчиси буду. Мен кьая башындан доммай тенгли ташла тёнгеретсем, ол, бирин да жерге тюшормей, башы бла уруп-уруп, кьая артына аудурады.

- Аны неси барды?! Алай биз да эталлыкьбыз! – дегенди тамата эмеген.

- Эшта-эшта! – деп, Жафар эмегенлени дыгьылларына кьатылгъанды.

- Ийнанмаймыса?! Сора бу аллыбызда таугъа чыкь да, андан ташла ат! – деп ёкюргенди бир чёрчек эмеген.

Ол ингирде Жафар эмегенлени тау тюбюне тизип, башындан ташла жаудургъанды. Ала ташланы башлары бла уруп, муру-чуру этип бара эдиле.

«Тейри, ойналлыкьдыла!» – дегенди Жафар ичинден.

Ол ингирде эмегенледен алтысы кырылгъанды.

Сау кьалганла уа:

- Кьалайды?! Залимбекча ойнаялабызмы?! – деп махтангандыла.

- Андан да иги ойнайсыз! – деп, Жафар аланы кёллерине бал, жау жакьгъанды.

- Энди экинчи оюнун айт! – дегенди онеки башлы эмеген.

- Экинчи оюну уа былайды: Залимбек кьазанда кьоргъашин кьайнатып, аны шорпа орунуна ичеди!

- Биз а ичалмазлыкьмы сунаса?! – деп, эмегенле, Кьоргъашин кьаяда кьоргъашин эритип, ичип башлагъандыла.

Ол оюнда да бешиси ёлгенди. Онеки башлы эмеген а сау кылып:

- Ы-ы, бары да кырылдыла, мен сау кыалдым! - деп махтанганды. – Ючюнчю оюнун да бир айт?

- Ючюнчю оюну уа былайды: Залимбек, боюнуна дери кёлге киреди. Мен а буз урлугъуму суугъа атама да, кёл бузлайды. Залимбек бузлагъан кёлню кётюрюп, жагъагъа чыгъады! - дегенди.

- Адам улучукъ, кёлню бузлат! Мен Залимбекден кырыулу болгъанымы санга танытайым! – деп тохтагъанды эмеген.

- Да кеч болгъанды, эртген бла бузлатырма, - дегенди Жафар.

- Угъай! Тюз бусагъатда бузлатаса! – деп, тамблагъа дери тёзерге унамагъанды.

- Да охо! – деп ышаргъанды Жафар. Онеки башлы эмеген кёлге киргенлей, Жафар кёлге буз ырдауан кыйгъанды да, кёл олсагъатдан буз кыйнап кыалгъанды.

- Энди чыкъ! – дегенди Жафар.

Эмеген бузну ууатып, чыгъып тебирегенлей:

- Тохта, алай тохта! – дегенди Жафар. – Унутуп айта турама ансы, кёлде юч кюн бла юч кече турургъа керексе.

- Керек эсе турайым, манга былай хычыуун окъунады, - дегенди эмеген, Жафар а, бузну жарылгъанларын кыамиш бла сыргъанды. Боран юч кюн боранлап, кёл ташча кыатханды.

- Хайда, энди чыкъ! – дегенди Жафар.

Эмеген этмеген амал кыалмагъанды, алай бузну ууаталмагъанды.

- Энди сен мени ёлтюресе да ёлтюресе, алай токмагъынг бла керексиз термилте турмай, ол дорбуннга бар, - деп, кёзю бла бир дорбунну кёргюзтгенди. - Анда кюбюр барды. Кюбюрню ач да, кылычымы ал. Мени башымы жалаанда ол кесерикди.

Жафар, хата азданды деп, кюбюрге узун илкич бла узалгъанды. Алайлай кюбюрден бир кылыч чартлап чыкыгъанды да, илкични туурап, «зынг!» - деп, жерге тюшгенди.

Жафар, эмегени башларын кыйпап, тил тюбюнден жюзюкню алгъанды да, Залимбекке ашыкыгъанды. Юч ай жолоучу болуп, Залимбекни жер юйюне келгенди.

Залимбек, гулланы башын ачып, жюзюкню бийчесини бармагъына салганлай, ол, жукъудан аязгъанча кериле, сау болуп кыалгъанды.

Ол экисинде болгъан кыуанчны айтып ангылатыр сёз уста кыйда! Ала алай насыплы эдиле. Залимбек алтын жаллы жылкыны саулай Жафаргъа берип, ол юй бийчеси бла Наиманы кёрюрге тебирегенди.

Залимбек келеди деген хапар жайылып, халкъ сахар майданнга жыйылгъанды. Аны кёрюрге узакъ элледен да кёп адам келгенди. Анга тюбегенча, не айтхылыкъ аскер башчыгъа да тюбеменген эдиле. Зафир хан бла Икрам бий алларына чыгъып:

- Хош келегиз, дуня батырлары! – деп, аланы кыучакылагъандыла.

- Сен керти жигит болгъанынг халкыгъа таныпдынг! – деп кыуаннганды Наима да. – Энди мен санга барыргъа ыразыма.

Хан ол кюн окъуна Жафар бла Наиманы тоюн этгенди.

Отну мыдыхы ёчулюрге, Азизни хапары да бошалгъанды.

- Жашауну тутуругъу, айхайда, соймекликди. Алай батырлыкъ этмей, таза соймеклик табылмайды. Батырлыкъсыз, эрликсиз соймекликни тагыуу

да чыкьмайды. Сюймекликни сатханланы, алгъанланы да кёребиз, алай ала, Уллу Аллах буюргъанча, толу жашау, насып жашау эталмайдыла, кюн кечени алыша, жашаулары кыйымагъсыз ётюп кетеди. Жаланда жюрегинде уллу сюймеклиги болгъан жарайды халкыгъа. Фархадны Шириннге сюймеклиги тешдиргенди къаяны, ол сюймеклик бергенди инжиллип тургъан халкыгъа суу, - деп сёлешгенди Акбар.

Саудюгерчиле, Азизге ыспас этип, солургъа кетгендиле. Эртгенблагы жоллары кыйыын жол эди.

5. ХАН УЛУ ЛИНЬ-СЯН БЛА КЁКЛЮ КЪЫЗ МИНЬ-МЕЙ

Кериуан керти да кыйыын жол кьоратып бара, самум жел жетгенди. Кзулла, гузабагъа къалып, тюелени чёкдюргендиле да, адамла аланы ышыкъларына къысылгъандыла. Кзум къатыш ачыкъ этге тийген жел, хыршыдан башха туююл эди. Самум кёз ачдырмай сау сагъат гууулдагъанды сора, насыпха, тюз жетгенича терк тохтагъанды. Кериуан барны-жокъну тергеп, жолгъа тебирегенди да, кеч къарангы болгъунчу, бешинчи къонушха къорангъсыз жетгенди.

Кзулла биягъы от жакъгъандыла. Саудюгерчиле да аны тегерегине гюрен олтургъандыла.

- Аллахха минг шукур, адам къорангъсыз кзутулдукъ! – деп Акбар сакъалын сылагъанды.

- Быллай огъурсуз самумгъа уа тюбемеген эдим, - деп, Алий Акбаргъа къарагъанды. – Сен барыбыздан да кёп айланган саудюгерчисе, дуняда сен бармагъан-жетмеген жер хазна болмаз, сен не дейсе ансы?

- Быллай самумгъа уа мен да тюбемегенме. Бир насыпха ол терк тохтады ансы, ачырыкъ эдик, - дегенди Акбар. – Хо, энди аны кюйдукъ. Бюгюн хапаргъа къайсыгъыз тынгылатасыз?

- Сяо Линь айтсын хапар, бизни Чинден, аны халкындан да билгенибиз жокъду, - дегенди Ряз.

Саудюгерчиле барысы да анга къарап тохтагъандыла.

- Да айт дей эсегиз, айтайым, - деп, жукъа, узун сакъалчыгъын эки кюлу бла кезиу сылай, Сяо Линь хапаргъа киргенди.

Алгъаракълада Чинде эки ханлыкъ болгъанды: бири шималда - Чжоу, бири уа женубда - Инь. Шимал ханлыкъны ханы Дин-Сян тюзлюкню сюйген хан эди. Аны адамы монг жашагъанды. Уру жокъ, къайгъы жокъ, ауруу жокъ. Сабанлада пиринч элпек бите, гелеу сыртлада сыйыннгысыз мал сюрюуле отлай, халкь ырахат эди.

Женуб ханлыкъны ханы Чжан-Лан а, тегереге сыйынмай, залимлик этгенди. Халкын жарсыгып, зулмуда жашата эди ол. Аны ючюн халкы шимал ханлыкыгъа – Дин-Сяннга къачып башлагъанды.

Бир жол Чжан-Лан уугъа чыкыгъанды да, эллерин, шахарларын адамсыз, чуаналарын а оюлуп кёргенди.

- Халкъымы ким сюрюп кетгенди?! – деп ачыуланганды ол ёзюрлерине. - Бош къалгъан элледен мени хапарым нек жокъду?!

- Сизни уллулугъугъуз, - деп, баш ургъанды баш ёзюр, - халкынгы киши да сюрмегенди, ол кеси кетип къалгъанды.

- Къайры кетгенди! – деп къычыргъанды хан, кёзюне къан чабып.

- Чжоугъа кетгенди, сизни уллугъугъуз.

- Нек кетгенди?!

- Тюзюн билирге сюе эсенг, бизни ёлтюрмезге айт, уллу хан, - де, баш ургъанды ёзюр.

- Сёз береме, айтыгъыз! – деп, хан ёзюрлерине кезиу-кезиу тик къарагъанды.

- Уллу хан, Чжоуну ханы Дин-Сян халкъын къыйнамайды, анда уручулукъ жюриомейди, бай, жарлы да низамгъа сыйынып жашайды. Дин-Сян хар ишин тюзлюкден башлайды. Ашлары эркин, кёллери жарыкъ. Сен а, тереге сыйынмай, къуллерынгы ачытханлай тургъанса. Халкъ Чжоу ханлыкъгъа андан кетеди, - дегенди.

Инь къыралны ханы Чжан-Лан сагъышлы болгъанды. Сора:

- Халкъымы къайтарыр ючюн мен не этерге керекме? – деп соргъанды.

- Дин-Сянча, халкъгъа иги бол: тюзлюкдю ишни башы.

- Иги болургъа мен сёз береме, сиз а халкъымы ызына къайтарыгъыз, - дегенди Чжан-Лан.

- Уллу хан, шималчыланы насыпларына андан сора да барды бир сылтау. Ол да неди десенг: Чжоуну тёр шахары Хаоцинден узакъ болмай, кёл барды. Анда Джан-Мань деген сарыук жашайды. Ол Чжоуну сабанларына жауун жаудургъанлай турады. Андан монг битеди алааны тирликлери, андан семиздиле, сыйыннгысыздыла маллары.

- Ол сарыукени бизге кёлге ётдюрюгюз сора! - дегенди хан.

- Биз анга къарыу эталлыкъ туюлюбюз. Аны келтираллыкъ жаланда сыйкъырчы Сюй-Сянды. Ол дууа окъуп, сарыуеклеге сыйгенин этдирип къояды дейдиле.

- Сора аны табып келигиз! – деп буюргъанды Чжан-Лан. – Жумушубузгъа жараса, башы тенгли бир алтын берирме!

Баш ёзюр Сюй-Сянны табып, ханкъалагъа алып келгенди.

- Сёзюнде турсанг, мен Джан-Мань сарыуекни сени кёллерингден бирине келтирирме, - деп сёлешгенди ханга ол.

- Аны ючюн сен жанынгы къыйнама, - дегенди хан, аны оспарлыгъына кючден тёзе.

- Бир ыйыкъдан сарыуек сени бийлигинде боллукъду! - деп, ол Чжоугъа жол салгъанды.

Джан-Мань сарыуек аны сезгенди да, адам сыфатха кирип, кёлден узакъ болмай, агъач къыйырында жашагъан уучу жашха Ли-Баогъа келгенди. Келгенди да:

- Дин-Сян ханны халкъы былай монг некликден жашагъанын билемисе? – деп соргъанды.

- Билеме, - дегенди уучу, - ол тюзлюкню сыйген, этерин билген огъурлу ханды да андан.

- Андан сора уа неден?

- Кёлюбюзде Джан-Минь деген сарыуек жашайды да, ол сабанларыбызгъа бла жайлыкъларыбызгъа жауунла жаудургъанлай турады. Небиз да андан элпекди, - дегенди Ли-Бао.

- Сарыуекге бир жукъ болса уа?

- Ачлыкъ кирликди, - дегенди уучу.

- Сен сарыуекни таныймыса?

- Угъай.

- Сора таны: Джан-Минь менме. Сыйкырчы Сюй-Сян мени, жилин дууа оккуп, Инь ханлыкыгъа элтирге айтханды. Ол келню тёрт жанында жерге тёрт къазык уруп, сора, кьолларын кекге созуп, дууа оккуп. Ол кезиуде кел боркьулдап башлар да, мен суу башына чыгъарма. Мен суудан айырылгъынчы, сыйкырчыны садакь бла уруп ёлтюр. Уралмасанг, ол мени алып кетерикди, - дегенди.

Жети кюнден Сюй-Сян келге келип, Джан-Минь айтханча этип башлагъанды. Сарыуек кел башына чыкыгъанлай, Ли-Бао садакь бла уруп, Сюй-Сянны ёлтюргенди.

Сарыуек биягъы адам болуп, Ли-Баону къатына келгенди, сора:

- Биргеме кел, - деп, аны кел тюбюнде кьаласына эндиргенди. Джан-Миньни атасы, анасы да Ли-Баогъа бек жарыкь болгъандыла. Сени ахшылыгынг ючюн мен санга не этсем сюесе?! – деп соргъанды сарыуекни атасы.

- Манга жукь да керек туйюлду. Жашынг бизге этип тургъан неден да багъады, - деп, саугъа тилерге унамагъанды.

- Угъай, мен сени саугъасыз иерик туйюлме! – деп, къаты болгъанды Джан-Миньни атасы.

- Да берирден эсенг, алтын сынжырынгы бер. Ол «тут!» десенг, нени да тутуп кьояды дейдиле.

- «Харнетут» сынжыр бизни Цен-Чой деген откьус кьушдан сакълайды, аны берсек, ол бизни кьырлыкьды, - дегенди Джан-Мань. – Ансы биз аны сенден аямаз эдик. Башха зат тиле.

- Хурметли акьсакъл, мен бери саугъа алып ючюн энмегенме.

- Кьурлай иерик туйюлме, - дегенди кьарт сарыуек, - мен санга аламакь садакь берейим. Бу кьолунгда болуп, сенден бир жаныуар да кьутулмаз!

- Сау бол, хурметли акьсакъл, - деп, садагъын да алып, Ли-Бао ызына кетгенди.

Заман бара, Дин-Сян хан да халкын жарсытмай, ач этмей жашагъанды. Алай - аны жюрегин кыйнап тургъан бир уллу жарсыуу бар эди. Ол да не эди десенг: сабийи жокь эди. Дин-Сян чакьырмагъан хахим, билгич, жулдузчу кьалмай, ахырында, умуту юзюлюп, ол тюнлюп тохтагъанды. Алай Будданы кючю уллуду. Кюнлени биринде анга бир тулпар жашчыкь туугъанды. Жыйырма бла бир кюн баргъанды той-оюн. Атына Линь-Сян деп атагъандыла.

Линь-Сян суу кьамишча терк ёсенди. Айтхылыкь алимле аны окьургъа, жазаргъа, адеп-кылыкыгъа, оноу жюрютюрге, уруш этерге юйретгендиле, нек дегенде ол, бара-бара, хан боллукь эди. Хан а хар нени да уста бирлерге борчлуду. Дин-Сян хан жашына юч кьала ишлетгенди. Линь-Сян биринде жаз, биринде кюз, биринде уа кыш, суйгенин этип, заукь жашай эди.

Ишиз-кючсюз жашаудан эригип, Линь-Сян бир жол ючкюнлюк уугъа жашырын кетгенди. Ол, тюрлю-тюрлю чыпчыкь жырлагъа тынгылай, тюрлю-тюрлю тереклеге, тамаша гюллеге суйюне, агъачха терен киргенди. Ол бир агъач эчки атып, ызына айланганлай, Хурла кел жагъасында бир уллу терекни тюбюнде гытычыкь кергенди. Атын ары буруп, къатына барса, гыты аллында бир терен кьарт олтуруп. Акь чачы, сакъалы да белине жете, эки кезюн да кысып, Буддагъа кьуллукь эте тура эди. Линь-Сян анга салам бергенди да:

- Хурметли акьсакъл, сен бу тийреде эрттеденми жашайса? – деп сор-

гъанды.

- Юч жыйырма жыл жашайма, - дегенди къарт.- Атымы айтып сѣлеш, атым а Тан-Лин-цойды.

- Да, Тан-Лин-цой, сен кеси кесинги тузакъ этип, жашауунгу керексиз жоюп къойгъанса да?! – деп жарсыгъанды жаш.

- Ахшы улан, хар кимни ѳз къадары. Мени къадарым алай болур эди, алай жашауум бош кетгенди уа демейме.

- Да сен, сабий ѳсдюрген угъай, жолдан таш алгъанча бир зат окъуна этмегенсе сора, жашауунг къалай бош кетмегенди? – дегенди хан улу.

- Мен теирлирибизге къуллукъ этгенлей тургъанма, - дегенди къарт, бир кесек тынгылап. Сора, жашны къатына олтуртуп, хапарын башлагъанды.

- Мен былайгъа ажашып келгенимде, сенича болур эдим. Арыгъаныма да къарамай, атхан кийигими уча этеме да, тойгъунчу ашайма. Терек салкъында таянып тургъанымлай, бир ариу ауазла эшитип, кѳкге къарасам, булутлу кѳкню жарытып, бу сен кѳрген кѳлню жагъасына эки жыйырма бла бир къанкъаз къонады. Аякълары жерге жетгенлей, ала къызла болуп, суугъа чабып киредиле. Дунияда мен алача ариу жанлагъа кѳз ачмагъан эдим. Бир-лери уа артык ариу эди. Ай, кюн да сукъланырча бир мѳлек. Минь-Мей эди ол, Булутла къыралындан салымчы къыз. Ала жууунган да эте, жырласала, агъач уоп, дуня сефир макъамладан тола, жюрегинг эрликге, жигитликге, тау тѳппелеге талпынады. Не ауур къайгъы да, милдеуча* кѳрюнмей, умутунг жомакъ эсе да, толур деп ийнанаса. Мен ол къудуретни Минь-Мейни экинчи кере кѳргенимде сынагъанма.

Акъсакъл къарт алай айтып, тынгылап тохтагъанды. Линь-Сянны тѳзюмю аз эсе да, аны ашыкъдырмагъанды. Къарт мудах кѳзлерин кѳлге, ызы бла кѳкге ийип, къарыусуз кючсюннгенди, алай ызы бла кѳлю жарып, хапарын андан ары бардыргъанды.

- Минь-Мей эди ол. Ай, кюн да сукъланырча мѳлек. Мен, бир жарлы жаш, къызны туталсам да, аны Булутла къыралыны ханы Фан-Хун манга берлик тойюл эди. Алай толмаз умутум мени былайгъа байлады да къойду. Бюгюн, тамбла эте, кѳресе, бюгюн да турама былайда, бу Хурла кѳлге къарап. Энди кеталлыкъ да болмам.

- Хурметли Тан-Лин-цой, дуняда андан ариу жокъ эсе да, къачан эсе да бирде кѳкден Фан Хун ханны къызы Минь-Мей эннгенди деп, былайны сакълап тургъанынгы тюзге санагъан бек къыйынды, - деп, хан улу акъылын жашырмай айтханды.

- Ол бу кѳлге хар экинчи байрым кюн энеди. Мени былайгъа байлап къойгъан ол тойюлмюдю.

Алайлай чал къарт, тынгысыз болуп, жашха къоркъуп къарагъанды. Сора:

- Ой мен башсыз! Кет, балам, кет! Узай былайдан, хайда, хайда, турма! – деп, гузаба этгенди.

- Хурметли Тан-Лин-цой, не болгъанды, мени нек къыстайса? - деп, сефир этгенди жаш.

- Балам, мен билип айтама, кет, палахха къаласа сен да!

- Не палахды, аны аты жокъмуду?

- Аны аты Минь-Мейди! Балам, къач былайдан: аны кѳрюп, сен да палахха къаласа! Хайда, турма, кет!

Энди хан улуну алайдан кюч бла да кетераллыкъ тойюл эдиле. Къартны

хапары аны жүрегине кетмезча туйрелгенди. Ол Минь-Мейни кёрмей, энди былайдан кетерик туйюлдо!

Алайлай тийрени нюр жарыгып, кёкден кёл жагасына эки жыйырма бла бир кьанкьаз кьоннганды. Сора ала, мёлек кьызла болуп, суугъа чабып киргендиле. Жаш алагъа кёз кьакьмай, солуу алмай, жашырын кьарай эди. Минь-Мейни кёргенлей а, аны ариулугъу кёлоне чабып, эси аууп кьалгъанды.

Жаш аязгъанда, кюнню ауурлугъу кетип, ингир бола тура эди.

- Ай медет а! – деп, ажым этгенди жаш. – Жукьугъа кьалай хорлатып кьойдум?!

- Ол жукьу туйюл эди. Минь-Мейни ариулугъу кёлонге чабып, эсинг аугъанды, - дегенди кьарт. – Биринчи кёргенимде, мен да алай болгъан эдим.

- Жаным ичимде болуп, мен Минь-Мейни алмай кьоймам! – деп кьаст этгенди жаш. - Агъач эчкини башынга жарат, мен юйге барама. Экинчи байрым кюннге былайда боллукьма. Хайда, сау-эсен кьал! – деп, Линь-Сян, атына секирип минип, юйге кьууулгъанды.

- Алай тохта, - деп сёлешгенди кьарт Лянь-Синни ызындан. – Минь-Мейни туталлыкь жалаанда «Харнетут!» деген алтын сынжырды. Ансыз анга бир киши да кьарыу эталлыкь туйюлдо.

- Ол алтын сынжыр а кьайдады?! Жер тьобоне кирлик болсам да, артха турмам! – дегенди, артха бурулуп.

- Ол сынжыр Джан-Мань сарыуекни атасыны сынжырыды. «Харнетут» аланы Цен-Чой деген откьус кьушдан сакьлайды. Ала аны санга не хазна берсинле.

- Сау бол, хурметли Тан-Лин-цой. Мен сени ахшылыгынгы ёмюрде да унутмам, сынжыргъа да бир амал болур! – деп, жаш жолуна кетгенди.

Ол атын чапдырып келе, агъач кьыйырында Ли-Баогъа тьобеп кьалгъанды. Ала ушакь болгъандыла. Хан улу жүрек жарсыуун айтхылыкь учугъа айтханды. Сора:

- Минь-Мейни туталлыкь «Харнетут» деген алтын сынжырды, алай аны Джан-Миньни атасындан кьалай алайым ансы? – деп, мудах болгъанды.

- Хан улу Линь-Сян, мен ол кьарт сарыуекни таныйма, «Харнетутну» хаух тилесем, ол манга угъай демез, – деп, Линь-Сянны болмагъанча кьууандыргъанды.

- Сен алтын сынжырны манга тапдырсанг, мен санга этмезлик ахшылыкь жокьду! – деп, хан улу атдан секирип тьошоп, Ли-Баону кьучакьлагъанды.

Ала экиси да экинчи байрым кюнню эрттенлигинде кьартны гытысына келгендиле. Акьсакьал Линь-Сян кьоюп кетгенча, аяклары чалып, эки кьолун а бутларына салып олтура эди. Ол, кёлзлерин ачып:

- Келдингми, балам? – деп сёлешгенди.

- Хау, огъурлу Тан-Мин-цой. Бу уа нёгерим Ли-Баоду, кьолундагы сынжыр а...

- Кёреме, «Харнетут» сынжырды. Ишинг кьуралыргъа ушاپ турады, - дегенди кьарт, кьууанган бла жарсыгъанны арасында.

- Салымчы кьызла келирге биз хазыр болуп турургъа керекбиз. Барып, таша жерге бугъайыкь, - деп, экиси да алайдан кетгендиле.

Кёп да турмай, кёл башы жашил нюрден толгъанды, сора кёкден эки жыйырма бла бир кьанкьаз кёл жагъагъа эннгендиле да, айтып-айтмазча ариу кьызла болуп, кёлге чабып киргендиле. Ала, жүзген да эте, жырлап баш-

лагънларында уа, дуня сейир-аламат макъамладан толуп, гюлле окъуна башчыкъларын кёлге буруп, боюнчукъларын созуп тынгылай эдиле. Линь-Сян жол нёгерине къараса, - аны эси аууп. Къызла жагъагъа чыкъгъанлай, хангуш:

- Минь-Мейни тут, - деп алтын сынжырны сызгъанды. Сынжыр Минь-Мейни санларына чырмашып, къолун, бутун тепдирмей къойгъанды. Аны кёрген къызла, къычырыкъ этип, кёкге учуп кетгендиле.

Линь-Сян насыбына ийнанмай, къатына чабып жетгенлей:

- Эй, къара къул, бу этгенинг неди?! Мен Булутла къыралыны ханы Фан-Хунну къызыма, бармагъынг да тиймесин манга! – деп ачыуланнганды.

- Дуня ариуу, мен къул тюйюлме. Мен Дин-Сян ханны жашы Линь-Сянма! - дегенди жаш. – Мен сенсиз жашау эталлыкъ тюйюлме. Ариу, манга кел!

- Мени алай суйген эсенг, нек байлап тураса, ычхындыр.

- Учуп кетсенг а?

- Ийнанмай эсенг, боюумда накъут-налмас боюнчагъымы ал. Боюнчакъ кимни къолунда болса, аны оноундан чыгъар амалым жокъду, - дегенди къыз. – Къоркъма, теш.

Линь-Сян сынжырны тешип, къызны эркин этгенди. Алайгъа аязгъан Ли-Бао да келгенди. Хангуш анга сынжырны узатып:

- Цен-Чой къуш сарыуеклеге бир палах этгинчи, «Харнетутну» Джан-Миньнге жетдир, биз а акъырын-акъырын юйге бара барайыкъ, - дегенди да, Минь-Мейни къолундан тутуп, къартха келгенди. Жашауун кёл жагъасында умутлу ётдюрген къарт, олтургъаныча олтуруп, кёзлери ачылгъанлай, ёлюп тура эди. Сынжыр Минь-Мейни санларына чырмашханында, къызны гузабасын кётюралмагъанды. Линь-Сян Минь-Мейге къартны хапарын айтып, аны кёлге туурада асырагъанды. Минь-Мейни кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жиямукъла тама, ол насыпсыз къартха бек кюйгенди.

Линь-Сян ай бетли Минь-Мейни алып къалагъа киргенде, ханны, аны къуллукъчуларыны да тиллери тутулуп, къызгъа аралып къалгъандыла. Алай тамаша эди ол.

Дин-Сян хан, кёкледе да айтылырча, уллу той этгенди.

Линь-Сянны насыбы алай уллу эди, ол Минь-Мейни кёз къагъар чакълы бирге да жанындан иймегенди. Энди аны жашауу жаланда Минь-Мей эди.

Дин-Сян ханны бир къырс ёзюрю болгъанды. Линь-Сян анга артыкъ ыразы тюйюл эди да, ёзюр: «Дин-Сян кетип, Линь-Сян хан болса, ол манга кюн берлик тюйюлдю!» - деп, баш мадарын этип тебирегенди. Ол кезиуде ханлыкъны бир тарафында* къозгъалакъ* башланнганды. Дин-Сян къуллукъчуларын жыйгъанды да, аладан оноу сурагъанды. Линь-Сян урушха кетсе, ким биледи, ол анда жоюлур деген акъылда хыйлачы ёзюр:

- Уллу хан, жашынгы жигитлигин, урушха усталыгъын билмеген ким барды? Хорлам алыргъа сую эсенг, аны аскерге башчы этип, къозгъалакъчылагъа жибер, - деп, баш ургъанды. Ол акъылны башхала да тюзге санагъандыла.

- Багъалы ёзюрюм, сен тюз айтаса, бузукъланы бойсундурургъа айтхылыкъ жашым барсын. Ол аланы низамгъа салыр! – дегенди. Сора, жашын чакъырып:

- Айтхылыкъ жашым Линь-Сян, аскерими ал да, къозгъалакъчыланы низамгъа сыйындырып кел! – дегенди.

- Жолгъа къачан чыгъама? – деп соргъанды Линь-Сян.
- Не къарау барды, тебире. Аскер сени сакълап турады.
- Да сора юйдегими кёре кетейим, - дегенди хан улу.
- Жашым, аллайла эте туруп заман жокъду! – дегенди хан, жашы юйдегисине тюбесе, кёп къаллыгъын тергеп.

- Сора анамы кёре кетейим.
- Терк бол! – деп буюргъанды хан.

Линь-Сян анасына чабып баргъанды да:

- Анам, мен урушха барама, менсиз Минь-Мейге мында не боллугъун ким биледи. Аны жанына къоркъуу тюшсе, бу боюнчакъны анга бер, - деп, анасына къаты айтып, Линь-Сян къозгъалакъчыланы низамгъа жыяргъа кетгенди.

Жетикюнлюк жол къоратып, Линь-Сян къозгъалакъчыла тарафына жетгенди. Анда хангушха жарыкъ тюбегендиле. Сора акъсакъал къартла:

- Бизни ханнга дауубуз жокъду, жашауу минг болсун, бизни дауубуз жарым ханнгады, бизни тарафны башчысына. Ол жасакъ бла терибизни союп бошагъанды, - деп тарыкъгъандыла хан улугъа.

Линь-Сян жарым ханны ишин тинтип, къозгъалакъчыланы дауларын тюзге санагъанды, сора халкъдан жангы тараф башчы сайлап, ызына атланганды.

Хангуш Линь-Сян кетген кече, Дин-Сян быллай тюш кёргенди. Бир къыртчыгъа аны кёкиюрегин тешип, жюрегин чыгъаргъанды. Дин-Сян хан кёрген тюшонден бек къоркъгъанды. Ол къырс ёзюрюн чакъырып, анга тюшон айтханды. Къырс ёзюр а муратына жетер ючюн бир затдан да артха турлукъ туйюл эди. Ол ханны тюшон аманнга жорап, баш ура, быллай айтханды:

- Тюшонг иги тюш туйюлдю, уллу хан: не ёллюксе, неда тахдан таярыкъса.

- Къалай?! – деп элгенгенди хан.

- Уллу хан, тюш алай айтады. Алай къоркъма, сени къыйынлыгъынга бир мадар а барды.

- Не мадарды, теркирек айт! – дегенди хан, гузаба этип.

- Ханым, жети шаудандан суугъа эртген чыкъны тамызып, анга кёкло жанны къанын къошуп жууунсанг, гюнахларынг кетип, палахдан къутулурса, - деп, баш ургъанды къырс ёзюр.

- Эртген чыкъ иш туйюлдю, кёкло жанны къайдан табайыкъ ансы? – деп соргъанды хан.

- Уллу хан, Минь-Мей кёкло жан туйюлмюдю да?

- Ол дегенинг неди, ёзюр?! Жашым ансыз кюн да жашаяллыкъ туйюлдю!

- Уллу ханым: «Тукъум ючюн биреуню аяма, сахар ючюн элни аяма, къырал ючюн а сахарны аяма» дегендиле акъылманла. Сен жашынга башха къыз алырса, Минь-Мейни уа ёлтюр. Ёзге амал жокъду.

Хан жанына къоркъса, ол этмезлик не барды? Дин-Сян Минь-Мейни ёлтюрюрге эркинлик бергенди. Аны эшитген къарауаш къыз ханны оноуун Минь-Мейге, ол а, жияп, къайын анасына айтхандыла.

- Суйген келинчигим, мында къаласа да, сен ёлесе, кетесе да, жашым ёледи, къалай этейим? – дегенди ханыша, амалсызгъа къалып.

Минь-Мей, не айтыргъа билмей, баш тебен болгъанды.

- Балам, сени ёлюрюнгю мен суймейме. Сау кьалсанг, кьадар, жазык-сынып, сизни биягъы тюбетирге да болур. Жашым кете туруп: «Анам, мен урушха барама, менсиз Минь-Мейге мында не боллугъун ким биледи. Аны жанына кьоркьюу тюшсе, муну анга бер» деп, бу боюнчакъны манга кьойгъан эди. Аллай заман келди, ма, ал, - деп, боюнчагъын Минь-Мейни кесине бергенди.

- Мен журтума кьайтама. Линь-Сян мени излерден болса: «Хан улу Линь-Сян, Минь-Мейге жолунг жан кьоркьюудан толу, адам хыйсап этмезча кьыйын боллукъду; бек инжилликсе, андан эсе кьадарынга бой сал» де. Унамаса, мен бусагъатда санга айтырыкъны сёзю сёзю бла анга айт: Шимал жанында юч къара къая сюеледи; аланы аусанг, энтта юч къара къая кёрлюксе. Аланы дорбун бла ётгенлей, санга кьочхар башлы, теке башлы жьыртхыч жаныуарла тюберле. Аладан сау кьутулсанг, жети башлы жилиан бла сермешириксе. Аны хорласанг а, тьойюше тургъан эки деу бугъагъа жолугъурукъса. Сен аланы бирер мьойюзюн сындырсанг, ала санга жол кьоярла. Аладан кьутулгъанлай, эки темир аскерчиге тюбериксе. Сен аланы да хорларгъа керексе. Арлакъ баргъанынглай, жолунгу Желмаууз кесер. Сен аны эсин аудурмасанг, ол сени жоарыкъды. Сакъ бар: билмей тургъанынглай, аякъ тюбюнгден жур тайып, суу айланмагъа тюшериксе. Андан чыгъалсанг, сарьуекледен толу, жилиай тургъан бла жырлай тургъан эки черекке тюбериксе. Жилиай тургъан черекни кюлоп, жырлай тургъан черекни уа шумсуз ётерсе. Аладан ётгенлей, беш жюз жиннге тюбериксе. Сен аланы да хорласанг, Булутла кьыралына жол ачылып. Сени юйдегинг андады.

Минь-Мей кьайын анасына алай айтып, тышына чыкыгъанды. Жалдат аны тутар умут этгенлей, Минь-Мей кёкге кётюрюлюп, учуп кетгенди. Аны кёрген хан кьоркьуп, кьырсе ёзюрге:

- Кёкло жанны учуруп ийдик, энди не амал? – деп соргъанды.

- Жарсыма, жети шаудан суугъа эрттен чыкьдан тамызып жууунсанг, этген гюнахларынгдан кьутуллукъса. Гюнахларынг ауур болсала, Минь-Мей учуп кеталлыкъ тьойюл эди, - деп алдагъанды ханны.

Юч кюнден Линь-Сян да кьайтханды. Атасы анга жарыкъ тюбегенди, кёп ариу сёз айтханды, махтау бергенди. Сора кеси бла сый кьангагъа олтуртханды. Алай жашны эси Минь-Мейде эди:

- Уллу хан, мен ач тьойюлме, Минь-Мейге барма кьой мени, - деп тилегенди жаш.

- Барырса Минь-Мейге да, мени бла бир кесек олтур,- деп, атасы аны иерге унамай иги кесек тургъанды. Болсада, жашны андан кёп тьялмай, кьаласына барма кьойгъанды.

Линь-Сян кьаласына келсе – Минь-Мей жокъ.

- Минь-Мей, жаным, кьайдаса?! – деп кьычыра, уллу кьалада ол жаныча кёрген юйдегисин кёп излегенди. Сора, кьарауаш кьызланы чакъырып:

- Минь-Мей кьайдады, мен аны нек тапмайма? – деп соргъанды.

Кьарауаш кьызла хан улугъа бир затны да жашырмай айтхандыла. Ата-сыны кюйсюзлюгю аны шашдырыгъа жетип, ол анасына келгенди.

- Жанымдан суйген балам, мен атанга жукъ айталмадым. Алай Минь-Мейге сен аманат этген боюнчакъны бердим да, ол бедеш ёлюмден кьутулду.

- Анам, манга ансыз жашау жокъду, - деп, хан улу мудах болгъанды.

- Жашым, былай кюйме, Минь-Мейден ариу да табылып.

- Табылыргъа да болур, алай манга Минь-Мейсиз кюн жокъ. Мен аны

табаргъа керекме, ол бу палахха мени ючюн къалгъанды, - деп, къаладан суху чыгъып кетгенди. Сора, акъ атына минип, Хурла кёлге баргъанды да, кёл жагъада къартны гытысында орналгъанды. Ол Минь-Мейни тапмаса, алайда къаллыкды, жашауун сакълауда ашыргъан къыйынлы акъсакълалча, ёлген да алайда этерикди.

Хан бла ханыша, жашларын тапмай, къайгъыгъа къалгъандыла. Ханыша, ханнга кёлкъалды болуп:

- Сер ёзюрюнге тынгылап, жашымы насыпсыз этгенинг бла къалмай, шашхын да этдинг, кесинг излерик эсенг да, баламы табып кел,- деп жилигъанды.

Линь-Сянын кёп излегендиле, алай табалмагъандыла. Бир Ли-Баодан сора аны къайдагъысын билген жокъ эди. Ли-Бао, хан улу ачдан ёлмез ючюн, анга кийик атып элтип тургъанды.

Бир кюн хан, Ли-Баону чакъыртып:

- Сен, айтхылыкъ учу, бу тийрени иги билесе, жашыма иш тюбемегенмисе? – деп соргъанды. – Андан бир хапар берсенг, санга борчлу болуп къалмам.

Ли-Бао, ханнга ётюрюк айтыргъа болмай, баш уруп:

- Улуу хан, билеме, алай айтсам, жашынг бек чамланырыкъды, - дегенди.

- Айтмасанг а мен чамланырыкъма! – деп, хан ачыуланнганын билдиргенди.

- Улуу хан, ол Хурла кёл жагъасында къамиш гыгычыкъда турады. Кишиге айтма деп бек тилеген эди да, мен андан тынгылап турганма, - дегенди учу.

- Мени жашыма элт! – деп буюргъанды хан.

Этер амалы жокъ: учу ханны, аны жыйынын да Хурла кёлге алып баргъанды. Линь-Сян, юсю тозурап, чачы, сакълалы жетип, пакъырачыгъа ушап тура эди. Жаш атасы аллына келгенде да, жеринден турмагъанды. Аны кёзлери кёлге къарап эдиле.

- Мен сени атангдан сора да, сени ханынгма, ёрге тур! – деп ачыуланьур умут этгенди хан, алай аны сёзлери Линь-Сяннга милдеу да туйюл эдиле. Хан, аман бла халны тюзеталмазын билип:

- Жашым, терс болганма, кеч да, юйге кел. Анангы жилимагъан кюню жокъду, бир да болмай эсе да, аны терге, - дегенди, ауазын жумушатып.

Линь-Сян, жилий тургъан анасыны сыфаты кёз аллына келип, юйге къайтыргъа ыразы болгъанды. Алай андан не хайыр: къалагъа кирирге унамай, къамиш жатма этип, анда жашап башлагъанды. Анасы, жашыны къыйналгъанына андан кёп тёзалмай, Минь-Мейни ахыр сёзлерин, сёзю сёзю бла айтханды. Линь-Сяннга олсагъат жан киргенди, жюрегинде умут жилтнин тирилип, юшюген жанын жылытып башлагъанды. Бир айдан анга алгъыннгы кючю, базгынлыгъы къайтып, ол кесин жолгъа къурап тебирегенди. Атасы, тынгысыз болуп:

- Жашым, сен болмаз иште къуралганса. Минь-Мейден да ариуун табарма, биргеме тур ансы, - деп тилегенди. – Ышаннгылы нёгеринг да жокъ.

- Хан атам, манга Минь-Мейден башха къыз керек туйюлдю, андан сора да, мен аны аллында борчлума. Мен аллай айып бла къалай жашау этерикме? Къой, тыйма мени. Нёгер дей эсенг а: ай нёгерсиз къыдырады узакъ жолун! Жел нёгерсиз къыдырады къум айлакъны. От а, от?! Ол излеймиди кесине нёгер, агъачны жырып чыгъар ючюн?! Мен, ёреме от жаннган, суусап

кысхан хан улу, аладанмы кырыгузма. Мени суусабымы кындырлык жалаанда Минь-Мейди, не мен аны табарма, не да куююп кетерме. Адам умутуна талпый эсе, анга жетер ючюн, ахыр солугуна дери тунгюлмей кюреширге керекди. Тап, болмазлык иш эсе да ол.

Линь-Сян жолгъа мычымай атланганды. Ол, айлык жол кыратып, шимал жанында юч кыра кыягъа жетгенди. Ючюсюн да аууп, биягъы юч кыра кыя кыргенди. Кырангы дорбун бла аланы ётгенлей, анга кычхар башлы, теке башлы кырткыч жаныуарла чапхандыла. Линь-Сян аланы кырып, жети башлы жилиан бла сермешгенди. Аны да хорлап, туююше турган эки деу бугъагъа жолуккыганды. Ол аланы бирер муююсюн кылычы бла юздюргенлей, ала анга жол кыюйгандыла. Аладан кытулганлай, хангушха эки темир аскерчи чапханды. Линь-Сян аланы да хорлаганды. Алай кыыйынлыклары аны бла бошалмагандыла. Арлак барганынлай, жолун Желмаууз кесгенди. Линь-Сян, кюеше кетип, аны кыягъа урганды да, эсин аудурганды. Шаушюгют* бетни бара турганынлай, аяк туююнден жер тайып, хангуш суу айланмагъа туюшгенди. Андан кытулганлай, сарыукледен толу, жилий турган бла кырлай турган эки черекте туюбегенди. Жилий турган черекни куююп, кырлай турган черекни уа шумсуз ётгенлей, беш кюз кыра жинне туюбегенди. Аланы уллу кыыйынлык бла хорлап, Линь-Сян Булутла кыралыны тёр шахарына жетгенди. Шахарны тегереги уллу бостан эди, жаннет чыпчыкыладан, сейир-аламат жемишледен, таза келледе кюзген акъ, кыра да кыанкыазладан толу бостан. Минь-Мей а, отоунда жек кюзюсюне кырап, Линь-Сянны хар атламын кырюп, уллу азап чегип турганды. Хангуш бостанга киргенлей а, кырауашларындан ючюсюн аны алып келирге ийгенди. Кызла Линь-Сянны кыалагъа жашырын кийиргендиле да, киши кыремзча букдургандыла. Минь-Мей, атасына барып:

- Атам, мени баш ием, хан улу Линь-Сян бери келсе, сен анга не этер эдинг? – деп сурганды.

- Ол сени былай кыыйнаганы ючюн, мен аны маймул этип кыорык эдим! – дегенди сур.

- Линь-Сян адамды, ол бери кыалай келаллыкды? Мен бош алай сурган эдим, - дегенди Минь-Мей, баш ийип. Фан-Хун хан, кызын мудах этгенин кырюп:

- Хан улу Линь-Сян бери келсе, мен анга жашымача туюбер эдим! - деп ышарганды.

Минь-Мей, кыуанып, Линь-Сянны атасыны аллына алып келгенди. Фан-Хун хан:

- Сен, ким да сукъланырча, батыр уланса. Бери алыкы бир адам да жеталмаганды. Санга кыч-кыару берген мени кызыма суюмеклигинди да, сизни бир бирден айырыгъа кылом бармайды, - деп, киеуюн кычакылаганды.

Арада кыл ётгенди. Линь-Сян тууган жерине асыры тансыкыдан, мудах болуп башлаганды. Бир ингирде Минь-Мей:

- Нек мудахса, наным? – деп сурганды.

- Кече сайын туюшомде тууган жерими кыреме да, бек инжилеме, - дегенди хангуш.

- Сора атама айтайык, ол бизни тыярык туююлдю, - дегенди Минь-Мей.

- Жаным, сен мында ёморлоксе, - дегенди жаш.

- Наным, сен да, - дегенди Минь-Мей да.
- Эр киши кьайда айланса да, журтуна кьайтыргъа керекди, - дегенди хангуш.

- Юйдегиси уа – биргесине, - деп ышаргъанды хангоша уа.

- Жерге энсенг, сен да кьартайырса, бир кюн а ёлорге тюшер, - деп, Линь-Сян мудах болгъанды.

- Наным, мен сенсиз жашау эталлык туююлме. Сени бла кюнюм минг жылдан да татыулуду манга, - деп, Минь-Мей Линь-Сянны кёзюне, ышара, жумушакъ кьарагъанды.

Линь-Сян, Минь-Мейни кьолчугъун кьолуна алып:

- Жаным, сора юйюбюзге барайык! - дегенди, аллай насыпха кючден ийнана.

Фан-Хун кызын, киеуюн да тыйып кёп кюрешгенди. Ахырында, болмазын кёрюп, ыразылыгы бла бирге, учхан кьайыгы да бергенди. Энди аланы жерге энер, кёкге чыгъар амаллары бар эди. Фан-Хун хан киеуюне Чжоуда жюрюмеген сейир-тамаша саугъала берип, экисин да жерге ашыргъанды.

Дин-Сян хан ёлгенден сора, ханлыкъ Линь-Сяннга ётгенди. Ол, кьыр ёзюрю ханлыкъдан кыстап, терсбоюн кьуллукъчуланы орунларына тюз адамланы салгъанды. Минь-Мей а Линь-Сяннга эки тулпар жаш бла бир ариу кызычыкъ тапханды. Ала, насыпларына кьууана, кёп жашап, экиси да бир кюн ауушхандыла, - деп бошагъанды Сяо-Линь хапарын.

От жарыкда кёпню кёрген саудюгерчилени сур бетлери чин хапардан жылынып, Сяо-Линьнге ыразылыкъларын билдиргендиле.

- Таза суймекликге кьыйынлыкъ табылып кьалады. Алай ол керти суймеклик эсе, не палахны да хорлайды. Кёресиз, энди батыр жюрекли Линь-Сянны аты таурухлада айтылады. Жерде аллай жашла болмасала, жашауну кьыйматы кьалмаз эди, - деп, кесамат этгенди Алий.

- Кьырлыкъ, жалгъан сёз адам улугъа кёп кьыйынлыкъ сынатып келеди, алай ол андан хыйсап этип, тюзелялмайды ансы, - дегенди Акбар да, жеринден кьоба.

Кёк дарийге кюнюш ахча чачылгъанча, жулдузла чууакъ кёкде жарык жана, Элияс сыртындан тюшоуп, от жагъада бир кесек мычыгъанды. Ол, жер этегинден чыгъа келген жарык айгъа кьарап, Айсананы эсгере эди.

6. КЪУШЛА ЁСДЮРГЕН АРИУ АЛЬМИРА БЛА АЙ СЫФАТЛЫ ГРЕСИЯ

Алтынчы кьонушлары кезиуло керуансарайда эди. Не десенг да, чатыр, бёкем ишленген мекамча, тынчылыкълы болалмайды. Асламысында керуансарайланы иелери саудюгерчилеге иги кьараучу адамладыла. Бу да саудюгерчилени не кереклерин да тапдырып, жукъдан апчытмай, солууларын зауукълу этерге эртте уста болгъанды. Саудюгерчиле жумушакъ жастыкълагъа таянып, татымлы ашап бошагъандан сора, кьалиян да тарга, ушакъгъа киргендиле.

- Аллахха минг шукур, жолубузну ауурлугъу кете барады! – дегенди Алий, сакъалын сылай. – Юч кюнден Мединагъа жыйыллыкъбыз.

- Хау, сау-саламат жетейик ансы, - деп ышаргъанды Ряз.

- Аллах айтса, жетербиз: кюн иги, тюелерибиз сау, кылауурларыбыз сакъ, - деп кыошханды Мансур да.

- Бюгюн а ким айтады хапар? – деп соргъанды Алий, кыалиянны тютюн-лете.

- Испанлы Гойо айтсын, - деп, саудюгерчиле анга бурулгъандыла.

Гойо уа иничкеаууз кылычына жау сюрте тура эди. Ол кылычын бир жанына салып:

- Нек айтмайма, айтайым! - деп, жарыкъ ышаргъанды. Аны иничке узун мыйыгы бла ючгюл сакъалчыгы ариу ишленип эдиле.

- Дунияда алай да болады, - деп башлагъанды Гойо. - Филипп деген ханны жашы, чурукъчуну жашы бла шуёх эди. Ала, шёхлукъларын кишиден да жашырмай, шахар орамлада, майданлада, бостанлада бирге айлангъандыла. Хангушну аты Дези, жарлы жашны аты уа Блас болгъанды. Блас огъурлу, батыр да жаш эди. Аны юсюне да, субай санлы, чырайлы, ушагыулу да жаш.

Бу тюрлю шуёхлукъну Филипп огъурамай, чурукъчуну жашын кыласына чакъыртханды да:

- Мени жашым хангушду, сен а бош бир жарлы мискин. Алай жеринги билип турмадын! Аны ючюн мен сени ханлыгъымдан кыстайма! Бусагъатдан окъуна жолгъа тебире! – деп, Бласны кыласындан кыстап ийгенди.

Ханны буйругъуна амал жокъ: Блас ата-анасын кычакълагъанды да, ар-магъын атны кыанжыгъасына кысып, аллы айланган жары атланганды.

Хан улу Дези, аны эшитип, Блас бла кетерге акъыл этгенди. Ол, жолгъа керек затларын алып, отоундан чыкыгъанлай:

- Ай жаш, кыайры тебирегенсе? – деп соргъанды хан.

- Сен мени антлы тенгими ханлыкъдан кыстагъанса, мен да аны бла кетеме, - дегенди хангуш.

- Бир жары да кетмейсе! Уллу башынгы гитче этерге мен эркин этмем! Аллаи бедиш манга, санга да керек туююлдо! – деп урушханды хан жашына. Алай ол не бек жаныса да, Дези Бласны ызындан кетип кыалгъанды.

Бир кесекден хангуш тенгин жетгенди да, ала, атларындан секиришип тюшоп, бир бирлерин кыаты кычакълагъандыла.

Антлы тенгле азмы, кёпмо баргъандыла, ким билсин, бир кюн ала кыалын агъачха киргендиле да, бара-кете, бара-кете, бир чынгыл кыаягъа тюр-тюлгендиле. Эслеп кыарасала, кыая башында уллу кыуш уя. Хан улу бла Блас кыая башында кыуш уягъа ёрлегендиле. Жети кыат темир бурууну ётюп, ала солуусуз жатып тургъан бир ариу кызыны кёргендиле. Кызыны бармагында дуняда бир ханышаны да болмагъан алмаз жоюзюгю. Хан улу кызыны бармагына чанчылып тургъан тырнакъ кесекни чыгъаргъанлай, кыыз кёзлерин ачханды. Сора, ёрге туруп:

- Манга не болгъанды? Сиз да кимлесиз? – деп кыоркыгъанды.

- Тюнюндю, ариу кыыз, мен а хан улу Дезиме. Бу уа тенгим Бласды, - дегенди Дези, тенгин кёргюзтюп.

Кыыз асыры ариудан, хан улуну жаны анга киргенди да кыалгъанды.

- Мен а кыуш кызыма, атым да Альмирады, - дегенди.

Алай Дези, анга ийнанмай:

- Сен, баям, хан кызыса, атынг да аны айтып турады: Альмира – хангошады.

- Угъай, мен кыуш кызыма, жашауум да бу кыяны башында, кыуш уяда ётюп барады, - дегенди Альмира.

- Ариу кыыз, сен хан кызы туйюл эсенг, ыразы бол да, мен сени хангоша этейим. Манга кел! – дегенди Дези, кызыны аллында бир тобугуна ийилип.
Жаш чырайлы эди, хангуш эди да, кыыз угъай деп айталмагъанды. Ол:
- Ыразыма, - деп ышаргъанды. Сора итин, киштигин да алып, жашла бла кыаядан эннгенди.

Энди ала ючеулен эдиле. Ингир ала Блас кийик эчки атып келгенди да, от жагып, уча биширгенди. Ючносю да, ашап, киштикни, итни да тойдуруп, хапаргъа киришгендиле.

Хан улу Дези, Альмирагъа жумушакъ кърап:

- Дунияда менден насыплы адам болмаз: сен бийчем болургъа ыразылыгъынгы бергенсе. Алай, ариу хангоша, сен бизни ата-ананг бла танышдыр: бизге аланы ыразылыкълары да керекди, - дегенди.

- Мен кыуш кызыма, мени ёзге ата-анам жокъду, - деп, мудах болгъанды Альмира. Сора аны кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жиялмукъла жерге тамгъандыла.

Ол кезиуде терек тамырланы ичинден бир жек кишичик чыкыгъанды. Ол жууадан* аз уллу эди.

- Кызыны бош кыйнамагъыз, ол сизге жукъ айталлыкъ туйюлдю, - дегенди жекчик.

- Сора нек? – деп сейирсингенди хангуш.

- Кыыз кесини юсюнден жукъ да билмейди.

- Сен айт сора, билгеннге ушайса! – деп тилегенди Дези.

- Билеме, - дегенди жек кишичик, - айтхан да этейим. Сёзюмю бёлмей, кёл салып тынгылагъыз. Бир сют сатыучу тиширыу сют сатаргъа шахаргъа тебирегенди. Юйде кюяр амалы болмай, ючжыллыкъ кыызчыгъын да биргесине алгъанды. Жол арыгып, тиширыу терек салкында солургъа тохтагъанлай, кёкден бир уллу кыуш сызылып келип, кыызчыкыны алып кетгенди. Жарлы анасы кычырыкъ этип жиягъандан ёзге кыушха жукъму эталлыкъ эди: кыуш булутлагъа синнгенди да кетгенди. Ата кыуш, ол кыралны чегинден чыгып, кыызчыкыны кыая башында бир темир уягъа алып келгенди да, ана кыуш ол ариу кыызчыкыгъа бек кыуаннганды. Ана кыуш ата кыушха:

- Агына не атайыкъ? – деп соргъанды.

- Альмира атайыкъ, кыызчыкъ керти да хангошагъа ушайды.

- Тюз айтаса, кеси да бек ариу атды! – деп кыуаннганды ана кыуш.

Эки кыуш да кюн сайын кыызчыкыгъа ариу кийимчикле, илляула алып келип тургъандыла. Ала аны бир затдан керекли этмей ёсдюргендиле. Кыызчыкыгъа онжети жыл толургъа уа, кыушла сэгъыш этгендиле да, анга алмаз жюзюк келтирирге келишгендиле. Алмаз жюзюг а Кыаф тауланы башында буз дорбунда болгъандан сора да, ары сау ай учаргъа керек эди. Кыушла, кыызчыкыны ашын-сууун да хазыр этип, учуп кетгендиле. Жети кыат темир чалдиш уяда кыызчыкъ ити, киштиги бла кеси кьалгъанды. Урларгъа суюген киштикни кыыз бир кюн ашсыз кюйгъанды. Киштик ачыуланнганды да, суу кыуюп, тыпыр отну ёчюргенди. Отсуз кыалып, кыызчыкъ аш биширалмай юч кюн тургъанды. Тёртюнчю кюн тегерекге кыарай кетип, Альмира ожакъ тютюн кёргенди да, от алыргъа тебирегенди. Ол жети кыат темир эшикни ачып, кыаядан эннгенди. Эннгенди да, тютюн чыкыгъан таба кетгенди. Тюшге дери барып, кыызчыкъ

бир гытыгыа келгенди. От жагыада бир кьарт кьатын арыкь кьолларын жылыта тура эди. Ол, омакь кийимли ариу кьызчыкьны кёрюп, жарыкь болгьанды. Альмира уа аны обур болгьанын кьайдан биллик эди.

- Кьызым, не жюрюйсе, атынг да неди? – деп соргьанды кьарт обур.

- Мен кьуш кьызыма, атым а Альмирады, - дегенди кьызчыкь, - отум ёчулюп кьалгьанды да, от тилей келгенме.

- От бермей а, алай мени кьартлыгыма хурмет эт да, кьол тирменде унчукь тарт, - деп тилегенди обур. Ол хыйлагьа айта эди: кьыз бир кесек мычыса, уудан жашы келип, аны мында тыйып кьоярыкь эдиле.

Альмира эринчек кьыз тхойул эди да, ол обур кьатыннга ун тартып, кетерге тебирегенди. Жашы уудан келмей, адыргы болгьан кьатын, элекге мыдых кьуюп:

- Жолда элей бар, - деп, элекни Альмирагьа бергенди.

Альмира, обур кьатын айтханча, жолда мыдыхны элей баргьанды. Кьуш уягьа жетип, тыпырда от жакьгьанды да, аш биширип, киштигин, итин тойдургьанды, сора кеси да ашагьанды.

Обурну жашы юйге кьайтханлай, анасы анга кьызчыкьны хапарын айтханды да, ол киол ызын тутуп кьуш уягьа келгенди. Кьыз асыры арыгьандан, итни юргенине да уяналмай жукьлай эди. Обурну жашы эшиклени ачама деп кёп кюрешгенди, алай уу тырнагьын да сындырып, ызына кьайтып кетгенди. Кьушла жетип кьалсала, анга не кюн келлигин жаш иги биле эди. Эрттенликде Альмира алты эшикни ачып, жетинчини ачаргьа узалгьанлай, бармагына тырнакь кесек чанчылып, ёлюп кьалгьанды. Олсагатдан кьушла да жетгендиле, алай суйген кьызчыкьлары ёлюп эди. Ала аны бармагына алмаз жюзюкню салып, юслерине аугьан кьыйынлыкьны кётюралмай, алайдан учуп кетгендиле. Андан арысын а кесигиз да билесиз, - дегенди жек кишичик. Сора келгенича, терек тамырларына кирип кетгенди.

Бир кесекден хангуш бла хангоша кьаты жукьлагьандыла, Блас а, агьачда абирекле кёп эдиле да, Дезини бла Альмираны тынчлыкьларын сакьлай, тегерекге сагьайгьанды. Ол терекле арасында айлана, хар шыхьртха, дауургьа сагьая, бир дорбуннга келгенди. «Абиреклени кьонушларымы болур бу?» - деп, Блас, кьылычын сууруп, дорбуннга киргенди. Анда юч жылтырауукь ташдан сора жукь жокь эди. Блас кетеме деп ызына бурулгьанлай, юч ташха, жай кёкде чиммакь булутча, юч акь кётюрчюн кьоннганды. Аз ташха аз кётюрчюн кьонмайды дер эдинг, алай ала кьызлача сёлешип башлагьандыла.

Биринчи кётюрчюн былай дегенди:

- Жарлы хангуш! Тамбла аны алма бахчада не кьыйынлыкь сакьлагьанын билсе, ол алай ырахат жукьламаз эди. Хангоша алмадан кьапханлай, ёлюп кьаллыкьды!

Экинчи кётюрчюн былай дегенди:

- Хангушха боллукьну да сурама! Тамбла ол шау шаудандан суу уртласа, ёлюп кьаллыкьды.

Ючюнчю кётюрчюн а былай дегенди:

Сизни тасхагыыз мени тасхамы кьатында бошдула! Хангоша бла хангуш жолда ёлмеселе, ханкьалада аланы ачы ёлюм сакьлайды: тойлары болгьан кече, экисин да жети башлы жилиян бууарыкьды!

Блас ол сёлени эшитип элгенгенлей, кётюрчюнле аны эслеп, жолун

кесгендиле. Сора:

- Сен тасхабызны бош билдинг, аны кишиге айтсанг, таш болуп кьаллыкьса, - деп, учуп кетгендиле.

Насыпсыз Блас! Ол хан улуну, хангошаны да бек ариу кёре эди, алай болганлыкьгьа, тасхасын билдирсе, кеси ёмюр-ёмюрге таш сураг болуп кьаллыкьды. Болсада, уу алмалы терек бахчадан бла шау шаудандан хатасыз кьутулурбуз деген умуту уа бар эди.

Блас, хангушну уятханды да:

- Ызыбызгьа кьайгайыкь! Сен быллай ариу бла ханкьалагьа келсенг, атанг санга кечер, манга да сени бла шуёхлукь жюрютюрге эркин этер, - дегенди.

Хан улу тенгини сёзюне кьачан да бек ышана эди да, ала ызларына айланнгандыла. «Биз бери келе, не терек бахча, не шаудан кёрмеген эдик, кьайтхан да, келгенибизча этейикь» - деп, Блас артха артыкь кьайгьырмай келе эди. Алайлай ала алтын терек бахчагьа тюртюлюп кьалгьандыла. Алмала эртген кюнню жарыгьында аламаг ариу жылтырай эдиле. Энди не этсин Блас?! Кьыз бусагьат манга алма юзюп бер деп тилерикди деп сагьыш этерге, хангоша:

- Хан улу, ол аламаг алмаладан манга бирин юзюп берчи! – деп тилегенди.

- Бу бахчаны иеси барды, сормай алыргьа жарамаз, - дегенди Блас.

- Бир алмачыкь ючюн ол жарлымы боллукьду? – деп кюлгенди хангоша, сора алмагьа узалгьанлай, Блас атха кьамичи уруп, экисин да алма бахчадан терк чыгьаргьанды.

- Бу этгенинг неди?! – деп ачыланнганды хангуш.

Блас сабыр:

- Алай керекди, тенгим, - дегенди да, Дези терк сууугьанды.

Ала чакьгьан кьызыл-ала гюл таланы ётюп, агьач кьыйырына жетгенлей, Дези кюнде жылтырай баргьан шаудан сууну кёргенди. Ол атын чапдырып, шауданнга жетгенди да, атдан секирип тюшгенди; сора ууучу бла суу алып, аузуна элтгенлей, Блас, жетип, сууун тёкдюргенди.

Хангуш бек суусап эди да:

- Тенгим, бюгюн санга не болгьанды?! Суу ичерге уа нек кьоймайса?! – деп, Бласха чамланнганды.

- Багьалы шуёхум, ийнан, алай керекди, - дегенди Блас сабыр, - бир кесек тёз, арлакьда шаудандан ичерсе.

Хан улу тенгин бу жол да кечгенди. Блас а экисин да эки ачы ёлюмден кьутултуп, ичинден кьууана эди. Ючюнчю ёлюмден да кьутултурма антлы тенгины бла аны сюйгенин деп, кёл эте келе эди Блас. Бир ауукьдан ала ханкьалагьа жетгендиле. Жашына тюберге хан кеси чыкьгьанды. Ол, жашын, ариу келинин да кьучакьлап:

- Мен сизге сау дуня сукьланырча той этерме! – деп кьууандыргьанды экисин да. Бласха уа: - Сен чурукьчуну жашы эсенг да, жашыма чынтты нёгерлик этесе. Не сюйсенг да сура, айтханынгы жерге тюшормем! – дегенди.

Блас, баш ийип, анга быллай айтханды:

- Сизни уллулугьугьуз, той болгьан кече жашынгы, келининги да тынчлыкьларын сакьларгьа эркин эт манга, башха саугьа тилемейме.

- Болсун. Алай мен сени саугьасыз кьоймам! – деп, хан тоханасына кетгенди.

Той кече хангуш бла хангошадан насыплы адам дуняда да болмаз эди. Тынчайыр заман жетгенлей а, ала отоуларына кетгендиле.

Дези бла Альмира татлы жукялаганлай, Блас, эшик аллында кылычын кынындан сууруп, сагъайганды.

Ол танг ала бир шыхырт таууш эшитгенди. Шыхырт таууш уллу бола бара эди. Жаш жети башлы жилияны эслеп, аны бла сермешип башлаганды. Аны жети башын да кыйпап, тёммегин, башларын да къала тегереги индекге* атханды. Сора, энгта бир палах болуп къалмасын деп, ол ызына кьайтханды. Юсю къан, къолунда кылычы, Блас отоугъа шош кирип, шуёхуна ийилгенлей, хангоша уяннганды. Блас кылыч бла хангушха ийилгенин кёрюп, хангоша элгенгенди да, уллу кычырганды.

Кычырыкъгъа хан, ханыша, бийле, ёзюрле жыйылгандыла. Сауутлары зынгырдай, къалауурла да жетгендиле.

- Блас мурдарды, тутугъуз аны! – деп кычыра эди хангоша. – Къарачыгъыз, юсю къан болуп турады! Тюрмеге атыгъыз! Башын тайдырыгъыз!

Дези, Бласны бу халда кёрюп:

- Багъалы тенгим, сени манга харам ниетинг болмагъанын билеме, алай аны жыйылгъанлагъа да ангылат, - деп тилегенди.

- Мени огъурлу тенгим... - деп, Блас тынгылап тохтаганды. Айтса, башына не кюн келлигин ол биле эди.

- Нек тынгылайса? Огъесе айтыр затынг жокъмуду?

- О мени жан тенгим... - дегенди Блас, мудах болуп. – Мени хар сёзюм манга къаллай кыйынлыкъ болуп тиеригин билсенг эди, айт деп кысмаз эдинг.

Хангуш кысарыкъ туююл эди, алай хангоша:

- Айт! – деп буюрганды. – Мен санга энди ышанмайма! Сора хангушха бурулуп: - Мени хангушум, алма бахчада манга алма юзерге кьоймай, атха къамичи уруп, бизни терек бахчадан чыгъаргъанын унутупму кьойганса? Мен ол кюн агдан кетип, боюнуму сындырыргъа боллукъ эдим. Санга суу ичерге кьоймагъаны уа?! Ол сени халал тенгинг угъай, аягынгы марап турган бир сыйсызды. Сени ёлтюрюрге эди ниети! Тенг алай этмейди!

Блас, аллай терслеуню кётюралмай, алгъа атлап:

- Хангоша, терс сёлешесе! – дегенди таукел. – Мен тенгиме, санга да не хата этгеними ангылатайым, - деп, башдан-аякъ айтып башлаганды.

Ол хапаргъа терен кире баргъаны сайын, аны санлары, табанларындан башлап суууй, мермер таш болуп бара эдиле.

Блас белине дери таш болгъанда да, хапарын тохтатмаганды. Хар сёзю сайын, сууукъ ёргеден-ёрге кётюрюле, кёкюрегин кысханды. Тамагына жетгенинде уа, Бласны тили кючден айланьп башлаганды.

- Тохта, жан тенгим! Энди бир сёз да чыгъарма ауузунгдан! – дегенди Дези, тенги боюнуна дери таш болуп къалгъанын энди эслеп.

Алай Блас:

- Угъай! Хапарны ахырына дери эшитсегиз сюеме! – деп, унамаганды. Ол ахыр сёзлерин айтханы бла таш сурат болуп къалганды.

- О, мени багъалы тенгим! – деп кычырганды хангуш. Сора таш сурат болган Бласны тобукъларын къучакълап жилиганды.

Хан, ханыша, ёзюрле, бийле, аскерчиле да алайдан мудах жайылгандыла. Хангоша уа кесини халсызлыгына бек кюйгенди.

- Ах, аны сёзюне сен ийнанып, мен а нек ийнанмагъан эдим! – деп жилия

эди ол.

Хангуш, юсюне аугъан кыйынлыкъ аны кълюн жер бла тенг этип, къула тюзге кетериклей болгъанды. Ол тенгини таш суратын бостаннга чыгъарып, уллу терекни тюбюнде сюегенди. Андан ариу таш сурат битеу бостанда да жокъ эди. Эрттен кюнню жарыгы тийсе, сууукъ мермер ташха жылыу кирип, аны батыр жүреги тебип башлагъанча кълюннгенди. Кълюдюз а, кюн таякъла къатыш, юсю бла уччалагъан ауанала таш суратха жан кирген сундура эдиле.

Насыпсыз хонгуш кюн сайын таш суратны къатында къл олтургъанды.

- О мени татлы тенгим! – дей эди ол. – Бир сълз айт! Мен сени жашаугъа къайтарыр ючюн, жанымы да аямам!

Бир ингирде уа хангушну къулагъына бир ауаз чалыннганды. Ол:

- Жанынгы бер да, тенгинг къайтыр! – дегенди.

Ол сълзени ким айтханын Дези билмегенди, алай тенги ючюн ол артха саллыкъ туйюл эди:

- Жанымы ал! Аны бери къайтар ансы! – дегенди хангуш, сагъыш эте да турмай. Сора, къамасын чыгъарып, аны жүрегине тирегенди.

- Алай тохта! Ашыкъма! – дегенди биягъы ауаз.

Хангуш бурулуп таш суратха къараса, – ма сейир-аламат – таш къымылдап тебирегенди. Чачын жел тарай, кълзери ачыла, эринлери къымылдай, къоллары, буллары тебе келип, Блас битип тургъан жеринден тенги таба аглагъанды. Блас энди таш сурат туйюл эди. Ол армау болуп тургъан хангушну къолундан къаманы алып, юлкюле ичине атханды да, тенгин къучагъына къысханды.

Дези эс таба:

- Багъалы тенгим, бу тюнюмюдо, огъесе мен сени тюшюмдеми кълеме?! – деп, ол да Бласны къаты къучакълагъанды.

Эки тенг энди алгъындан да татлы болгъандыла.

Альмира, насыбына къууана, бийик мермер къалада Дези бла бек ариу жашай эди. Алай, билгенле айтханнга кълре, насып жукъа мияладан да жукъады. Жукъа зат а ууалыргъа ёчдю. Энди уа Альмираны насыбы къалай ууалгъанын, ол не кыйынлыкъла кълргенин айтайым.

Биринчи ёзюрню Идоя деп бир зар къызы бар эди. Ол Дезиге барыр мурат этип тургъанлай, умуту алдаса да, ханыша болурдан тюнгулмей, кече-кюн да хыйла сагъыш этип тургъанды. Бир жол а, къарауаш къызына айтып, Альмираны тешегине уу жилин окъуна атдыргъанды. Насыбына, киштикчиги сезип, тынгысыз болгъанды да, ундурукъгъа эслеп къарасала – уу жилин чулгъанып тура. Хата кимден чыкългъанын Альмираны жаланда бир къарауашы сезгенди. Ол хангошагъа:

- Жанымдан да ариу кълрген хангошам, уу жилинны тешегинге Идоя атханды, сакъл бол ансы, сени жолундан тайдырыр ючюн, ёзюрню къырс къызы бир затдан да артха турлукъл туйюлдю, - деп шыбырдагъанды. – Ол эрттеден да хангушдан умут этип тура эди. Сен келдинг да, ахшы умутларын къл этдинг.

- Идоя манга алай къалай этер? Биз эгечле кибикбиз! – деп кълйгъанды хыйла билмеген Альмира. – Жилин юйге кеси киргенди, баям.

Бир жол Альмира бла Идоя къл жагъада акъл, къара да къанкъазлагъа сълйюне сълеле эдиле. Идояны эсине харам акълыл тюшюп:

- Ол ариу жюзюгюнго манга бир берчи, бармагыма салып бир керейим,
- деп тилегенди.

Альмирага ол биягы кырауаш кызы кёзю-кышы бла берме дей турганына да кырамай, жюзюгюн бармагындан алып, тенг кызына бергенди.

Идоя, жюзюкню бармагына салып:

- Сыргаларынгы да бир бер, - деп тилегенди.

Альмира сыргаларын да бергенди.

Идоя, сыргаланы да тагып, кёл суууна кыраганды да:

- Альмира, кырачы, сыргаларынг сууда кылай ариу жылтырайдыла! – деп, кыуанганча этгенди.

- Алтын бийчем, тилеп айтама, кёлге жууук барма, бир палахха кыласа, - деп шыбырдаганды Альмирага кырауаш кызы. Альмира уа, кёл суууна кырап, сыргаланы жылтыраганларына, ёрге-ёрге секире, сабийча кыуанганды. Алайлай Идоя аны, хыны тюртюп, кёлге атханды да, Альмира кёлге батып кетгенди.

Кырауаш кызла сыгылып башлаганларында, Идоя:

- Тынгыыз! – деп, хыны этгенди. – Биригизни аузугуздан сёз чыкыса, этерими билесиз!

Алай, эртте-кеч болса да, ётюрюкню башы ачылмай кыалмайды, не бек басдырып да кюреш. Хан улу, ингирде юйдегисин кёрмей:

- Альмира кыайдады?! – деп, тынгысыз болганды.

Аны кёргенме деген чыкмаганды.

Хан улу Альмираны кыарт кырауашын чакырып:

- Кыайдады Альмира, кыаламда мен аны нек кёрмейме?! – деп хыны этгенди. Алай кыарт кырауаш керти да жук билмей эди да, Дезиге жук айталмаганды. Идоя уа:

- Хан улу, биз кёл жагдада ойнай турганыбызлай, жагдага бир желтен кыайык келди да, Альмира анга мингенлей, жел жетип, кыайыкны сюрдю да кетди, - деп ётюрюк айтханды.

Дези бла Бласны жетмеген жерлери кыалмаганды, алай Альмираны уа ызын да табалмагандыла.

Бир ауукдан Альмира батхан жерде дуняда болмаганча бир сейир акъсуусан* ёсгенди. Жарлы Дези а, кыайры барса да, кыайры кыараса да, кёз аллына Альмираны бет сыфаты келе, аяз чапыракылары шыбырдатса уа, аны ауазы эшитиле эди.

Бир кюн а, аны жюреги кёл жагдага тартып, ол ары барганды. Кёл кыйырында ёсген ариу акъсуусанны кёрюп, сейирге кыалганды. Бир кесекден а кыулагына Альмираны ауазы чалынып башлаганды. Ол суу тюбюнден келе эди. Биргесине келген Идоя да эшитгенди аны. Ол, кече бла келип, гюлюн юзгенди да, туурап, агыча басдырганды.

Басдырса – басдырсын, кечеден-тангга алайда бир уллу терек ёсгенди. Булчугунда уа бир жангыз гюл чагып. Бир ауукдан гюл жемиш этгенди, уллу, кызыл жемиш. Жемиш бишген кюн ол терекни тюбюне сют сатычу кыатын келгенди. Салкында бир кесек солуюм деп, кышунун терек тюбюне салганлай, жемиш юзюлюп, кышуннга тюшгенди. Кыатын, сютюн сатып, юйге кыайтханды да, ол сейир жемишни терезе аузуна салганды. Сабийле юйге киргенлей:

- Кыарачыгыз, мен сизге кыаллай алапат кёгет келтиргенме! – деп, терезе аллына келгенлей, жемишден бир кызыл кыйрыкылы ариу кызычык

чыкыгъанды. Ол терезе аууздан секирип тюшгенди да, ёсе келип, адам андан кёз айырмача, онсегизжыллыкъ кыыз болуп къалгъанды.

Сют сатыгучу, аны сабийлери да Альмирагъа бек иги эдиле. Алай, не кюрешеле да, аны кёлюн жарыталмагъандыла. Ол кыуруда мудах болгъанлай тура эди.

Бир кюн Альмира кыуодан суу ала тургъанлай, алайтын ётпоп баргъан Дези, кызыны кёрюп:

- Мени бийчем! Мени тас болгъан бийчем! – деп чапханды.

Алай сют сатыгучу къатын:

- Сен кимсе, санга не керекди?! – деп ачыуланганды.

- Мен хан улума, бу уа мени юйдегим! - дегенди ол. - Сен аны тыяргъа эркин туйюлсе!

- Мен былайда сени юйдегинги кёрмейме, бу мени кызымды. Къарачы сен анга, биреуню кызына дау этип! Сен кеси арбазынгда ханса, мен а кеси арбазымда бийче. Кет былайдан ансы... – деп, эрин, жашларын да чакъырып башлагъанды.

Хан улу, дауур этерге суймей, къаласына келгенди да, Альмираны къарт къарауашын чакъырып:

- Мен сют сатыгучу къатынны арбазында Альмирагъа эгиз эгешча ушагъан бир кызыны кёрюп келеме. Сен бар да, ол кыыздан бир хапар билип кел, - дегенди.

Къарт къарауаш сют сатыгучу къатын бла терк танышып, аны ышангылы адамы болгъанды да, сют сатыгучу кызыны юсюнден анга билгенин жашырмай айтханды. Сора Альмираны чакъыргъандыла да, аны жашауундан хапар соргъандыла. Альмира жек кишичик айтхан хапарны айтханды, ызы бла кеси кёргенни да. Сют сатыгучу, Альмира аны туугъан кызы болгъанын билип, къаты кыучакълап жилягъанды, сора, жилямукълары бетин жууа, мардасыз кыууанганды. Ала да алай эте тургъанлай, хан улу, сыйлы саугъала алып, юйге киргенди да, саугъаларын юлешип, жыйыны бла Альмираны ханкъалагъа алып кетгенди. Дези ёзюрню кызын Идояны зинданга атханды, къарт къарауашха уа кёп ахшылыкъ этгенди.

Альмираны ёсдюрген эки кыушну уа хан улу бла Блас кёп излегендиле, алай - дуня кыйырсыз-чексизди – табалмагъандыла.

Ол шахарда Гресия деп бир кызычыкъ жашай эди. Атасы, анасы да аны кемсиз суйгендиле. Ол кыыз асыры ариудан, аны хапары кенгнге жайылгъанды. Аныча ариу жерге туумагъанын башха ханлыкълада да биле эдиле. Гресия ариу болгъандан сора да – ариу халлы, халал жүрекли кыыз эди. Ол тюрлю-тюрлю юлде, тюрлю-тюрлю гёбелекле, тюрлю-тюрлю чыпчыкыла бла ойнаргъа бек суйгенди. Аланы тиллерин да билгенди.

Гресияны тилей, эл-элледен, жер-жерледен алтын-кюмюш, накъут-налас саугъалы келечиле келип башлагъандыла, алай кыыз аланы бирин да жаратмагъанды. Ата-анасы аны ханнга, хангушха барип, байлыкъда насыплы жашар умут этгенликге, кыыз:

- Мен Бласдан башха жашха барлыкъ туйюлме, биз бир бирибизни эрттеден суйюп турабыз - деп, ата-анасын мудах этгенди. Ала этмеген амал къалмагъанды, алай кыыз сёзюнден таяргъа унамагъанды. Блас бла Гресия сёз

тауусуп турганлай, уруш башланганды. Тулпар Блас хангуш тенги Дези бла душманны алтын тыяргъа тебирегенди.

Гресия, Бласны урушха ашыра:

- Урушда атынгы айтдыр, тулпар Блас! Хорлам бла келсенг, ата-анам да угъай демезле, - дегенди.

Дези алайда эди да:

- Атам Бласны мингбашчы – минг аскерчини башчысы – этгенди. Энди ол уллу аскер къуллукъчуду. Айт да, ата-анангы къуандыр! - деп ышаргъанды ол.

Эки тенг да, аскерлери бла урушха атлангандыла.

- Аллынга къарап турлукъма! Наным, келмей къалма! – деп селешгенди Гресия Бласны ызындан.

Эр кишиле урушха кетип, шахарда къартла, сабийле, тиширыула къалгъандыла.

Уруш созулгъанды да, Гресияны тынчлыгъы къуругъанды. Энди ол, Мариямгъа* табына, Бласны урушдан махтау бла келирин угъай, сау-саламат къайтырын тилей эди.

Бир кюн Гресия, тынгысызлыгъы хорлап, таныш илячинин чакъыргъанды да, андан Бласха былай айтдыргъанды: «О, мени багъалы наным! Кече, кюн да сагъышым сенсе, тансыкъ жюрегиме сенсиз насып жокъду! Санга жукъ болса, мен аны кетюраллыкъ туйюлма! Наным, сакъ бол!»

Илячин Бласны, Гресияны да гитчеликден окъуна иги таный эди. Ала сахар башы деппанда бирге аз ойнамагъандыла.

Илячин уруш тюзге учуп жетгенди да, душман аскер ууатылып, Бласны да жюрегине садакъ окъ тийип, ёлоп тургъанын кёргенди. Алай илячин Гресиягъа аллай ачы хапар алып бараллыкъ туйюл эди.

Гресия илячинни аллына кеп къарагъанды, сора, жюрегине къоркъуу кирип, Кюннге айланып селешгенди:

- О Жулдузла къыралыны патчахы, манга бир болуш! Мени тиякъларынга ал да, наныма бир жетдир. Аны къалай суйгеними уруш тюзде, кишилиик сыналган жерде айтыргъа суюме! – деп тилегенди.

Кюн тулпар Бласны ёлгенин кёрген эди. Ол къызгъа жан аурутханды да, аны алтын тиякъларына алып, уруш тюзге элтгенди. Гресия, бир ёлюкню юсюне ийилип, жилай турган Дезини кёргенди. Кёргенди да, ахы къуругъанды. Жюрегин окъ тешип жатхан жаш Блас эди, къоркъа билмеген жигит Блас. Аны жанындан да бек суйген адамы.

- О Жулдузла къыралыны патчахы, мен нанымсыз жашау эталлыкъ туйюлма, жанымы ал да къой! Бир къабыргъа тюшейик! – деп, Гресия къолларын кёкге созуп тилегенди Кюнден.

Кюн, не бек тартынса да, къызны тилегине угъай деялмагъанды.

Хангуш Дези эки ёлюкню да бир къабыргъа салгъанды. Аны, уллу кючю болган кюйсюз душманны хорлагъаны да къуандырмай эди энди.

Жыл кезюне хангуш Блас бла Гресияны къабырларына ариу къарап, терек бахча, гюл тахтала салып, суу чачмала ишлеп, суйгенле ары зияратха жюрюрча этгенди.

Бу хапардан сора шошлукъ узакъгъа созулгъанды. Аллай ариу суймекликни замансыз кюл болгъанына жарсый, саудюгерчиле ичлеринден кюе эдиле.

- Къадаргъа мадар жокъ, жашаунда бир да жылынмагъан жюрек ёмюр жашап, къарангы кечени жулдузча жарытып учхан жюрег а алай терк кюйюп къалгъанын ангылагъан бек къыйынды,- деп мудахсыннганды Хамит.

- Къой, Аллахха ассы болма. Барыбыз да Аны къолундабыз. Алай ариу сую билген къыз бла жаш насыпларына жеталмай кетдиле эсе да, ала ёмюр-ёмюрге керти суюмекликни юлгюсю болгъанлай турлукъдула. Аллах алайлагъа артыкъ кечимлиди, - дегенди Алий.

Акбар а, испанлы Гойогъа ыспас эте, былай дегенди:

- Сау бол, Гойо къарындашым, жарсыулу кюйюнг жюрегибизге энтта бир тап салды эсе да, ол бизни жашаудан сагъаш этдирди. Биз – эр кишиле – тиширыуларыбызгъа алтын аякъдан алтын къашыкъ бла бал ашатып турсакъ да, алагъа борчлулай къаллыкъбыз. Узакъ, алаамат жашлыгъыбызгъа къайтардын, юйде аллыбызгъа тынгысыз къарап тургъанланы эсертдинг. Биз, къыйын жол къыдырып, артха сау-саламат жете эсек, жаланда аланы жюрек жарыкълары ажашдырмайдыла бизни бу кюйсюз, ахырсыз-къыйырсыз къум тенгизде. Аладыла не тюрлю къыйынлыкъны да хорларгъа къарыу бергенле.

Акбар айтханнга сёз къошарыкъ табылмады. Да къошуп да не къошарыкъ эдинг, аны хар сёзю да керти эди сора.

7. ЭЛИЯНЫ КЪЫЗЫ АЛИЯ

Кериуан ингирге жетинчи къонушха тохтагъанды. Къулла, терк окъуна тюелени чёкдюрюп, жюклерин алгъандыла, алагъа суу ичиргендиле, чатырла къургъандыла. Бир кесекден биягъы саудюгерчиле от тегерегинде ушхууур ашап, хапаргъа тынгыларгъа жарашхандыла:

- Хурметли Акбар, санга биз бек суююп тынгыларыкъ эдик, не дейсе ансы? - деп, Мансур Акбаргъа бурулгъанды.

Акбар отха чымыргала атханды да, сагъышха кетип бир кесек тургъанды. Сора:

- Мен сизге Кафказда бола-бола тургъанымы айтхан эдим. Анда мени Акки деп бир алаамат къонакъбайым барды. Мен андан бир сейир хапар эшитген эдим да, ыразы эсегиз, аны сизге айтайым, - деп, къарамы бла саудюгерчи жолдашларын аулагъанды.

- Ыразы болмай а?! Айт, бек суююп тынгыларыкъбыз, - деп, саудюгерчиле Акбаргъа тынгыларгъа жарашхандыла.

- Бир жай кече ханс басхан юй башда Гюлфия деп бир тиширыу олтура эди, - деп башлагъанды Акбар хапарын. - Мудах эди ол. Мудах болмай да не этерик эди, сабийи жокъ эди сора. Гюлфия сыртына жатханды да, жулдузлу кёкге къарап, сейирге къалгъанды. Толгъан ай жулдуз балаларына суююне, менича насыплы ким барды дегенча жарый эди. «Айны минг-минг баласы, мени уа бирчигим да жокъ», – деп ахтыннганды ол. Сора, кёкню сабыр хошлугъу кёлоне ырахатлыкъ бере, ариу умутха бёленнгенди. Умуту да не эди десенг: бир сабий – къыз, жаш болса да – бир балачыкъ. Алайлай булутсуз, чууакъ кёк кюкюрегенди да, жауун жаууп тебирегенди. Элия жашнагъанлай, Гюлфия, эки къолун да кёкге узатып:

- Эй, дуня кючлюсю, эшта, сен мени тилегими эшитгенсе, ансы, кёк ачылып тургъанлай, нек жашнаргъа керек эдинг?! Къамача ётгюр, къылышча

терк элия, манга бир сабий бер! Ана насыбын манга да сезме кьой, тилейме!
– деп жилиягъанды.

Ол алай айтханлай, биягъы кёк жашнап, арбазда ёсген акътерекни элия ургъанды да, аны от тёбеси этип кьойгъанды. Сора от ичинден Элия чыкыгъанды. Ол кылышча ала киши эди.

Заманы жетип, Гюлфия бир ариу кызычык тапханды. Ариу дегенликге, аныча ариу кёкде болмаса, жер юсюне тууар амалы жокъ эди. Насыплы Гюлфия атасыны атына ушагып, кызычыгына Алия атагъанды.

Алай Алия ариу болгъаныча, озгур да, чёрчек да эди. Ол, башха кызычыкылача, гинжи оюн ойнамай, жашил талада гюлгюрен* эшмей эди. Аны кьой, Алия кызычыкыла бла тенглик жюрютмегенди. Жашчыкыла бла уа кзуру туююшгенлей тургъанды. Ол, тереклеге минип, чыпчык уяланы чачханды, макъа кёрсе, анга да таш атханды. Киштик болсун, ит болсун, андан къачып букыгъанды. Элде ол тюшмеген бахча, ол этмеген хата къалмай, Алиядан сау эл тарыгып башлагъанды. Болсада, Алия асыры ариучукъдан, анга не чёрчеклигин да кече эдиле.

Заман бара, Алия онжетижыллыкъ кызы болгъанды. Аны уллу кёк кёлеринде элия сураты ойнай, ай бетинде кыш сууугу орналып, хыйсапсыз ариу санларында жилин шартла эслене, къайда да кеси жангыз айлана эди. Аны ариулугу огурсуз ариулукъ эди, сууукъ ариулукъ.

Алай болгъанлыкыга, кызыны кёп жаш тилегенди, не медет, кызы алагъа кюлюп кьоя эди ансы. Жалкыгътан жаш болса уа, жургъа чапхан алабарсча, юсюне алыннганды. Аллай заманында кызы керти да бек ариу, алай а бек кюйсюз алабарсха ушап къала эди.

Бир жол Алия, байрымгюлча кызыл жыйрыгын кийип, гюл талада табийгъатны сейир кзудуретине сюйюне айлана эди. Тюрлю-тюрлю гёбелекле тегерегине уча, тюрлю-тюрлю чыпчыкыла ариу жырлай, алтынмюйюз жур да - биргесине. Алайлай сюрюуден бир кзутургъан бугъа айырылып, Алияны юсюне чапханды. Аны кёрген сюрюучюню чач тюклери туруп:

- Алия, къач, къач! – деп, хахай этгенди.

Алай Алия жеринден да тепмегенди. Кзутургъан бугъа жете келгенлей, кызы анга огурсуз къарап, кьолун хыны созгъанлай, бугъа, хунагъа тийгенча, артха чартлагъанды.

Алия элге келгенде, халкъ хапарын билип тура эди. Ол кюнден сора кызыдан кюркзуп башлагъандыла.

Бир ауукъдан, Алияны ариулугун эшитип, бир кшошаклы хан улу келгенди. Ол Далли эди, менича ким барды деген бир кёлтенли*. Кзыркъ бир атлы кызыны юй аллында тохтап, атладан тюшгенди да, хан улу сыйлы саугъала да алып, бир тенги бла юйге киргенди.

- Кьонак аламысыз?! – деп, ёхтем сёлешгенди хан улу Гюлфияга, жарлы юйге сюйсюнмей къарай.

- Кел, жууукъ бол, кьонак, – деп, Гюлфия хан улугъа жарык болгъанды. – Тёрге ёт да, олтур.

- Олтура туруп заманым жокъду, мен хан улума! Алайды да, бу жаулукъну санга келтиргенме, ариу кызынга уа ма муну, - деп, тенги тутуп тургъан кюбюрчекден бир аламат жаулукъ бла, бир тамаша алтын билезик чыгъаргъанды. Чыгъаргъанды да, жаулукъну Гюлфияны инбашына атханды, билезикни уа, кёрпелене, Алиягъа узатханды. Алия билезикни кьолунда ары-бери сансыз бура кетип, терезеден тышына быргъап ийгенди.

- Энди кесинг да чыкъ! – дегенди кыыз, кюлоп. – Мен сенича кыошакъ-лыланы истемейме!

Ёмюрюнде быллай сыйсызлыкъ сынамагъан хан улу, ачыудан чачылыргъа жетип:

- Мени ким болгъанымы бош унутдунг! – деп чарлагъанды. - Мен юйюнгю кзурутхан угъай, элинги юсюне бу тегерегинде кыаяланы оюп кетерик жашма!

- Юйюмю жеринде кыой, эл бла уа мени ишим жокъду! Не сюйсенг аны эт, былайдан кзуруп кет ансы! – деп ачыуланганды Алия да, сора башарына* секирлик алабарслай сагъайгъанды.

Далли кызыны кёзлерин кёрюп, абызырагъанды, кыоркыгъанды. Кыоркымай да не этерик эди, Алияны кёзюнден элия чартларгъа хазыр эди сора.

- Хан улу, жанынга кзурман болайым, кызымы халы алайды, андан эсе кесинге тийишли кыыз изле, - деп, Гюлфия хан улуну жумушатыргъа кюрешгенди.

- Мени быллай бир да сындырмагъандыла, мен аны сизге кечип кыоймам! – дегенди хан улу, атына минип. – Мен, кызынгъа пакырачыгъа берип, кёл кенгдирме, тохтап бир турсун!

Алай Алияны кыоркыргъа эсине да келмегенди. Ол, масхара кюле, хан улуну жыйынын дамырлыкъ этип ийгенди.

Хан улу кетгенден сора, анасы, Алияны чакъырып:

- Кызым, бу этгенинг неди? Хан улу бла алай селеширге жараймыды? Энди ол бизге не этеригин билемисе? - деп жилягъанды.

Алия, анасыны кёзюнде жилямукъ тамычыланы кёрюп:

- Анам, была неледиле? – деп, бармагъы бла тийгенди.

- Сен аны билген кыыз болсанг, мен нек жарлы эдим, - деп, башын бир жанына бургъанды ол.

Алия жашауунда биринчи кере сагъышлы болгъанды.

Алайлай кёк кюкюрегенди да, жауун жаууп башлагъанды. Жарлы Гюлфия юй башха чыгып, кюлларын кёкге кётюргенди, сора:

- Эй, залим Элия, кызынг бир хатха сыйынмайды, ол элге бир палах келтиргинчи, бир ауукъну сенде турсун, - деп, жилия тилегенди.

Олсагъатдан кёк жашнагъанды, кюкюрегенди, сора ачы таууш этип, къарт шахбулутха элия тийгенди. Аны ёртенинден кылышча жылтырай, бир залим киши чыкыгъанды да, Алияны анасы бла бирге юйге киргенди. Киргенди да:

- Ай кыыз, кел, мен сени элтирге келгенме! – деп буюргъанды анга. Ол Элия эди.

- Сен а кимсе?! Манга оноу этерге не ишинг барды?! – деп ачыуланганды Алия.

- Тюз кесим! – деп кзууанганды Элия. Сора: - Сени атангма, тебире! – дегенди.

- Атам эсенг, андан бери кыайда эдинг?! Мен сени бла бир жары да барлыкъ туююлме! – деп тохтагъанды кыыз.

Элия, жукъ да айтмай, кызын сермеп алып, думп болуп кетгенди.

Элия дуня сейирлик ариу кызын чиммакъ булут юсюнде бир сейир-тамаша кыалагъа келтиргенди да:

- Энди мында турлукса! – деп ышарганды. – Салымчы кызла санга тенглик, шапалык да этерле. Бир жукъдан да кыйналмай, сыйгенинги табып жашарыкса.

Быллай ариулукну кѳрмеген Алия кваланы байлыгына сейир эте, бир отоудан бирсине чаба, сабий заманындача кѳуанганды. Алай аны кѳуанчында алыкѳа жылыу сезилмей эди.

Ол, квалала айлана кетип, адам айтып-айтмазча бир ариу кызгѳа тюбеп квалганды. Аны кюмюш халы бла сырылгѳан чыммакѳ жыйрыгѳы, жангы булутча, кѳз квамата, боюнунда инжи минчагѳы, кѳулакѳчыкѳларында сыр-гѳалары, бууунунда билезиги, бармакѳларында жюзюклери, башында женгил алтын тажчыгѳы сыйлы накѳут-налмас ташчыкѳладан толуп, минг тюрлю жылтырай эдиле. Алия, кесинден кѳлю чыгѳып, мудах болгѳанлай, тюбеген кызы да мудах болгѳанды. Алия ишекли болуп, кѳолун анга узатханды да, ол да кѳолун Алиягѳа узатханды. Кѳыз кюнча жарыгѳанды сора. Аллындагѳы кѳыз кеси эди. Алайлыгына ишексиз болур ючюн, кѳыз кѳолу бла кюзюге тийип да кѳргенди. Хау, кюзюге кѳыз ол кеси эди!

Алия мермер бла сырылгѳан, алтын, кюмюш бла жасалгѳан юй тюпде, ауанасы кюзюдеча кѳроне, тѳгерек айлана, жырлап башлагѳанды. Сора дыркѳ тохтап: «Мен ѳмюрюмде не тепсеменге не жырламагѳанма, бу манга кѳайдан келди?» - деп сагѳышланганды. Алай, ол сагѳатдан окѳуна соруун унутуп, жангыдан тепсеп тебирегенди.

Бир кесекден кваланы жарыкѳ ауазла толтургѳандыла. Ала салымчы кызла эдиле. Дунияда менича ариу жокѳду деп тургѳан кѳыз, бир жолгѳа аллай бир тамаша кѳызны кѳргенде, абызырагѳан окѳуна этгенди, алай, аланы бири да анга тенг болалмазлыгѳын кѳрѳуп, алларына таукел келгенди да, ѳхтем сюелгенди.

- Кимлесиз?! – деп соргѳанды ол.

- Биз салымчы кызлабыз, бизни санга атанг ийгенди, - дегендиле айбат салымчыла, аны тѳгерегине басынып, сора ѳмюрден бери бирге ѳсгенча, жарыкѳ болгѳандыла. Алай Алияны кѳзлеринден ургѳан суу-укѳлукѳ аланы бир кесек жунчутханды. Ол кезиучюкде тоханагѳа Элия кирип:

- Алтын балам, была сени тенг кызларынгдыла. Не керегинге да ала кѳарарыкѳдыла. Сен аладан намыс-кѳылыкѳгѳа юйрен, тюзел. Элияны кызы айырма кѳыз болургѳа керекди, ансы айып этерле, - деп, тахына олтургѳанды. Ол да тахына олтургѳанлай, тоханагѳа Кюкюремен* киргенди да, кызла башха отоугѳа кетгендиле.

- Жууукѳ бол, кѳарындашым! – деп, аллына атлап саламлашханды Элия.

- Жууукѳлу бол, кичи кѳарындашым, - деп эркелетгенди Кюкюремен Элияны. – Жумушблამыса, огѳесе?..

- Хау, кѳарындашым. Бермез ханны билесе да?

- Хау, бек кѳырс адамды.

- Ол биягѳы халкѳгѳа суу бермей, сабанлары кое турады. Аны низамгѳа жыймасакѳ, жарлыланы ашдан кѳырлыкѳды. Ала суу боюнунда Хан Тейриден жауун тилеп, кѳурман ѳгюз да сойгѳандыла.

- Кѳарындашым, аны не айтыуу барды, бютюнда кѳурманлыкѳ этген эселе, тебирейик! – деп, Элия кѳарындашыны ызындан чыкѳгѳанды.

Экиси да акѳ булутланы бирге жыйып, булгѳап-чулгѳап тебиреген-

диле. Ала кѣмюрча кьаралгъанлай, жел ауур булутланы Бермез ханны бийменлигине* сюрюп келгенди да, Кюкюремен огъурсуз кюкюрегенди, Элия уа, таш жара, ачы-ачы чартлагъанды. Башлагъанды сора жауун жаууп, буз уруп. Жауун суула ырхы болуп, ханны кьаласын талап кетгендиле, буз жауун а сабанларында бир ёре чѣп да кьоймагъанды.

Жарыланы сабанларына уа жылы жауун жауа эди, тымсыз жерни жумушатып.

Кюнлени биринде Кюн Тейриси – Къайнар Элияны алтын тохана-сына чакъыргъанды:

- Досум, сени бизден букьдуруп тургъан бир тамаша затынг барды деп эшитгенме, - деп соргъанды ол, жарыкь ышарып. – Ол кертимиди?

- Мени сизден жашыргъан затым барды деп мен билмейме, биле эсенг, айт, мен да кьууанайым, - деп женгдирмегенди Элия да.

- Ол тамаша кьызынгы бизден нек жашырып тураса? – дегенди сора Къайнар.

- Да жашырып тура эсем, сен аны кьайдан билгенсе? – деп кюлгенди Элия да.

- Сора айтханлары кертиди.

- Хау, алтын досум!

- Алай эсе, жерли тиширыудан мени да жашым болгъанын билесе, ала бир бирлерин танысала кьалай кѣресе?

- Угъайым жокьду. Кьыз ариу болгъаныча, аллай бир да кьылыкь-сызды ансы.

- Атасына ушагъанды сора! – деп кюлгенди Кюн биягъы.

- Сен а бир да, шыйых болуса! – деп кьакъгъанды Элия да.

- Хау, тейри, усум тутса, мен да бек озуучума, - деп женгдиргенди Къайнар. – Хо, аны кьойдукь, айтханыма не дейсе?

- Мен ыразыма, жашынг кьызымы жууушдураллыкь эсе,- дегенди Элия.

- Манга сени ыразылыгъынг керек эди, жаш аны кесине илешдирсе, мен сени бла суйюп жууукълукь жюрютюрюкме, - дегенди Къайнар.

- Мен да, багъалы шуѣхум! – деп, Элия, Къайнарны кьолун тутуп, кьаласына кетгенди.

Ол кече окьуна Элия, кьызына атап, уллу той-оюн этгенди. Къайнар, Аелик, жулдузла, салымчы халкь – бары бирге жыйылып – кѣкню, жерни да ариуу Алиягъа кьараргъа келгендиле. Къайнарны жашы Кюнбет да - анда. Аны ариулугъундан салымчы кьызла хайран болуп, андан умут этмегени жокь эди. Ол а бирине да кьарамай эди, бирине да ариу сѣлешмей эди. Нек десенг, кесинден бошап, алагъа эс бурур заманы жокь эди аны. Кюнбет да менича ким барды деген бир бузукь эди, бир кѣлтенли.

Салымчы кьызла Кюнбетни, салымчы жашла уа Алияны тѣгерегине басынып, бир бирге ал бермей, хар бири да аланы кесине эс бурдуругъа кюреше эди. Алай сангырау жюрек жукь сеземиди дейсе. Былагъа не керек болур дегенча, ѣхчеге суйсюнмей кьарасала да, аллай бир ариу адам тѣгереклерине басынып, не айтадыла да не этебиз деп тургъанлары экисине да хычыуун эди, аланы кьул-кьарауаш болургъа хазырылыкъларын айтмай кьойсакь да.

Экисини халына кенгден къарап тургъан Элия бла Къайнар а, баш чайкъай, таматала олтургъан отоугъа къайтхандыла.

Акъсакълла алгъыш эте, алтын аякъладан бал сыра иче, жаш тёлло уа ойнай, тепсей, жырлай, той ариу той болду. Алай Кюнбет бла Алия уа сау кечени ичине бир бирлерине бурулуп да къарамадыла.

Кюнбет бла Алия бир бирге эс бурмазлыкъларын кёрюп, Кюн теириси – Къайнар бла Элия мадар излеп башлагъандыла. Сора Къайнар Ай анасы – Аеликге тюбеп, былай айтханды:

- Кёз жарыгъым, Аелик, санга оноу сурап келгенме, къыйынсынма да, бир болуш.

- Алтын бийим, айт, мен эталлыкъ зат эсе, угъай демезлигими билесе да! – деп, жарыкъ болгъанды Аелик.

- Ол жаш кибик асыры кёлтенлиди да, кесин бир ёхтем жюрютеди, мен аны жаратмай турама. Ариулугъуна алданып, кишини жукъгъа тергемей башлагъанды. Къарыуу, кючю, алплыгъы, жигитлиги бола тургъанлай, къыз кибик, кесине суйюнюп тургъан неге ушайды?! Ол мени башымы жерге къаратыргъа тебирегенди, эт бир мадар, - деп тилегенди Къайнар.

- Жарыкъ бийим, ол алай къыйын иш туюлюдо: жашны жюрегинде терен орналгъан менсиниу тамырын къурутуп, аны орунуна суймеклик чирчигин салыргъа керекди.

- Алайчыгъын мен да ангылайма, сен айтханча къалай этейик ансы?

- Аны манга къой, - деп, Аелик ариу ышаргъанды.

Къайнар кетгенлей, Аелик Мияла къаласына Тюш анасы - Чомпарашны чакъыргъанды. Ала эгечле эдиле. Алай Аелик акъ бетли, акъ жыйрыкълы, суйдюмлю тиширыу эди, Чомпараш а къара шинли, дум-къара жыйрыкълы. Алай ол да бек ариу эди. Кертиди: ол ачыуланса, къуртха сыфатха да киргенди.

- Чомпараш, эгечим, санга бир тилегим барды, этермисе? – дегенди Аелик.

- Санга этмесем, кимге этерикме, алай къалай айтаса? – деп ёпкелегенди Чомпараш.

- Жанынга тийдим, эссиз эгечинге кеч, - деп, Аелик аны ингил* къу-чакълагъанды, сора Къайнарны жарсыуун айтханды.

Чомпараш, ариу кюлюп:

- Ол манга иш туюлюдо. Мен аны олду деп танымазча жаш этерме. Тели ёхтемлигин, оспарлыгъын унутуп, кёкде биринчи жаш болмаса кёрюрсе! – дегенди.

- Эталлыгъынгы билеме, алай оздуруп ийме. Къайнар аны бек сюеди, - дегенди Аелик.

- Нени да таплыгъы бла этерме, жарсыма. Энди уа кете барайым, ишим кёпдю, - деп, Чомпараш тас болуп къалгъанды.

Кюнбет кезиуло тойдан келип, алтын отоуунда, алтын ундуругъуна таянганлай, жукълап къалгъанды. Тюш анасы – Чомпараш юсюне сюелип, тюш дууасын окъугъанды, жашны алтын чачын сылагъанды, сора терезе бла учуп кетгенди.

Чомпараш чыкъгъанлай, кюн улу тюш кёрюп башлагъанды.

Кюнбет, алтынжал, алтынкъуйрукъ атына минип, бир алаамат ша-харгъа киргенди. Терек бахчалы, таза бостанлы, кюмюш чачмалы, сейир гоккалы, алтын чорбатлы, кём-кёк къалалы, бийик гокранлы, мермер майданлы сахар эди ол. Кюнбет той бара тургъан арбазны кёрюп, ары бурулгъанды. Ол арбазгъа киргенлей, аллына бир жаш келип, адетдеча, атны башын тутханды да:

- Хош кел, къонакъ! – деп, атын илкичге* тагъып, аны той баргъан жерге элтгенди.

Кюнбет быллай бир ариу адамны бирге тюшюнде да кёрмеген эди. Ол юйреннгенча, анга къарап ахтыннган, таралгъан къыз жокъ. Да не сейир: Кюнбет аланы къатында къангкъаз жыйыннга ажашып къошулгъан баппуш-ха ушай эди, ит аузундан къутулгъан баппушха.

Болсада ала къонакъгъа бек жарыкъ эдиле. Тёрге олтуртуп, аллына бек сыйлы ашла салып тойдургъандан сора, аны тойгъа чыгъардыла, бек ариу къызлары бла тепсетдиле, алай къаргъа къушча учаламыды дейсе. Анга чам этген болмаса да, Кюнбетни жюреги сыннганды, минг кесекге ууалгъанды. Анга не къадар иги болсала, аны кёлю ол къадар сына, жюреги кюл-кёмюр болуп къалыргъа жетгенди.

Аны мудахлыгъын, бушуу болгъаннга санап, Кюнбетге андан бек къа-далмай, сагъышлары бла къойгъандыла. Той а бара эди, Кюнбет бек суюген той.

Той бошалгъанлай, Кюнбетни жасанма отоуда жер этип жатдыргъанды-ла. Эрттенликде туруп къараса, шинтик къулакъда кийимлери ариу жууулуп, иту урулуп, чурукълары да жим-жим жылтырап тура эдиле.

Кюнбет кийиннгенлей, отоугъа биягъы жаш кирип:

- Къалай жукъладынг, къонакъ, - деп, жарыкъ саламлашханды.

- Сау бол, къарындашым, алаамат жукъладым, тейри! – дегенди Кюнбет.

- Бусагъатдан чариш башланырыкъды, къартла къонакъны алып кел деп ийгендиле мени, - деп, жашны аш юйде ауузландырып, чариш барлыкъ жерге элтгенди. Кюнбет, атындан тюшюп, къартланы къолларын тутханды.

- Къартла жашны саламын алып, сора аладан бири:

- Жашым, санга къонакъгъача къараяламыдыла? – деп соргъанды.

- Бек ариу къарайдыла, жарсыма, огъурлу къарт, - деп, Кюнбет ёмюрде айтмагъан сёзлерин айтып башлагъанды. Ол, кеси да билмей, къартлагъа намыс-сый бере тура эди. Кюнбет аны сезгенде: «Мен неле эте турама?!» – деп ачыуланмагъанды. Бек сейири уа: жюрегине хошлукъ, жылыу кире тур-гъанын сезгени эди.

Чариш башланнганды.

Кюнбетни алтынжал, алтынкъуйрукъ тулпары, башха атланы тынч озуп, къартланы алларына келгенди. Сора жаш атдан секирип тюшюп, къартлагъа баш уруп, намыс этгенди.

Бек тамата къарт, ёрге сюелип, жашны къолун тутханды да:

- Аперим, сен керти да жигит уланса! – деп махтагъанды. – Ол тагъылып тургъан къуба ёгюз сениди.

Кюнбет къарт кёргюзтген жары къарап, бир уллу ёгюз кёргенди.

- Тамата, мен узакъ жолоучума, ёгюз керекли да тойюлме, ёчюмю, эркин эт да, ол алайдагъы жашчыкъгъа берейим, - деп, бир жаланаякъ жашчыкъны кёргюзтгенди.

Къарт, къолун жашны инбашына салып:

- Сен жигитден сора да, жан аурута билген тулпарса, ол ёксюз жашчыкъды, сен тюз оноу этгенсе, - дегенди.

Экинчи кюн къолташ атышхандыла. Анда да Кюнбет хорлагъанды.

Ючюнчю кюн тутушуу башланганды. Гёжефле не кюрешселе да, Кюнбетни хорлаялмагъандыла. Ол тутхан-тутханын жыгъып бара эди. Алай, не сейир, анга зарланган, дерт этген адам чыкъмагъанды. Аны къой, жашла анга кеслери хорлагъанча къууана эдиле. Бу зат Кюнбетни терен сагъышландыргъанды. Аланы къатында кесини жапысызлыгъын окъуна унутхан эди, алай иги эдиле анга адамла.

Кюнбет да къыгхан ёчлерин жарлылагъа юлешип бара эди.

Кюн улу жукълап тургъанлай, бир къаугъа эшитип уянганды. Терк окъуна кийинип, тышына чыкъса – арбаз атлыладан толуп.

- Не болгъанды, не къаугъады бу? – деп соргъанды Кюнбет.

- Тогузбаш эмеген жашны билегин сындырып, келинни алып кетгенди! – деп сёлешгенди къонакъбайы.

- Нек турабыз да?! Атланайыкъ! – деп, Кюнбет атына чачырап мингенди.

- Атлангандан не, биз анга къарыу эталлыкъ туююлбюз сора? Ол жез эмегенди, кеси да биринчи келинибизни элтмейди.

Кюнбет къонакъбай жашына:

- Жол кёргозт! – деп къычыргъанды, къылычын суурууп.

Кюнбет бла къонакъбай жаш жез эмегенни ызындан болгъандыла. Эмегенни тапхан алай къыйын туююл эди: атлагъан жери уру болуп бара эди сора. Ала аны ызын ызлап, бир къадама къаягъа тирелгендиле.

- Бу учуп кетмеди эсе, не болду? – деп сагъышланганды Кюнбет. Сора, эслеп къарагъанды да, къая къабыргъада эшик эслегенди. Ол аны тартып ачханды да, къонакъбайы Кюнбет керти да тулпар жаш болгъанын ангылап, жүреги бир кесек чёкгенди.

Бир заманда къая башында къаладан тиширыу къычырыкъ чыкъгъанды. Келин ажымсыз анда эди.

- Сен былай тур, мен а келинни сыйырып келейим! – деп, Кюнбет таш атлауучла бла ёрге чапханды.

Бир кесекден къая къымылдап, эмеген да хырылдап башлагъанды. Башха жашла къаягъа жетерге «доп!» деп алларына жез эмегенни башы тыюшгенди. Жашла эмегенни кеслери ёлтюргенча къууана эдиле.

Эрттенбла Кюнбет келинни ат боюнуна алып, шахаргъа киргенде, халкъ аны майданда сакълап тура эди. Ол, къызны жашны къолуна берип, жолуна кетерге тебирегенлей, шахарны ханы аллына келип:

- Тулпар улан, сен бизни башыбызны уллу палахдан алдынг: айт, не сюе эсенг да! Бизни къолубуздан келип, аны санга аямабыз! – деп, Кюнбетни билегине махтау жаурукъ къысханды.

- Сыйлы жамауат, сыйлы хан, мен мында тапхан байлыкъгъа бир зат да жетерик туююлдю. Ыспас да сиз угъай, мен этерге керекме, - деп, кюн улу жыйылган халкъгъа баш ийгенди. Халкъ аны айтханын ангыламаса да, жашны кёлю былай жарыкъ, былай учхун бир заманда да болмагъан эди.

- Угъай, ахшы улан, биз алай келишаллыкъ туююлбюз. Биз да халкъбыз, адамбыз. Игиликте игилик этген тёреди, саугъабызны алмасанг, жаныбызгъа тиериксе! – деп, аны аллына бир сейир ариу къызны келтиргендиле. «Быллай саугъагъа угъай деген чий тели болургъа керекди, мен а энди тели туююлме!»

– деп кызыны кьолундан тутуп бетине кьараса, ол а...

- Алия, Алия! – деп кычырып уянганды Кюнбет, сора кьолун, бутун тинтип, кьууанганды.

Алай ол билегине кысылып тургъан жаулукьну кьрюп, терен сагъыша кьалгъанды. Сора, хуржунуна узалып, биргесине жюрютген кюзгюсюн уу-атханды да, аны багуш орунга атханды. Кьум басып тургъан кылычын, садагъын, такъыясын, кьалкьанын, кюбесин жылтыратхынчы ышыгъанды. Андан сора ат орунга баргъанды. Ат Кюнбетни кьрюп, жеринде тепсеп башлагъанды. Кюнбет алтынжал атын кьучакълап, боюнун, сыртын сылагъанды, ариу селешгенди. Зынтхы ашатханды, суу ичиргенди сора аны Чолпан жулдузга дери чапдырып кьайтханды.

Кюнбет энди башха адам эди.

Эрттен бла Алия ийнеча ёре гокрандан элине кьарап, бир кьайгъы кьргенди да, сауут юйде кьазауатчы кийим кийип, сауут-саба да алып, кьаладан ашыгъыш чыкыгъанды.

- Не болгъанды, кызым, сауут-саба да нек алганса?! – деп кьайгъылы соргъанды Элия.

- Атам, элибизде бир кьайгъы барды, мен ары жетмей болмайма, манга сарыуек атынгы бир бер! – дегенди, гузаба этип.

Элия, булутла башындан жерге кьарап:

- Тюз айтаса, кызым. Элигизге душман аскер жууукълашып келеди. Терк жетмесек, ала элни ташын ташда кьоймазла! – деп, тынгысыз болгъанды.

- Хан улу Далли дерт жетдирирге келеди сора! Мен аны эшек атха* миндирмесем, мен да Элияны кызы туйюлма! – деп чамланганды ол. – Атам, кьайдады атынг?!

- Кызым, уруш тиширыуну иши туйюлдо, аны манга кьой! – деп, Элияс сарыуек атын чакъырып, кетерге тебирегенлей, Алия сарыуекни сыртына секирип мингенди да:

- Атам, элге бу палахны мен келтиргенме, кьоратхан да мен этейим! Жарсып турма, терк кьайтырыкьма! – деп, жерге айланып учханды. Сарыуек асыры кызыу баргъандан, кьуйрукьлу жулдузча, кьезде от ыз кьоюп бара эди.

Элияс, ызындан кьарап:

- Тюз кесим! – деп, ёхтем ышаргъанды.

Элияс кызына артык кьайгырмагъаны – аны сарыуек аты Алиягъа заран этдирлик туйюл эди.

Далли элге кирирге, Алия да жетгенди. Душман сарыуек атлыны кьргенде, ахы кьуругъанды. Алия башлары бла ары уча да, кьыра, бери уча да кьыра, душманны чалып башлагъанды. Сарыуек а, кьзлери элияла быргъай, аузу отла бюрке, аскерни чач-тюк этгенди да кьойгъанды. Алия кьачып баргъан кьошакьлы Даллини жетип, аны эл майданнга сюрюп келгенди. Сора, сарыуегин аны аллында кьондуруп:

- Хан улу, сен кесинги ким эсе да бир сунуп тураса да, мен сени ким болгъанынгы кьзюнге тутайым! – деп, сарыуек атындан тюшоуп, кьатына келгенди. Сарыуек а, аузу тютпон эте, жол арытхан тюеча, жата эди.

Халк кьанатлы сарыуекден кьоркьса да, иеси Алия болгъанын кьрюп, майданнга басына тебирегенди. Майданнга Алияны анасы да келгенди.

- Кызым жарлы, бу сарыуегинг неди? Кьоркьмай да кьалай миннгенсе мынга? – деп жилигъанды. – Ашап кьойса уа?

Алия, анасын кыучакылап:

- Бу агамы сарыуегиди, кыоркыма, - деп, кёл басдырганды анга. Сора бир элчи жашны чаккырганды да, жаны тамагына тыггылып турган Даллиге не этеригин айтханды. Алгыта жаш хан улуну мыйыгынын жолюгенди. Жолюгенде да, саулай уггай – бир жартысын. Ызы бла, аны аллын артына буруп, кичиу эшекке миндиргенди да, кыаты байлаганды. Адамла хан улугга самаркыау, селеке эте, кюлюп башлагандыла. Жаш а эшекни жоугенин Даллини атыны иер кыашына илиндиргенди, сора атха кыамичи жетдирип, хан улуну хан агасына барма кыойганды. Сабийле эшек-атны ызындан, гюргюлешип*, эл кыйырына дери баргандыла.

Эллиле Алиягга биринчи кере ыразы бола эдиле. Чыммаккы сакшаллы кыартла, гуппур ыннала аны аллына келип, башын, бетин сылай, ыспас этгендиле. Кызы аланы кёллеринде кёлген кыуанчны бир зат бла да тенг эталмай эди. Жер жаз кылыуун сезгенча, буз жоуреги огурлулуккыну сезе башлаганды.

Эл башчы – элмен уллу палахдан кыутулганлары ючюн кыурманлыккы этерге буюрганды. Жашла терк окына тогуз кызан асхандыла, кызыла лёккыум, кыбырт, халыуа этгендиле, тиширыула боза, сыра, айран келтиргендиле. Кыурманлыккы башланганды. Кыартла алгытш аякыла кёлторгендиле. Тойчула кыобуз, сыбызгы кысоккыгандыла, дауурбас, кыарс кыаккыгандыла, жашла, кызыла тепсегендиле.

Кыаласындан кыарап турган Элия, мыйыккыларын сылай, кызына бек ыразы эди: тюзеле тура эди сора уа!

- Тамбла Биринчи баразаны кюнюдю, аны кыуанчын этебиз, - деп, Алиягга тенг кызылары келгендиле. – Атанг кыурманлыккыгга сени да элтирикди, хазыр болуп турсун дегенди.

- Атам айтхан эсе, бармай не амал, алай, кызыла, мен а Кюнкыалагга барыргга артыккы ыразы туюнол эдим, - дегенди Алия.

- Нек сора?! – деп сейирсингендиле кызыла. – Сен аны кыаласын бир кёлге эдинг. Жашы уа, жашы! Ах, ох!

- Жаш болуп аны неси барды? Кызы кибики! Эр киши мени атамча болургга керекди: ёттюр, таукел, базгын! – деп, кёлнодегин айтханды Алия.

- Сен аны кёлнонг бламы айтгаса? – деп, бютюнда сейирсингендиле кызыла.

- Хау. Сиз анда аллай бир не кёлресиз? Хау, ол ариуду. Андан сора уа? Андан сора неси барды?

- Алия, ол азымы да?

- Азды. Кюн бек ариуду, алай аны кыйматлы этген, ариулуггу уггай – жылыууду, жарыггы.

- Да хау. Алай Кюнбет асыры ариудан, кыараса, аккылыбызны алып кыояды, - деп, кеслерин аккыларгга кюрешгендиле айбат кызыла. – Хайда, кеч болабыз, кел!

Алия Кюнкыалагга агасы, тенг кызылары бла бирге, юч кыауум кыанатлы ат жегилген кюмюш фазтоннга минип келгенди. Алияны тёлерегине басынып турган салымчы кызыла бир уллу сейир гюлтеннге* ушай эдиле.

Элиягга Кыайнар кеси тюбегенди, кызыланы алларына уа Кюнбет чыгып, хар бири бла да жарыккы саламлашханды, сора, Алияны кыолундан

тутуп, Кюнкыалагъа аны бла бирге киргенди.

Къызла Кюнбетни былай тюрленнгенине бек сейир этгендиле, Алия уа аны хыйлагъа санагъанды. Алай аны къол жылыуу, узун ариу бармакылары айтхан а башха эдиле.

Кюзгюча жылтырагъан кенг отоуда къууанч башланганды. Акъсакълла ашай, иче, жаш тѣлю уа, жулдуз макъамлагъа жыр айта, сейир тартыулагъа ариу тепсей, зауукъ эте эдиле.

Къайнар бла Элия биягъы сабийлерине кенгден къарагъандыла. Ала экиси да ариу ушакъ эте тура эдиле. Къайнар алтын мыйыгъын, Элия уа кюмош мыйыгъын сылай, биягъы сыйлы къонакылагъа къошулгъандыла.

- Кюнбет, айып этмесенг, бир зат сорлукъ эдим, - дегенди Алия, ышарып.

- Нек сормайса, сор! – деп ышаргъанды жаш да.

- Мен сени таныялмай турама, сен ёхчегеми къошакълана эдинг, огъесе?..

- Угъай, телиден, эссизден, - дегенди жаш, жерге къарап.

- Мен да санга оздурмай эдим, - деп мудахсыннганды Алия да.

- Къой, быллай байрамда мудах болма! - деп, Кюнбет Алияны той арагъа чыгаргъанды да, жаш тѣлю гюрен туруп къарс къакъгъанды. Ол бирде от, бирде жел, бирде сериуюн бола, къолларын къуш къанатла этип, Алиядан кѣз алмай тепсей эди, Алия уа кѣлде къанкъазча сюзюле, бирде уа къолларын-къанатларын жайып, учуп кетерик къанатлыгъа ушап, алай тамаша.

Ол кюнден сора ала бир бирлерин излеп башларча болгъандыла. Кюнбет Алияны кѣрмеген кюнюн кюннге санамай, Алиягъа да, Кюнбетсиз кюню жыл кѣрюнюп, анга тюбер сагъатын тѣзюмсюз сакълагъанды. Эки жюрекни арасында туугъан къыйырсыз-чексиз соймеклик энди кѣкте, жерге да баям болуп, Къайнар бла Элия той этерге хазырланып башлагъандыла.

Бир эрттенликде Алия алтын ундурукъда булут тѣшегине жулдузча батып, турургъа эринип жата эди. Накъут-налмас отоуу тюрлю-тюрлю гюлледен толуп, аланы ариу ийислери жюрегинде татлы умугъланы бютюн бийик учундура, марал кѣзлерин ачханды. Сора, керилип, турайым дегенлей, уллу къабыргъа кюзгюден бир биттир учуп чыгып, кесин юй тюпге ургъанды да, желмауузча бир эрши къуртха къатын болуп къалгъанды. Аны от кѣзлери жана, къабан тишлери жылтырай, къанжал эринлери къыжылдай:

- Сен мени суу сурат къызымы жанына бек тийгенсе. Ол Кюнбетни сайлап тургъанлай, сен аны муратын ояргъа башлагъанса, алай мен къызымы хыликкя этдирмем! – деп, селегейлери агъа, боюнуна тагъылып тургъан киштикни баш сюегин къолуна алып, мыртыскы дууасын окъугъанды. Ол дууасын бошап, суюк къолун узатханлай, Алияны жаны, жулдузча жылтырап, къабындан чыкыгъанды да, къуртханы къолуна келип къалгъанды. Къуртха, терезе аллына барып, къол аязына юфгюргенлей, Алияны жаны алам этегине учуп кетгенди. Сора Алияны къолундан тутханды да:

- Мени къызым тура, сен Кюнбетге бармайса! – деп, кѣл кенгдире, аны кюзгю ичине созуп кетгенди.

Шапа къызла Алияны уятыргъа отоугъа кирип барсала, ол а – жокъ. Къызла Элиягъа чабып баргъандыла:

- Не болгъанды, нек жилийсыз?! – деп, тынгысыз болгъанды Элия.

- Алия жеринде жокъду, накъут чарыкъларыны бири да...

- Къалай жокъду?! Тамбла тою боллукъ къыз ары-бери кетемиди?! – деп,

къайгылы болганды Элия. Сора, къызыны отоуна келип, аны кеси да из-легенди. Къарай кетип, кёзо кюзго ичинде эки ызгъа илингенди.

Салымчы къызладан бири:

- Ах кюнюм, бир къарагъыз, ол улуу терек туюю шаудан суучукъну къатында жылтырагъан Алияны бир чарыкъчыгъыды! – деп къычырганды.

Керти да ол Алияны чарыкъчыгъы эди. Элия, не сунаргъа билмей, Ай анасы – Аеликни чакъыртханды, ол бир мадар этер дегенден. Олсагъат Къайнар бла Кюнбет да жетгендиле, алай бу затдан ала да жукъ ангъламагъандыла.

- Кюзгоге къалай кирсин адам?! – деп, гузаба этгенди Кюнбет, - алайсыз биз Алияны къутхаралмабыз.

- Да ишни башы ол туююлмюдо? – деп жарсыгъанды Элия.

Бир кесекден Аелик да келгенди. Ол, кюзгоге къарап:

- Бу Гызма къуртханы ишиди, андан ёзге бир киши да, амал билип, кюзго ичине кираллыкъ туююл эди, - дегенди.

- Аны къайда табаргъа боллукъду?! – деп соргъанды Кюнбет.

- Жашым, кесинден сора аны билген жокъду мында, - деп, мудах болганды Аелик. – Кюзго ичинде аякъ ызла аны юйюне элтир эдиле, алай ары къалай киргин ансы?

- Ой, къарачыгъыз ол гитче къызыл адамчыкълагъа! – деп сейирсингенди къызладан бири.

- Къайда-къайда?! – деп, бары да кюзгоге басынгандыла.

- Ол къарт терекни кёремисиз?

- Хау.

- Аны тамырларына бир къарачыгъыз. Кёремисиз нартох качан тенгли къызыл жекчиклени?!

- Хау, кёрдюк! – деп, сейир этгендиле алайдагъыла.

- Баям, бу бош кюзго туююлдо. Этерибизни иги эсеплемей жарамаз, - дегенди Аелик, сагъышлы болуп.

- Жаным, не этсенг да, сен этериксе, къызымы къолума къайтар, - деп, Элия Ай анасына умуглу къараганды.

- Элия, жарсыма, бир амал этерме. Энди уа манга бир картох чыракъ бла оймакъ тенгли къонгуроучукъ келтиригиз да, отоуда кесими къоюгъуз, - дегенди Аелик.

Къызла Аелик айтханча этгендиле.

Аелик бир жашчыкъны чакъыртып, анга къонгуроучукъ бергенди, къызчыкъны чакъыртып, анга гинжи бергенди. Эки сабий да кюзго аллында олтуруп, эрикгинчи ойнагъандыла. Эрикгенден сора уа, илляуланы алайда къоюп, эшикге чабып кетгендиле.

Ингир къарангы болганлай, Аелик кюзго аллында картох чыракъ жандырганды да, кеси кюзго жанына сюелгенди. Бир кесекден, сакъ атлай, кюзгоден жек жашчыкъ чыкъганды. Сора, тегерегине къарап киши эслемей, чабып, къонгуроучукъну къулакъчыгъындан тутханды. Алай кеси да тутулганды.

Жашчыкъ, къоркъуп, жилип башлагъанды. Аны тауушуна анасы кюзгоден чыгып:

- Аелик, не суйсенг да аны сура, алай жашчыгъымы кесиме бер, - деп жилиамсырагъанды.

- Жашчыгъынга мени хатам тиерик туююлдо, саугъанг а ол болсун: Гызма къуртха Элияны къызын, хыйны этип, кюзго ичине алып кетгенди.

Сен аны табаргъа болуш.

- Бир жукъусурап тургъан алтынчач кызыны кьолундан созуп баргъанын кӛрген эдим, - дегенди жашчыкыны анасы.

- Аны бери чыгъараллыкмысыз?

- Угъай. Биз Гызма кьуртханы ийсин кӛтюралмайбыз да, сезгенлей, терек ичлеринде юйлерибизге бугъуп, эшик-терезелени къаты бегитебиз.

- Гызма кьуртха кыызгъа бир хата этгинчи, аны бери чыгъарыргъа керекди, сагъыш эт, - деп, къаты болгъанды Аелик.

- Аелик, мен бешжюзжыллык аппабызны чакъырып келейим, мадар этсе, ол этерикди, - деп, жек тиширычукъ кюзюге кирип кетгенди. Кӛлге таш атханлай, кюзюге ол кирген жерден толкъунчукъла тӛгерекеге жайылгъандыла.

Кӛп да турмай ол, жууа бӛркю, узун сакъаллы кишичик бла кюзюден чыкыгъанды.

- Къызыны къалай къайтарыргъа боллугъун аппам биледи, - деп кьууанганды ол. – Энди сабийими кесиме бер.

Аелик тиширычукъгъа жашчыгъын къайтаргъанды да, ала, кьонгуроучукъну да алып, кюзюге сингип кетгендиле.

- Хурметли акъсакъал, айт, тынгъалайма, - дегенди Аелик.

- Гызма кьуртханы жашагъан жерин мен билеме, алай аны кьаласындан Аеликни чыгъаргъан хыйсапсыз кыйыын боллукъду.

- Кюнбет желмаууз кьуртхагъа бир мадар этер эди, кюзю ичине ол къалай кирсин ансы?

- Аны уа юйретейим. Кюнбет эрттен чыкъ бла толу жууунсун. Мен кюзюню ол жанындан анга кӛк чыбыкчык узатырма да, ол андан тутса, кюзю ичине кирип кетерикди, - дегенди жек кьартчык.

- Сау бол, жек аппачык, бизден кереклинг бар эсе, айт, кыызгъанмабыз, - дегенди Аелик.

- Манга жукъ да керек тӛйюлдю, туудукъчугъуму кьонгуроугъа кьууанганы тамамды, - деп ышара, кюзюге кирип кетгенди. Сора, кюзюню ол жанындан Аеликге бурулуп: - Къайгъы этип турма, мен сӛзюн аузуна ашагъанладан тӛйюлме, - деп ышаргъанды.

Алп Кюнбет эрттен чыкъда жууунуп, Элия къалагъа келгенде, Аелик бла Элия аны сакълап тура эдиле. Аелик Кюнбетни кюзю аллына сюегенлей, ол жанындан жек кьартчык, айтханыча, кӛк чыбыкчык узатханды. Кюнбет аны кыйырындан тутханлай, кюзюге сингип кетгенди. Ол ызына бурулуп, хар не да игиди, жарсымагъыз дегенни ангылатып, кьарт терекни артында кӛзден тас болгъанды.

Жек кьартчык, кьолуна да таякчыгъын алып, агъач ичи жаяу жолчукъ бла тенгиз шууудлагъан жары тебирегенди. Не сейир, не аламаг, ол гитче адамчык акъырын кымылдагъанча кӛрюннгеликке, тулпар жаш аны кючден жетип бара эди. Кюнбет жашауунда кӛп сейир зат кӛргенди, алай быллай тамашагъа уа биринчи кере кӛз ача эди. Къанатлысы, жаныуары, агъачы, кырдыгы болсун – асыры сейир тюрлюледен, асыры жарык нюрлюледен, – Кюнбет тамашагъа кьалгъанды.

Бир къара суучукъдан ӛтгенлей, табиигъат тюрленнгенди. Суучукъну ол жаны - дорбун ичича ауангы*, хауасы ауур, береги, кырдыгы да – мууал. Жек кьартчык, жашха бурулуп:

- Мындан ары кесинг барлыкьса, мен сени былайда сакъларма, - дегенди. – Бу жолчукьдан тайма, тайсанг, мияла гьаргьадан* сени сау кьоймаз.

- Охо, сакь болурма. Баргьан а кьалайгьа дери барлыкьма? – деп соргьанды Кюнбет.

- Тенгиз тауушну эшитесе да?

- Хау.

- Тенгиз жагьасында Кьяя кьала барды. Сен ары кирирге керексе: Алия андады. Бек сакь бол: кьаланы юч башлы Мияла деу сакьлайды. Хайда, Теири ишинги кьурасын! – деп, жашны кьалагьа ашыргьанды.

Кюнбет ауангы жарыкьда хууерилген агьач ичи бла кеси кёп баргьанды. Аны улугьан, ёкюрген, ынгырдагьан, кьыжылдагьан ауанала кьуршалап, жаш кьаланы туурасына чыкьгьанды. Кьяя кьалада бир жарыгьан терезе кёрюп, Кюнбет Алияны нюрюн таныгьанды. Хау, Алия анда эди. Ол кьяягьа кьалай кирейим деп аны сагьышын эте тургьанлай, терезе ачьлып, андан бир кьарелди учуп чыкьгьанды да, боран таууш этип, кёзден ташайгьанды. Ол желмаууз кьуртха эди.

Кюнбет, сауут-сабасын хазыр этип, Кьяя кьаланы тегерегине айланып чыкьгьанды, алай эшиг а кёрмегенди. Жаш не этерге билмей тургьанлай, кьяя эки ачьлып, андан юч башлы Мияла деу чыкьгьанды. Ол, табакьлача юч уллу ол кёзю бла тегерегине огьурсуз кьарай:

- Ас-мус ийис, ас ийис! – деп зынгырдагьанды. Сора, хауаны жыйылай, Кюнбет таба тебирегенди.

Кюнбет терк окьуна болат окьлу садакь бла уруп, аны эки кёзюн кьармагьанды, ючюнчю огьун атаргьа, деу жууукь келип кьалгьанды да, жаш, кьылычын суууруп, юсюне айлангьанды. Деу да, сырпынлача* узун тырнакьларын мияла таууш этдире, жашха атылгьанды. Кюнбет Мияла деуню уруп тургьанлыкьгьа, жилтинле чачылгьан болмаса, анга жукь эталмай, кьяя эринине дери туракьлагьанды. Энди жашны жангьыз бир амалы бар эди: Мияла деуню сокьур этген. Ол, кьылычын кьынына сугьуп, кьолуна чонкурун* алгьанды. Деу жашны тутаргьа ийилгенлей, Кюнбет, чонкур бла сермеп, ахыр кёзюн да ууатханды. Сокьур болгьан деуню кьычырыгьы тенгизни кьутуртханды, кьяяланы ойгьанды. Энди Кюнбет аны кьяядан секиртирге керек эди.

- Эй, мияла кьошун, не тураса, хайда тут, мен былайдама! – деп кьычыргьанды да, ол кьяядан салынгьанды. Мияла деу тауушха атлагьанлай, кьяядан кетип, минг кесекге чачылгьанды.

Энди кьалагьа жол ачыкь эди.

Кюнбет Кьяя кьаланы гокранында Аеликни табып, аны кёкюрегине кьысханды, алай Алия бола тургьандан жукь ангыламай эди. Жаш кьызын кьолундан тутуп, тышына чыкьгьанды. Сора, биягьы жолчукьгьа тюзелип, улугьан, ёкюрген, ынгырдагьан, кьыжылдагьан ауаналаны арасы бла ызына айлангьанды.

Ала жек кьартчыкьгьа жетип, суудан атларгьа, Алия тентирегенди да, аны тутама деп, Кюнбет жолчукьдан тышына атлагьанды. Алайлай Мияла гьаргьадан таш-агьач ууатып жетгенди. Аны жухунда илкишча уллу мюйюзю, биз кибик, жютю эди.

Алия суудан ётгенди, Кюнбет а жетишалмагьанды. Башлангьанды сора кьазауат. Мияла гьаргьадан чаба, жаш да чонкур бла ура да абызырата, кёп кюрешгендиле. Алай Мияла гьаргьадан кьарыулу эди. Жек кьартчыкь, секирип, сууну ол жанына ётгенди да, Кюнбетге таягьы бла тийгенди. Кюнбет

олсагъатдан къая тенгли пелиуан болуп, гъаргъаданны жерге уруп, чачып къойгъанды. Жек къартчыкъ Кюнбетни ёз кебине къайтаргъанды да:

- Энди желмаууз къуртха жетгинчи, былайдан къорайыкъ! – дегенди.

- Сау бол, жек аппачыкъ. Сен болмасанг, мен Мияла гъаргъадандан къутулалмай эдим, - деп, ыспас этгенди Кюнбет. – Алай желмаууз къуртха сизге дерт жетдиремзи?

- Биз суудан ары ётмейбиз, бери жанында уа ол бизге алай къоркъуулу туйюлдо, жарсыма, - деп ышаргъанды ол. – Андан сора да, таягъым къолумда къадар, ол манга жукъ да эталлыкъ туйюлдо.

- Иги эди, ансы мени хатам жетип, сизге бир палах болса, мен къалай жашау этерик эдим? – деп, кёл басханды Кюнбет.

- Аны къайгъысын этме да, бу къызны мадарын кёр. Алияны жанын Гызма къуртха къайры эсе да бек терен букъдургъанды. Аны табып, жерине салмасанг, ол мыртыскы жукъудан аязырыкъ туйюлдо. Аязгъанлай, бу алтын жюзюкчюкню Алияны бармагъына сал, ол анга керек боллукъду, - деп, Кюнбетге бир жюзюкчюк узатханды: - Энди уа сизге кюзгюден теркирек чыгъаргъа керекди, ансы мында къалып къалыргъа боллукъсуз, - деп, жек къартчыкъ жаяу жолчукъ бла ызына айланнганды.

Кюнбет, Алияны къюнуна алып, кюзгю аллына жетгенди да, къызны аягъы юсюне сюегенди. Жек къартчыкъ, жашха кёк чыбыкъчыкъ тутдуруп:

- Хайда, чыгъыгъыз, - дегенди.

Кюнбет чыбыкъчыкъ бла кюзгюге тийгенди да, ол суу бетича жумушап, ала андан отоугъа чыкъгъандыла.

Алларын сакълап тургъан Аелик бла Элия экисин да бирге кёрюп, бек къууаннгандыла, алай а къууанчлары толу болмагъанды: Алия мыртыскы эди.

Къайнарны, кеси да миналмагъан, эмилик сарыуеги бар эди. Ол юч башлы, юч къуйрукълу от сарыуек тау тенгли деу, боран кибик къарыулу эди, жулдузча терк, толпанча огъурсуз. Тулпар Кюнбет атасындан От сарыуекни тилегенди:

- Жашым, угъаймы дейме, алай сен аны юйреталмасса. Манга да бой салмай турады, кёресе. Бир жугъунгу ачыгъыр, андан эсе башха мадар излейик, - дегенди.

Аелик алам этегине андан сора жукъ жетерик туйюлдо дейди. Сюйсем, сюймесем да, мен аны юйретирге керекме. Атам, угъай деме, - деп сёлешгенди.

- Сора сакъ бол. Къайда да онг жанына барырса! Мен аны чакъырайым да, эсин кесиме бурайым, сен а, анга эслетмей, сыртына секирип мин. Кёлулунда эки къаманг болсун. Секирип миннгенинглеи, аланы сапларына деринбашларына чанч да, ычхындырма, - дегенди Къайнар.

Айтханыча, Кюн Тейриси От сарыуекни чакъыргъанды да, ол, отла бюрке, къала арбазгъа учуп келип къоннганды. Кюнбет, кесин анга эслетмей, сыртына секирип мингенди. Алайлай От сарыуек от къусуп, тютюн бёркюп къылыкъсыз къычырып, чочуп тебирегенди. Бир секиргенди да, Танг жулдузгъа жетгенди, экинчи секиргенди да, Ахшам жулдузгъа жетгенди, ючюнчю секиргенинде уа – Къой жолгъа жетгенди. Кесин бир жулдуздан бир жулдузгъа ура, От сарыуек сау ыйыкъ чочугъанды, болсада жашны уа сыртындан

аталмагъанды. Ахыранда От сарыуек ырмах болуп тохтагъанды, сора:

- Жигит, сен мени онгладың. Сен эрлик этсенг, мен нёгерлик этерме! – деп, ант этгенди.

- От сарыуек, сен нёгерлик этсенг, мен эрлик этерме! – деп, ант этгенди тулпар Кюнбет да.

Къайнар улу От сарыуекни адеж тутуп атасыны аллына келгенде, ол, жашын сермеп къучакълагъанды да:

- Жашым, сен къайсы атаны да ёхтем этерик тулпар уланса, къайда да Хан Тейри къорунг болсун! - деп къууанганды. Хау, Кюнбет энди не махтау-гъа да тийиншли эди.

Кюнбет, От сарыуегин солутуп, экинчи кюн жолгъа атланганды. Аны жолу Къой жол бла Алам этегине – Къара-Къураны бийменлигине эди. От сарыуек, Кюкюременча гюрюлдеп, жулдузча жанып, шибиляча терк учханды. Алай Алам этегине дери не азындан жыл барыргъа керек эди.

Кюнбет алты айдан Жарыкъны чегинден ётюп, Ауангыгъа – ингир алача мутхуз дуниягъа киргенди. Ол Къара-Къураны Къаралан бийменлигине жууукълаша келгени сайын, дуния къарангъдан-къарангы бола, хыйсапсыз деу жаныуарла тюбеп башлагъандыла. Ала от кёзлю, къабан тишли багъыр къурт-ла, жилянла, темир чаянла, губула эдиле. Кюнбет элия къылычын силдесе, ауузундан элия къамала чарглап, душманларын къыргъанды, От сарыуек да, бутакъ-бутакъ отла къуса, кёргенин къууруп баргъанды.

Жулдузла тауусулуп, ала Къара-Къураны бийменлигине киргенлеринде, дуния асыры къарангъдан, эриген къара чайыргъа ушап къалгъанды. От сарыуек тегерегин жарытып, гюрюлдеп бара, алларында уллу, огъурсуз от кёзле эслегендиле. Ала не тюрлю жаныуарла болгъанларын билирге амал жокъ эди, нек дегенде, кёзлеринден сора жукълары да кёрюнмей эди. От сарыуек аланы араларында илячинча учуп, тулпар Кюнбет а элия къылычы бла силдей, жан-нган кёзлени кёбюсюн ёчюлтгенди да, сау къалгъанлыры, къычырыкъ этип, алайдан тас болгъандыла.

Энди Къара-Къура кеси къалгъан эди. Алай, насыбына, жукъучу Къара-Къура терен жукъугъа батып, жукъ да эшитмегенди. Кюнбет кенге бир жарыкъ тамычычыкъ кёргенди да, От сарыуекни ары бургъанды. Ол Алияны жаны эди. Энди ала, Къара-Къура уянып къалмасын деп, тауушсуз бара эдиле.

Кюнбет Алияны жылтырай тургъан жанын къол аязына сакъ алып, От сарыуекни ызына бургъанды. Ала Къара-Къура болгъан жерден дауурсуз узайгъанлай, биягъы сарыуек, гюрюлдеп, жулдузча учханды. Сау къалгъан жаныуарла, кюреше кетип, Къара-Къураны уятхандыла да, ол къачхынчылан-ны ызларындан болгъанды.

Ала Ауангыгъа жетерге, Кюнбетни къулагъына бир сейирлик ачы таууш эшитилгенди. Ол жууукъдан-жууукъ, уллудан-уллу бола бара эди.

- От сарыуек, Къара-Къура ызыбыздан жетип келеди, хайда, маржа! – деп ашыкъдыргъанды аны Кюнбет. – Ол жетерге, биз къарангъдан чыкъмасакъ, бизни тутарыкъды!

От сарыуек Ауангыда ахыр кючюн салып бара, жаш ызына бурулуп къарагъанды да, бир деу кирпич топ кёргенди. Тёрт губуаякъ къолу, бир жалпакъ, къымыжа къуйругъу. Къуйрукъ учунда юч мюйюзю. Аузун керсе уа, ол не уллу тауну да жутарыкъ эди.

- Хайда, маржа, хайда! – деп ашыкъдыргъанды Кюнбет От сарыуегин.

Къара-Къура быланы жетип, аузун кергенлей, аны кёзюне кюн жарыкъ

ургъанды да, ол, кычырыкъ этип, жан-жанын талай къалгъанды. Кюнбет бла сарыуег а Ауангыдан чыкыгъан эдиле.

Экижыллык жол къоратып, Кюнбет От сарыуекни Элия къаланы аллында къондургъанды. Сора Алияны жана тургъан жанын къол аязына алып, отоугъа сакъ киргенди. Отоуда аны Элия, Къайнар, Аелик, салымчы кызла сакълай эдиле. Кюнбет Алияны жанын Аеликте узатханды да, Аелик аны Алияны кёкюрегине элтгенлей, тамычы жарыкъ аны къол аязындан кызыны ёшюнине тамгъанды. Алайдагыла солуусуз болуп тура, Алияны кирпиклери кымылдап, кёзлеринден жиямукъ тамычыла тамгъандыла да, кызы кёзлерин ачханды.

- Хош кел, жангыдан туугъан кызым, - деп, Аелик аны алтын чачын, бетин сылагъанды. Алайда бары да къууанч тыпырлы болгъандыла. Атасы сур Элия уа, жияргъа аздан къалып, кызыны къолчуклары уппа этгенди.

Экижыллык шургу къууанча бурулгъанды. Къайнар:

- Биогечеден оздурмай, той этебиз! – деп, жумушчуларына буйрукъ бергенди.

Отоуда Алия бла Кюнбет кеслери къалып, бир бирлеринден къарап тоялмай, бир бирлеринден къучакълап тоялмай, ингирге дери тургъандыла. Ингирде уа жети кёкге, жети жерге да айтылырча той болгъанды.

Кюнбетни бла Алияны насыплары кемсиз эди. Аланы тойларын жерде да этгендиле. Ол тойгъа Къайнар келмегенди, келсе, болгъанны кюйдюрюп къоярыкъ эди сора уа! Элия бла Аелиг а, Гюлфияны араларына салып, тёрде олтура эдиле. Гюлфия, насыбына ийналмай, кызына, киеуюне да кезиу-кезиу къарай, жиямукълары сюрте эди.

Арада бёлек заман ётгенди.

Бир кюн Къара-Къура Къарангы бла Жарыкъны чегинде жулдузланы жутуп, Жарыкъны къоратып барады деген къуугъун келип, Кюнбет аны тыяргъа атланганды. Бу палах да Гызма къуртхадан чыкыгъанын, ол Мияла деу бла Мияла гъаргъаданны дертлерин Кюнбетден алмай къоймазлыгъын Ай анасы - Аеликте алгъадан да белгили эди. Алай, боллукъ болмай къаллык туйюл эди, сора, алгъадан айтып, халкъны жарсытыргъа соймей, аны букъдуруп тургъанды. Кюнбетге нёгерлик этерик салымчы батырла кёп эселе да, аланы къанатларында Ауангыгъа жетип, анда уруш этерча къарыу къайда! Ары барып къайталлык жаланда От сарыуек эди. Болсада, Аеликни алп Кюнбет Къара-Къурагъа хорлатмаз деген умуту уллу эди, нек дегенде, Ауангыда – Жарыкъ бла Къарангыны чегинде, Къара-Къура битеу кючу бла уруш эталлык туйюл эди.

Алай, жарсыугъа, Аелик билмеген бир зат а бар эди.

Кюнбет, От сарыуеги гюрюлдеп, Ауангы чегине жетгенде, Къара-Къура кербалыкъ* аузун кенг ачып, бир жарыкъ жулдузну жута тура эди. Ол, жете келип, Къара-Къураны чонкур бла ургъанды да, жулдузну аузундан чартлатханды. Кюнбет хар ургъаны сайын, аузундан бир жулдуз чартлап чыгъа, ол кёкге мингден аслам жулдузну къайтаргъанды. Алайлай желмаууз къуртха жете келип, багъыр тишлерин, тырнакъларын От сарыуекке беклегенди. Сарыуек ачы кычырып силкингенди да, Кюнбет аны сыртындан кетерге аздан къалгъанды. Энди тулпарны жауу эки эди. От сарыуек желмаууз къуртханы къуйругъу бла жетдирип, онкюнлюк жолгъа чартлатханды. Къара-Къура

битеу кючю бла сермешалмай, Кюнбет аны онглап башлаганды: Сарыуек отла кьусуп, Кюнбет элияла сызып. Алай ол кезиуге биягьы Гызма кьуртха жетип, тулпарны сыртына тырнакъларын кьадагъанды. Кюнбетни апчыгъаны бла хайырланып, Къара-Къура аны сарыуек атындан кьагъып алып, Ауангыда думп болгъанды. Желмаууз кьуртха уа, биягьы От сарыуекни кьуйругу тийип, ууалмагъан саны кълалмай, оу-шау эте, Къая къласына сызылгъанды. От сарыуек Къара-Къураны, Ауангыдан озуп, Къараланда кёп излегенди, алай, табалмай, ызына кеси кьайтханды.

Кюн тейриси – Къайнар, Кюнкъалагъа Элияны, Шибиланы, Чоппаны*, Аеликни кенгешге чакъырып, аладан оноу сурагъанды.

- Кюнбетни излерге мен барайым! - дегенди Шибилы.

- Угъай, мен барайым! - дегенди Чоппа.

- Кюнбетни излерге мен барама, - дегенди Элия. – Ол мени киеуюмдю!

- Андан не хайыр, сиз аны кьыйырсыз-чексиз Къараланда къалай табарыкъсыз? Башха амал керекди, - дегенди Аелик.

- Не амал?

Желмаууз кьуртханы тапсакъ, Кюнбетни да табарбыз, - дегенди Аелик. Алия аны къласында болгъанды. Эсинде бир зат кълалгъан эсе – насыбыбыз. Биягьы кюзгоге кирирге керекди.

- Тюз айтады! – деп кьууанганды Элия.

Къайнар да ол оноуну тюзге санагъанды, алай:

- Къыз башы бла Алия анга не эталлыкъды ансы? – деп, экили болгъанды. – Атасы Элия барса – башха.

Алайда алтысы да Элия къалагъа келип, кюзго аллында сюелгендиле. Алай Аелик не кюрешсе да, жек кьартчыкъ кёрюнмегенди. Аелик ишекли болуп кюзгоге иги къараса – кюзгюню мойюшно тырналып.

Аны Гызманы кьызы тырнагъан эди.

- Энди уа къалай этебиз? – деп соргъанды Элия.

- Барды энгта бир амал, аны да бир кёрейим, - дегенди Аелик.

- Не амал? Биле эсенг, бизге да айт! - деп, тынгыларгъа хазыр болгъанды Къайнар.

- Тамбла айтырма, бусагъатда уа мени Алия бла кьоюгуз, - деп, Аелик аланы отоудан ашыргъанды. Сора, салымчы кьызланы чакъырып: - Бир кьау-умугуз, кьатын алмагъан жаш бла жерге энип, мазаргъа барыгъыз да, кьабыр юслерине бирер хычин салыгъыз. Сора жаш, эски кьабырдан бир уууч топуракъ алып, биргегизге бери келсин, - дегенди Аелик.

- Сен а, Алия, чыммакъ кийин да, тёшегинге жат, - дегенди Аелик.

Аелик, чыммакъ кийинип, тёшегине киргенди.

Кёп да турмай кьызла, кьатын алмагъан жаш да келгендиле. Жаш Аеликге кьол жаулукъгъа туюнолген топуракъны узатханды. Аелик туюномчекчикни Алияны жастыкъ тюбюне салып, кьолуна бал туз гыртчыкъ тутдургъанды да:

- Энди жукъла, - дегенди.

Алия жукълагъанлай, Аелик ундурукъ аллына жангы жез таз салдырып, ары жети шаудандан алдыргъан сууун кьуйдургъанды. Кьуйдургъанды да, ичине алтын жюзюк салгъанды. Сора кьызланы, жашны да отоудан чыгъарып, Алия бла кеси кълалгъанды.

- Алия, не кёресе? – деп соргъанды Аелик.

- Гызма кьуртханы Къая кьаласын, - дегенди Аелик. – Кьуртха губу терилени юсюнде болганы ууалып жагады.

- Аны кьалай жояргъа боллукьду?

- Жашырын гезенинде* мияла гёгенчик барды. Аны ичи суудан толуп, бир сары жилин бала айры тилин чыгъара турады. Мияла гёгенчикни ууатханлай, жилин сарыуек болуп, кьуртханы жутарыкьды, кеси да кьарылып ёллюкдю.

- Кюнбет а кьайдады?

- Аны Къара-Къура Гызмагъа алып келе турады.

- Нек?

- Анга кьызын берирге... Угъай, угъай! – деп Алия элгенип уянганды.

- Алия, бош уяндынг, андан арысын да билирге керек эди, - деп жарсыганды Аелик. - Кёргенинг а эсингде кьалдымы?

- Хау, энди этерими билеме, - дегенди Алия, тёшегинден тура.

- Къара-Къурагъа сен не эталлыкьса? Ай, медет а, замансыз уянып кьалдынг да! – деп кьыйналганды Аелик.

- Аны Кюнбет бла мен онгларбыз, - деп таукел кьараганды кьыз.

- Сора тебире! Алай кюзюге кьалай кираллыкьса? Жек кьартчыкьны ёпкелетгенбиз.

- Бу жюзюкчюкню ол манга бошму берген сунаса? – деп кюлгенди Алия.

- Ой, алтын балам, ариулугьунг кибик, акьылынг да кемсизди, - деп эркелетгенди аны Аелик.

Алия терк окьуна эрттен чыкьда жууунуп, аскер кийим кийип, кьолуна сауут-саба алып, жек кьартчыкь берген жюзюкчюк бла кюзюню шош кьакьганды. Кюзю ичи жарыганды да, жек кьартчыкь кёрюнгенди. Ол, миялагъа кьысылып:

- Не этесе, Алия, жумушунгму барды? – деп сорганды.

- Мен желмаууз кьуртханы кьаласына барыргъа керекме, аны хатасындан Кюнбет кьыйынлыкьгъа тюшгенди! - дегенди.

- Гызма кьуртха таш-агъач талайды. Аны кьычырыгъана тёзалмай, биз жер тюбюнден чыкьмай турабыз. Ким эсе да аны сюеклерин ууатханды деген хапар жайылганды, - дегенди жек кьартчыкь.

- Аны ууатхан От сарыуекди. Ол сау болгунчу, мен аны дуниядан кьуртмасам, артда анга кьарыу эталлыкь туюлюбюз.

- Унутмай, эрттен чыкьда жууунганмыса? – деп сорганды кьартчыкь, кюзюню ич жанындан кёк чыбыкьчыкьны Алиягъа узата.

- Хау, жууунганма, - деп, Алия кёк чыбыкьчыкьны кьыйырындан тутханды да, кюзю ичине киргенди.

- Жек аппа, сен Аеликге нек чыкьмадынг? – деп сорганды Алия.

- Жюзюгонг болмаса, санга да чыгъарыкь туююл эдим.

- Хагабызмы жетгенди? – дегенди Алия.

- Сиз кюзюню тырнатхансыз, энди ол сынаргъа боллукьду, сынса уа, жерибизге шайтанла кирликдиле, - деп жарсыганды жек кьартчыкь.

- Мен ызыма кьайтханлай, алайчыгьын сыйдам этер амал табарма, сен жарсыма, - деп ышандырганды кьыз кьартчыкьны.

Жек кьартчыкь, биягъы агъач ичи жаяу жолчукьну тенгиз шууулдагъан жары тебирегенди. Алия да дунияда кёп сейир зат кёре келгенди, алай ол да

быллай тамашаны биринчи кере кёре эди. Къанатлысы, жаныуары, агъачы, кырдыгы болсун – асыры сейир тюрлюледен, асыры жарыкъ нюрлюледен, Алия бир кесекге жарсыуларын окъуна унутханды.

Къара суудан ётгенлей, табийгъат тюрленгенди. Суучукъну ол жаны - дорбун ичича ауангы, хауасы ауур, тереги, кырдыгы да – мууал. Жек къартчыкъ кыызгъа бурулуп:

- Мындан ары манга жол жокъду, мен сени былайда сакъларма, - дегенди. – Бу жолчукъдан тайма, тайсанг, палахха къаллыкъса, аны унутма.

- Жарсыма, жек аппа, сакъ болурма, - дегенди кыыз.

- Тенгиз тауушну эшитемисе?

- Хау.

- Аны жагъасында Къая къала барды. Сен ары кирирге керексе. Кюнбет Мияла деуню жойгъанлы, къаланы киши сакъламайды. Хайда, Хан Тейри болушсун! – деп, Алияны къалагъа ашыргъанды.

Алия да ауангы жарыкъда хууерилген агъач ичи бла кеси жангыз кёп баргъанды. Аны улугъан, ёкюрген, ынгырдагъан, кыжылдагъан ауанала къуршалап, кыыз къалагъа келгенди.

Ол къаланы тегерегине айланып, ичине кирирге эшик тапмай, къол аязын къабыргъагъа салып сагъшланганлай, жюзюкнюгю къабыргъа ташха тийип, алайдан эшик ачылгъанды. Алия чабып ичине киргенди да, алтлауучла бла чабып, гокраннга чыкыгъанды. Ол анда ынычхагъан таууш эшитип, эшикден сакъ къараса – желмаууз къуртха Кийиз китабына къарап, кесине дарман эте тура эди.

Алия, кесин эслетмей, гёзенден мияла гёгенчикни алып чыкыгъанлай, Къая къаланы титиретип, биреу киргенди. Ол Къара-Къура эди. Бугъоу салынган Кюнбет да биргесине. Алия аны кёргенде, букыгъан жеринден чартлап чыгъаргъа аздан къалгъанды. Ол, кесин кючден тыйып, мияла гёгенчикни ууатыргъа тап заман сакълагъанды.

Къара-Къура желмаууз къуртханы аллына Кюнбетни сюеп:

- Ма киеюнг, къолун, бутун бошласакъ, тутуп тыялмабыз. Бу быллай тургъанлай, кызынг бла неках этейим да, ол бир жары да кеталмаз! – деп силкинип кюлгенди. – Хы, Гызма къуртха, нохтабаум а къайда?!

- Не нохтабауду ол, кёрмеймисе ёле тургъанымы, сау болма да бир къой! – деп ынычхагъанды къуртха.

- Хау, мен сени таный болмам! Не мияла гёгенчикни къолума тутдураса, неда кызынгы юсюнге бошлайма. Кюнбет ючюн ол сени да аярыкъ тойюлдю! – деп, масхара кюлгенди Къара-Къура.

- Отму тюшгенди, къайры ашыгъаса? – дегенди къуртха, гёгенчикни берирге суймей.

- Ашыгъама! Дуния бийи болургъа амал тапхан къалай ашыкъмаз?! Мияла гёгенчикге ма бу кукурт унну къошсам, - деп, ол тил тюбюнден бир акъкъалай орунчукъ чыгъаргъанды, - мен кюн кёзюн ёчюрюп, дуниягъа кесим бий боллукъма. Сени да унутмам! Хайда, гёгенчикни къолума тутдур!

- Сен аны табаллыкъ тойюлсе, мен аны терен букъдурганма да, къайдагъысын кесим да унутуп турама, бир кесек сакъла, - деп, ауазын къарыусуз этип селешгенди къуртха. Алай Къара-Къура тюз аллай бир тели уа тойюл эди. Ол Гызманы кызын чакъыргъанды да, отоугъа – ол сейирге бир къара! - Буккай киргенди, Алияны тенг кызларындан бири! Кюнбетге барыргъа умут этип тургъан Буккай жанын жашха атханды.

- Наным, сен мени алсанг, дуняда мен санга этмезлик ахшылык жокьду! - деп, бал тилин ачып селешгенди ол.

- Буккай, мени жанымча керген адамьм болгьанын биле тургьанлай, сен манга алай нек селешесе? Мен Алияны бир жаннга да алышаллык туйюлме, бош кюрешме, - деп, жумушакь селешгенди.

- Мен сени ызынгдан кеп таралгьанма, энди боллукьду! – деп, саламча кьабыннганды Буккай. Сора, Кьара-Кьурагьа бурулуп: – Мычмай бизге некьх эт! Керейим сора менден кьалай кьутулса да!

- Ананг мияла гегенчикни манга берирге унамайды, сора сизге некьх кьалай этейим? Оноулашханыбызча, берсин да, менде тыйгьыч боллукь туйюлдю, - деп кьозутханды кьызын анасына.

- Анам, Кьара-Кьура не тилей эсе да, бусагьатдан чыгьарьп бер! Ол мени насыбымданмы багьалды санга?!

Буккай ачулана баргьан сайын, сыфатын тас эте, анасына ушап бара эди.

- Кьызым, мен Кьара-Кьураны барчы-келчиси угьай, дуняа иеси болурга сьоеме, сора кьолумда насыбымы анга нек береме?! – деп, озгьур селешгенди кьуртха. Ол сау болуп бошай тура эди. – Сен да мени жанлы бол! Кьара-Кьураны акькьалай орунчугьун сыйьрайыкь! – деп, секирип жеринден тургьанды.

Алия, быланы даургьа кьалгьанлары бла хайырланып, элия кьылыч бла жашьрын Кюнбетни кьолларын бошлагьанды да, аны отоудан чыгьаргьанды. Сора, жерге уруп мияла гегенни чачханлай, ол гитче жилинчыкь бир кьылыкьсыз сарьуек болуп, андагьылагьа чапханды. Кьая кьала жел кюн акьтерекча чайкьала эди.

Алия бла Кюнбет, кьаладан чыгьып, жаяу жолчукь бла ызларына кьачхандыла.

Буккай, сарьуек бла талаша, кьарап, Кюнбетни кермегенинде, аны кьачханын билип, анасын, Кьара-Кьураны да кьоюп, жашны ызындан сьоргенди.

Кьара-Кьура, не залим эсе да, сарьуекге кьарьу эталмай, жан кьайгьылы болгьанды. Ол Гьзма кьуртханы кесин кьоюп, кьачханын бузмай, Ауангьдан этюп, Кьараланнга – эз бийменлигине жетгенди. Андан сора Кьара-Кьураны тауушу бир да чыкьмагьанды. Сарьуек а, жангьыз кьалгьан желмаууз кьуртханы башындан кьабып, кьычырыгьын бардыра, жутуп тебирегенди. Алай кьуртха кесин бош женгдирип кьоярыкь туйюл эди: жез тырнакьларын сарьуекни богьурдагьыны ичинден беклегенди да, сарьуекни солууун тыйып кьойгьанды. Алайда экиси да тунчугьуп елгендиле.

Кюнбет бла Алия шаудан суудан ары атларгьа, жаралы Буккай, жанжанын ашай, алайгьа жетгенди да:

- Сен манга жетмей эсенг, Алиягьа да жетме! – деп, Кюнбетни юсьоне секиргенди, алай, жек кьартчыкь, таягьы бла уруп, Буккайны таш сурагь этип кьойгьанды.

Олсагьатдан ауангы жарыкь эрип, кюн тийгенди. Дуняа кегергенди, чакьгьанды. Тюрлю-тюрлю чьпчыкьла тюрлю-тюрлю жьрлагьандыла.

- Жек аппа, энди тенгизге дери да жер сизниди. Бизге болушханыгьыз сизге да жарады! – деп ышаргьанды Кюнбет. Алия да кьолундан жюзюкчюкню алып, аны жек кьартчыкьгьа кьайтара:

- Жек аппа, игилигинги емьорде да унутмам. Энди бу жюзюкчюк кесинге кьайтсын, мындан ары биз сизни кьыйнамабыз, - дегенди, аriu ышара.

- Къыйнап этгенигиз болмагъанды, мен сизге болушханымы уллу насып-ха санайма. Къайда да огъурлулукъ, игилик, ахшылыкъ хорларгъа керекди. Энди уа юйюгюзге сау-саламат жыйылыгъыз! – деп, кюзюге кёк бутакъчыкъ бла тийгенди да, Кюнбет, Аелик да кюзюден тоханагъа чыгып къалгъандыла. Тоханада уа - аланы алларына къарап тургъан тейриле, салымчы къызла, жашла.

Биягъы той-оюн башланганды.

Кюнбет бла Алиа уа, тойдан бостаннга жашырын къачып, бир бирлеринден тансыклары алалмай олтура эдиле.

Алагъа бусагъатда киши да керек тыйюл эди.

Акбар хапарын бошагъанлай:

- Мен эки суйгенни юсюнден быллай аламан хапар туугъанлы да эшит-мегенме, Аллах санга ыразы болсун! – деп, Алий туруп Акбарны къолун тутханды. – Ма керти суймеклик десенг!

- Бу хапар угъай, суймекликге махтау жырды, ёмюр-ёмюрледе айтылып турлукъ жыр! – деп къууанганды Азиз да. – Сен бизни жашлыгъыбызгъа къайтардынг!

Гойо уа иничке мыйыгъын сылай:

- Мен а мынга суймеклик дерс дерик эдим, китапха жазылыргъа тийишли дерс. Керти суймекликни не залим да тобукъландыралмагъанды. Ол отда кюймейди, сууда батмайды. Бар къыйынлыкъланы да хорлап, адамны жашауун къыйматлы, татыулу да этеди. Сау бол, хурметли Акбар, - деп, ол да анга ыспас этгенди.

Саудюгерчиле Кюнбет бла Алианы хапарына сейир эте, чатырларына чачылгъандыла, Элияс а, от жагъада татлы умутлагъа батып, бир кесек мычыгъанды. Сора, чыммакъ-акъ булутла арасында толгъан айгъа къарап: «Эй, суйгенлени жарыкъ негери, мен санга бара турама!» - деп къычыргъанды ичинден.

8. ЯДГАР ЭМИРНИ ЖАШЫ МЕХМЕТ БЛА НАДИМ ЭМИРНИ КЪЫЗЫ ФАНИСА

Ингирге кериуан сегизинчи къонушха жетип тохтагъанды. Ишлерин билген къулла жумушларын тындырып, саудюгерчиле биягъы от тегерегинде ушхууур ашап, хапаргъа тынгыларгъа жарашхандыла:

- Хурметли Алий, сен кёпню кёрген, сынаулу саудюгерчисе. Сен Аралы тенгизни тегерегинде къыралланы барын да аулап чыкыгъан адам, айт бизге бир сейир хапар! – деп ышаргъанды огъурлу Акъбар, Алийге къарап. Саудюгерчиле да анга бурулгъандыла.

- Хурметли Акбар, хапаргъа мен сенича уста тыйюлме, болсада мен да айтайым, - деп, хапар айтыргъа хазырланганды. – Бу мен айтыр хапар бизни шахарда болгъанды.

- Конья солтанатны эки бийлигинде эки къарындаш эмирдиле, - деп башлагъанды Алий хапарын. – Таматасы Ядгар мени таньшымды. Къарындашыны атын да айтайым - Аяз. Эки къарындаш да эки бийликге баш болуп, жашай тургъандыла. Ядгарны юч жашы бла бир къызы болгъанды. Халкъда жигитликери бла артыкъ айтылгъан а тамата жашы Дамир бла кичи жашы

Мехмет эдиле.

Бизде жюриоген төреге кёре, Мехмет Надимни кызын Денизни алыргъа керек болгъанлыкыгъа, ол аны бир да кёрмегенди.

Той болур кюнню аллында Мехмет нёгерлери бла шахаргъа чыкыгъанды. Бир кесекден ол анасыны экиге айланган къарындашы Казимни юйюне келгенди. Казим анга намыс этип, юйге чакыргъанды. Мехмет юйге киргенди да, төрге ётуп олтургъанлай, хурма алып, отоугъа бир сейир ариу кызы киргенди.

Мехмет, тамашагъа къалып:

- Кимди бу кызы? – деп соргъанды.

- Багъалы эмир улу, бу мени кичи кызым Фанисады, - дегенди Казим.

- Кызынг мёлек кибикди, мен Денизден эсе сени кызынгы алыргъа ыразыма, сен не дейсе ансы? – деп соргъанды эмир улу.

- Багъалы Мехмет, мен кызымы санга сюйюп да берир эдим, - дегенди сагъышлы болгъан Казим, - алай атанг Ядгар не дер? Ол санга Денизни алама деп, къарындашы бла келишип тургъанлай, санга мени кызымы алыргъа къоймаз. Андан сора да, Денизча ариу жер башына да туумагъанды дейдиле.

- Алай да болур, болсада манга сени кызынгдан башха кызы керек туююлдо. Мен аны бирге ала барама. Кызынга айт да, хазыр болсун.

- Атанг чамланыр, - деп къоркыгъанды Казим.

- Атам Фанисаны ариулугъун кёрсе, угъай демез, къоркъма, - деп, эмир улу Казимни жапсаргъанды.

Казим Мехметни тыялмаздан, кызын аны бла ийгенди.

Ядгар эмир жашы башха кызыны алама дегенде, бек сейир этгенди, алай Фанисаны кёргенлей, ыразылыгъын бергенди. Бир ауукъдан а уллу той этгенди.

Тойну хапарын эшитип, Надим эмир къарындашына бек чамланганды.

- Къарындашым берген сёзюне къалай ёлдо?! – деп, таш-агъач ашай эди ол. Къанын суууталмай, Надим эмир къарындашын уруш бла жаныгъанды. Ол ёзюрлерин, аскер башчыларын чакырып, алагъа акъылын айтханды.

Къарт ёзюрю эмирге:

- Къарындашынга чабаргъа ашыкъма. Уруш башлардан алгъа Кирман акъылманнга бир тюбе, ол Къара агъачда, Аллахха къуллукъ эте, гытычыгъында кеси жангыз жашайды, - дегенди.

- Тюз айтаса, ол къартны юсюнден мен да эшитгенме - дегенди эмир, - Кирманни бери тапдырыгъыз. – Алай айтып Надим аскер бёлекни Къара агъачха ийгенди да, эки ыйыкъдан аскер бёлек Кирманни къалагъа алып келгенди.

Кирман, Надим эмирге тынгылап:

- Къарындашынг сёзюне ётюрюкчю болгъанды сора? – деп мудахсыннганды.

- Хау. Ол жашына кызымы алама деп туруп, алгъан а Казимни кызын этгенди.

- Къанынгы бузма, Надим эмир. Мен анга барайым да, терс болгъанын ангъалатайым. Уруш а этме: Фаниса эмир къандан туююлдо. Манга ышан, мен ишни тап къуарма, - деп, Кирман Ядгаргъа тюберге кетгенди.

Бир ауукъ кюнден Кирман Ядгар эмирге келгенди да:

- Хурметли Ядгар эмир, сёзюнде турмагъан эмирни сыйы болмайды. Сен жашынга къарындашынгы кызын алама деп, Казимни кызын алгъанса. Ол

санга чамланыпды, уруш бла келирге жаныды.

- Сыйы уллу айтхылыкь Кирма, ызынга кьайтсанг, кьарындашыма менден салам айт. Кёп турмай жашым Денизни кёре барырча этерме, - дегенди Ядгар эмир акьылманнга.

Айтхылыкь Кирман Ядгар эмирде кьонакьда бир кесек туруп, Надим эмирге иги хапар бла кьайтханды. Уруш кёллю эмир энди уллу той этерге хазырланып башлагьанды.

Ол кезиуде Ядгар эмир ёзюрлерин, аскер башчысын да жыйып, жашына энтта бир кьатын алырын айтханды.

- Дениз жашымы тамата кьатыны боллукьду, андан туугьан а жашымдан сора тахха олтурлукьду, - дегенди эмир.

Сора Мехметни чакьырып:

- Фанисаны ашыгыш алып сен мени ётюрюкчю этгенсе, энди аны тюзтирге керекди. Сен тамбла кьарындашымы кьызын Денизни кёре атланаса, бар да хазырлан! - дегенди.

Мехмет кесин таныгьанлы атасына сёз кьайтармагьанды, бу жол а Денизни эшитириги да келмей, ёмюрледен келген тёрени бузуп:

- Атам, Денизни ал деп мени кьысма. Фаниса мени жангьыз юйдегимди, аны юсюне бир кьызын да келтирлик туйюлма, - деп, атасын ачыуландыргьанды. Алай ол жашына:

- Охо, жанынга тиерге суймейме, кьарындашым бла кесим сёлеширме, - дегенди сабыр. Айтхан алай этгенликге, этген а башха тюрлю этгенди. Ол Мехметни Кирман акьылманны алып кел деп аны Кьара агьачха ийгенди да, тамата жашын Нурланни чакьырып:

- Жашым, - дегенди эмир, - сени кичи кьарындашынг Мехмет, тёребизни бузуп, мени сёзюме сыйынмай тебирегенди. Ол себепли, мен анга ачы дерс берирге керекме! Фанисаны узакь жерге элт да, анда ёлтюр.

Нурлан кьарындашын насыпсыз этерге суймей эди, алай, атасыны сёзюнден чыгьаргьа кьоркьуп:

- Атам, сени сёзонг манга тёреди, - деп, ол Фанисагьа тюберге кетгенди.

Фаниса уа кьараш кьызлары бла отоунда олтуруп тура эди. Аны сабийлигинден ёсдюрген аналыгьы Керима да биргесине.

Нурлан Фанисагьа тюбеп:

- Багьалы Фаниса, атам Мехметни Жетисуу тенгизге кьошулгьан жерге ийгенди. Ол анда кёп турлукьду. Тамбла сен да ары тебирериксе. Хазыр болуп тур, сени Мехметге кесим элтирикме, - деп кетгенди.

Фаниса эри анга жукь айтмай кетгенине бек сейир этгенди, алай, эмирни оноуу тёре болгьанын ангылап, жукь да сормагьанды.

Эрттенбла, Фаниса аналыгьын да алып, Нурлан айтхан жерге келгенди.

- Аналыгьынг мында кьалсын, ол узакь жолну кётюраллыкь туйюлдо, - дегенди Нурлан, Фанисаны аналыгьын кёрюп.

Кьарт кьатын аны эшитгенлей, кьычырыкь этип, Фанисаны этегине жабьшханды. Ол, жюреги бир заг сезип, бийчесинден айырылыргьа ахыры да суймей эди. Болат суймесе да, Кериманы биргелерине келирге кьойгьанды.

Сауут-сабалы кьулла Фанисаны атха миндирип, жолгьа тебирегендиле. Ала, узакь жол кьыдырып, бир кюн агьачха бурулгьандыла.

- Агьачха уа нек бурулдукь? – деп сагьайгьанды Фаниса.

- Жетисууну тамагьына кьысха жол агьач ичи блады, - деп, ётюрюк айтханды кьайын жигити.

Ала солургъа тохтагъандыла.

- Былайдан ары жаюу барлыкъбыз. Мехметге тюберге кѣп къалмагъанды, - дегенди Нурлан.

Алайдан узайып, бир уллу терекни тюбюне жетгенлей:

- Фаниса, мен сени ѳлтюрюрге керекме. Ол атамы буйругъуду, - дегенди ол.

- Ах, мен жарлы, мени нек ѳлтюресиз?! – деп жилигъанды Фаниса. - Не хатамы кѣргенсиз?

- Сени бир терслигинг да жокъду, Фаниса. Къарындашым Денизни алыргъа унамайды. Атам а Мехмет Надим эмирни къызын Денизни алса сюеди. Алайсыз къарындашы бизге уруш бла келликди.

- Алай керек эсе, эмирни буйругъун кесим толтурайым! - деп, Нурланны къолундан къамасын сермеп алып, аны жюрегине ургъанды. Аналыгъы бу зарауатлыкъны кѣтюралмай, Фанисаны жюрегинден къаманы сууруп алып, къарынына чанчханды.

Нурлан аланы ѳлоклерин терек чапыракъла бла жабып, ызына къайтханды да, атасына Фаниса бла аны аналыгъы къалай ѳлгенлерин айтханды.

- Жашым энди Денизни алмай не этерикди?! - деп къууанганды ол.

Мехмет Къара агъачдан Кирман бла къайтып, Фанисаны отоуна баргъанды. Барса, отоуда эгечи Аниса олтуруп, Фаниса уа жокъ.

- Къайдады Фаниса? – деп соргъанды къайгъылы къарындашы.

Мудах олтургъан Аниса:

- Фанисаны, аны аналыгъын да, атамы буйругъу бла, агъачха элттип, анда ѳлтюргендиле, - деп жилигъанды эгечи.

Аны эшитген Мехмет, эси аууп, жерге жыгъылгъанды. Ол жаланда бир ыйыкъдан аязгъанды, алай, шашхын болуп, Фанисаны тауда, тюзде излегенлей айланганды.

Ол Дамирни болмаса, къатына кишини да къоймагъанды. Дамир а атасыны ѳзюрю эди. Мехмет ариу гюл кѣрсе, анга:

- Мен билеме, Фанисаны жаны бу гюлдеди! – деп, гюлно уппа этгенди.

Алай бир жол, Дамир бла гюлден толу бостанда айлана, Мехмет анга былай айтханды:

- Огъурлу Дамир, нек эсе да, жюрегим агъачха тартханлай турады. Баям, Фаниса аналыгъы бла анда ажашып айланады. Кел, ары бир барайыкъ, - деп тилегенди.

- Дамирни анга жаны бек ауруй эди да, угъай деялмагъанды. Мехметни эгечи Аниса, аны эшитип:

- Биргегизге мени да алыгъыз, - деп тилегенди. – Алыкъа къарындашым къайтышмагъанды, анга мени болушлугъум керек болгъанлай турады.

Ала, биргелерине жюз аскерчини алып, агъачха тебирегендиле. Узакъ жол къоратып, ол уллу терекни тюбюне келгендиле да, Мехмет чапыракъ тебе кѣрюп:

- Фаниса бу чапыракъ тебени тюбюндеди, - деп, аны чачып башлагъанды. Фаниса, аны аналыгъы Керима да чапыракъ тебени тюбюнде буз къатып тура эдиле. Мехмет аланы кѣргенде, элгенмегенди. Ала жукълап тургъанча алай жата эдиле.

Мехмет, Фанисаны салын кѣтюрюп:

- Дамир, сен а къарт къатынны салын къолунга ал, бу къалын агъачдан тенгиз жагъагъа чыгъайыкъ, - деп, тенгиз таба тебирегенди.

Аниса, сын къатып тургъан ѳлоклени кѣрюп, амалсыз болгъанды, алай

къарындашыны ызындан тенгизге уа баргъанды. Ол къарындашын бу халда къоюп кеталлыкъ туйюл эди.

Тенгиз жагъасында Мехмет Дамирге:

- Кёремисе ол эки къайыкъны? Эки ёлюкню экисине салып, бирине эгечим бла мен, бирине уа – сен минейик, - дегенди.

- Охо. Алай аскерчилеге уа не амал?

Мехмет:

- Чабакъчыладан къайыкълары сатып алыгъыз, - деп, Дамирге ахча бергенди.

Хар не хазыр болгъандан сора къайыкъланы тебиретгенди.

Ала жагъадан узайганлай, кюн бузулуп, жел жетгенди да, кёк кюкюреп, жауун жаууп башлагъанды. Жел кючленип, уллу толкъунланы толанлата эди. Огъурсуз толкъунла къайыкъланы, юзгелеленича, ёрге-энишге ата, жутуп къояргъа къаст этгенча, къопхандыла. Къайыкъланы бир бирге жип бла байлагъан эдиле да, ала бир бирден ажашмагъандыла. Жагъада къалгъан чабакъчыла, къайыкъланы тенгизге батхан сунуп, эмирге къуугъун этгенди.

Аны эшитген эмир, бушууу агуман этип, къыралны оноун бир ауукъгъа тамата жашына къойгъанды да, жүрегине асыу излей, Кирма акъылманнга кетгенди.

Алай, Аллах жан аурутуп, Мехмет суугъа батмагъанды. Къайыкъла жети кюн бла жети кече жел сюрген жары бара, бир айрыкамгъа тюртюлгенди. Ала къайыкъладан тюшгенлей, Дамир:

- Эмир улу Мехмет, Фанисаны былайда басдырырмы эдик? - деп соргъанды. Къарачы, къалай ариу, шош жерди.

- Дамир, алай къалай айтаса? Жанымча кёрген юйдегими жаны сау къалай басдырыр эдим?! Бир къарачы, къалай татлы жукълайды! – дегенди.

Фаниса керти да жукълап тургъаннга ушай эди. Алай Мехмет ёлюкню биргесине алып айланганына Дамир бек мудах эди. Сора, эсине бир эрттеги таурух тюшюп, ол эмир улугъа:

- Мехмет, мен санга бир таурух айтайым, тынгылардан эсенг, - дегенди.

- Айт, нек тынгыламайма! – дегенди эмир улу.

- Сора тынгыла, - деп башлагъанды Дамир ёзюр хапарын. – Эртте заманда бир къыралда бир хан улу жашагъанды. Аны жанындан да бек суйген юйдегиси ёлюп, ол аны басдырыргъа унамай, къайры барса да, биргесине элтип болгъанды. Юйдегиси тынгылагъанлыкъгъа, хан улу аны бла сёлешгенлей тургъанды. Бийчеге уа ол бек къыйын тие эди, нек дегенде, ёлгеннге солургъа керек эди. Алай хан улу аны ангыларгъа унамай, бийчесин къыйнагъанлай тургъанды. Бир ингирде уа кёкден ауаз келгенди: «Хан улу, сен юйдегинги ёлюгюн биргенге алганлай айланаса. Ол бу ахырсыз жолоучулукъдан арымагъанмы сунаса? Сен аны керти да сие эсенг, къабырда солума къой. Суйген юйдегинг тынчлыкъ жаланда анда табарыкъды». – «Мен а – мен? – деп соргъанды хан улу, - манга уа не амал?» - «Сен а, жашым, - дегенди биягъы ауаз, - бир ненча залим* ханны хорлап, къыралларына баш кесинг болургъа керексе. Алай эталсанг, сен юйдегинге тюберсе. Ол сени аллынга сау-саламат келир. Хорлаялмасанг а, сен бийченги бир заманда да кёрлюк туйюлсе».

Дамирни тауруху Мехметни жүрегине жетгенди. Таурухха тынгылай, ол юйдегисини ёлюгоне къарап тура эди. Дамир тохтагъанлай, эмир улу:

- Жаным, Фаниса, сен да арыгъанса да? Сен да солургъа сюесе да? – де-

генди, бийчесини кьалын чачын сылай. Сора, ёзюрге бурулуп: - Сора мен бир ненча огьурсуз ханны хорласам, Фанисагъа туберикме, алаймыды? – дегенди, кёлю кётюрюлюп.

- Хау, алайды – дегенди кьарт. – Энди уа Фанисаны асырайыкъ, кьарачы кьалай ариу жерди. – Дамир терек тубюн кёргозтлоп: - Кьарачы, эмир улу, бу терек тубюнде Фаниса бек ырахат жукьларыкъды. Аначысын да кьатында асырарбыз.

Аскерчиле кьабыр кьазып эки ёлюкню да басдыргъанлай, Фаниса бла Керима кёкге учуп кетгендиле.

Аны кёрген Мехметни эси ауаргъа жетип:

- Дамир, былай нек болду? Мен энди Фанисагъа кьалай туберикме: кёкге учду да кетди.

- Эмир улу Мехмет, жарсыма, тубериксе. Кёкге учхан аны жаны эди. Энди биз былайда межгит ишлерге керекбиз, - дегенди Дамир.

Дамир Мехметге кьуруда ол этерик жигитликлени, ол жетиширик хорламланы юслеринден айтханлай тура эди.

- Энди сени атынг Мехмет угъай, Баязитди. Ол – бири. Экинчиси: Ядгар эмирни жашы болгъанынгы бир киши да билмезге керекди.

- Сора мен ким болургъа керекме? – деп соргъанды Мехмет.

- Сен энди тенгизни ары жанында кьыралны эмирисе. Мен а – сени устазынг Шеркан. Эгечинг Анисаны аты уа – Лале. Кесибизге бу атланы атасакъ, кьайсы кьыралгъа да чырмаусуз кирликбиз. Алгъа Аталас деген кьыралгъа барайыкъ.

Экинчи кюн Баязит адамлары бла Аталас айрыкамгъа тебирегенди.

Ол кече Аталасны эмири тюшонде бир гитче шауданчыкъ, айрыкамны басып кьойгъанча кёргенди.

Эрттенликде тюшон Тимир деген ёзюрюне айтып:

- Бу тюшно манга бир жорачы айтханды, - дегенди.

- Мени жойюсханым, адам тюшонде суу кёре эсе, ол урушхады.

- Сора биз урушха хазырланыргъа керекбиз! – деп тынгысыз болгъанды Аталасны эмири Элмаз эмир.

Ол экиси ушакъ эте туруп, Баязит жыйыны бла айрыкамгъа жетип, кьайыкьладан тюше тура эди. Кёп да турмай Элмаз эмирге Баязит кьыралгъа уруш бла киргенди деген кьуугъун келгенди.

- Аскери уллумуду? – деп соргъанды Элмаз.

- Жюз адам болур, - дегенди кьуугъунчу.

- Жюз адам аскер туююлду, биз аланы тынч ууатырыкъбыз! – деп, Элмаз аскерин Баязитни жыйынын ууатыргъа ийгенди.

Аны аскери да уллу туююл эди. Эки аскер да ёзенде тубешип, уруш этип башлагъандыла. Баязитни аскер бёлеги асланлача сермеше, Элмазны аскерин хорлагъанды.

- Сау кьалгъанла бла кьачып келген Тимир:

- Баязитни аскерчилерин кьылыч кесмейди, алагъа сюнгю ётмейди, биз анга бой салайыкъ, - дегенди ол эмирге. Элмазны жукьдан кьоркъа билмеген пелиуан жашы Кьаплан, аны эшитип:

- Мен Баязит бла сермеширге сюеме, атам, эркин эт! – деп тилегенди.

Атасы, жашына кьоркъуп:

- Угъай, сен алыкъа жашса, - деп, унамагъанды.

- Баязитни аскерине биз къарыу эталлыкъ туйюлбюз, анга Аллах болушады, - дегенди Тимир биягъы. - Жинле, эмегенле да анга къуллукъ этедиле деп эшитгенме, андан эсе, жюйюсхан эмир, сен жашынгы, къызынгы да анга аманатха бер. Жашынг пилча къарыулу, къызынг а мёлекча ариу. Ол аны тергей билир.

Элмаз мудах болгъанды, алай, Тимирни айтханын тюзге санап, жашын, къызын да, уллу жыйын бла бирге, сыйлы саугъала да берип, Баязитге ийгенди.

Жыйын Баязитни къонушуна жетгенлей, Тимир алгъа чыгып, эмирге баш ура:

- Мени жюйюсханым Элмаз, Аталас къыралны эмири, бойсуннганын билдире, санга жашын - Къапланны бла къызын Аслийни ийгенди. Бюгюнден ары сен аланы кесинги къулларынга санаргъа эркинсе.

Ала экиси да Баязитге баш ургъандыла. Баязит къызын кёргенлей, аны къолундан тутуп:

- Фаниса, мени Фанисам! – деп, къычырып ийгенди.

- Мени атым Аслийди, жюйюсхан, - дегенди къыз, иймене.

Баязит ажашханын ангылап, Тимирге:

- Эмирни жашын, къызын да ызына къайтар. Манга аны сёзю да тамамды, - деп, экисин да юйлерине ийип къойгъанды.

Элмаз, сабийлери къолуна къайтханына бла сёзюне сый бергенине асыры къууаннгандан, Баязитге баш урургъа да угъай дерик туйюл эди.

Баязит а Аталас айрыкамдан Балабан деген къыралны алыргъа атланнганды да, аны да тынч хорлагъанды. «Баязитге Аллах болушады, аны аскерчилерин бир сауут да алмайды!» деген хапар анга уллу болушлукъ эди. Балабанны эмири хорланнганын билдирип, Баязитге сабийлерин – жашы бла къызын ийгенди, алай ол аланы да ызларына къайтарып къойгъанды.

Андан сора, бир бири ызындан беш къыралны бойсундургъанды ол. Урушладан арыгъан Баязит бир кесек солуюм деп, жыйыны бла агъачда тохтагъанды. Жаш ол агъач кимни бийлигинде болгъанын билмегенликге, Дамир - Шеркан иги билгенди. Агъач Аяз эмирни агъачы эди. Шеркан, не да этип, Баязитни Дениз бла тубешдирмесе, жаш Фанисаны унутмазлыгъы баям эди.

Баязит агъачда солугъан кезиуде, Надим эмир Ан-Гун эмир бла уруш этерге хазырлана тура эди. Тыйар кючю жокъ эди да, Надим Ан-Гунну уллу аскеринден бек къоркъгъанды. Не этерге билмей, амалсыз болуп тургъан Аяз, бир акъылман къартха барып:

- Ан-Гун эмир къыралайма чабаргъа тебирегенди, манга бир амал юйрет, - деп тилегенди.

- Санга болушаллыкъ жаланда айтхылыкъ аскер башчы Баязитди. Анга бар. Насыбынг болса, ол санга болушур, - дегенди.

- Къайдагъысын билсем, баргъан а иги да этер эдим, - дегенди Надим.

- Ол бусагъатда аскери бла сени агъачынгда солуйду. Сен аны анда табарса.

Надим эмир биринчи ёзюрюне айтхылыкъ аскер башчыны табаргъа буюргъанды да:

- Ан-Гунну хорласанг, эмир кызын санга берликди де, - дегенди.

Биринчи ёзюр Баязитни табып, эмирни сёзлерин анга айтханды.

- Къалай этейик? – деп соргъанды Баязит устазына.

- Айхайда болушургъа керекбиз, - дегенди Шеркан, - мураты тола тургъанына къууана. – Бусагъатдан окъуна атланыргъа керекди!

Баязит экили бола турмай, устазы айтханны тюзге санап, Надим эмирге болушургъа атланганды. Аяз аны аллына чыгып, сый берип тюбегенди. Сора къаласына келтирип, тёрге олтуртханды да:

- Мен сени жигитлигингден кёп сейир хапар эшитгенме. Манга болушургъа таукел болгъанынг а манга болмагъанча уллу сый-намысды. Баязит, сен хорлам бла келсенг, мен кызымы санга берирме.

Эмир къонакъланы намысына уллу той-оюн этгенди, кече уа Баязитни бла эгечи Лалени, Шерканны да бек бай отоуларында жатдыргъанды. Не Баязит, не Лале Надим эмир аталарыны къарындашыды деп билмегендиле, аланы кимликлерин эмир да билмегенди.

Эрттенликде Баязит эгечин Лалени, сыйлы саугъала берип, эмирни кызына ийгенди. Надим эмир Лалеге жарыкъ тюбеп, аны кызына кеси ашыргъанды.

Лале кызыны кёргенинде, элгенирге аз къалганды: кыз Фанисагъа алай ушай эди, ушагъан дегенде да, аланы бир бири къатына сюесенг, къайсы ким болгъанын бир адам билялыкъ туюнол эди. Лале кызгъа саугъаларын берип, къарындашына ашыкыгъанды. Келе келгенелей:

- Багъалы къарындашым, - дегенди ол, - бар да, кызгъа бир къара: ол алай ариучукъду!

- Фанисадан сора бир кызгъа да къарарыгъым келмейди, - дегенди къарындашы анга.

- Мен айтханны эт да, бир бар, отунгдан-огъунгданмы къорайды? - деп ёпкелегенди эгечи.

- Къой, кысма, мен Фанисаны унуталлыкъ туююлме, - деп, ол Шерканнга баргъанды да, аскерин жолгъа тебиретгенди.

Ан-Гун къоркъа билмеген пелиуан Баязит Надим эмир жанлы анга къаршчы чыкыгъанын билип, ачыудан тегерегин талагъанды. Къоркъса да, огъурсуз эмир къайтып кетмегенди. Ол тюбеген эллерин тюп этип келе, Баязитге тюбеп къалганды.

Бир да хорланмагъан аскер бёлек, душман аскер не уллу эсе да, аны абызыратханды.

Кюнден-кюннге жау аскер азая, Ан-Гуннга болушхан эмирле да кете, ол амалсыз болгъанды. Антларын бузуп, аны къоюп кетген эмирлеге чамлана, Ан-Гун бютюн къаты уруша эди. Ол, асланча сермеше, Надимни аскерине уллу къоранч салгъанды. Экинчи кюн эмир Баязит бла бетлеширге керек эди.

Эрттенликде Баязит урушха тебирегенлей, ызындан бир тиширью ауаз:

- Уруш тюзге мени да ала бар, - деп тилегенди.

Баязит, эгечи тилеген сунуп, къарагъан да этмей, къол булгъап, кетип да бир тебирегенди, сора, экили болуп, ызына къараса – Фаниса сюелип.

- Жанымча кёрген бийчем, керти да келип тураса да! – деп, атындан секирип тюшгенди.

- Баязит, алыкъа мен сени юйдегинг туююлме, - дегенди ариу ауазлы кыз. – Мен Надим эмирни кызыма. Халкъ атыма «Къоркъмаз хангоша» дейди. Мен керти да къоркъакъладан туююлме. Ан-Гун эмир бла сермеширге

биргенге барма кьой мени. Тулпар атым бек акьыллы атды, манга хата этдир-мез.

- Хар ариу кьыз манга Фаниса кёрюнюп нек барады? – деп, Баязит кесине тырман этгенди. Сора:

- Ариу кьыз, - дегенди ол, - андан эсе аллыма къарап тур, мен хорлам бла келирме.

Алай кьыз, бирден эки болургъа унамай, агына жер салып, Баязитни ызындан урушха тебирегенди.

Ан-Гун аллына келген тулпар аскерчини кёрюп, аны Баязит болгъанын билгенди. Сора, махтанып:

- Мени сюнгюм къалай къадалгъанын кесинг сынарса бусагъат! Жалан да жилиамсырап башлама! – деп, ол кесин эмир улугъа атханды. Алай Баязит сюнгюсюн къолундан тынч чартлатып, аны атдан атханды. Къутургъан бугъача, ауузу кёмюк эте, кёзлери от жана, тишлери кьыжылдай, Ан-Гун кьылычын суууруп, шашхан адамча кьычыра:

- Атдан тыш да, кьылычла бла сермешейик, алай батыр эсенг! – дегенди.

- Да мен а угъаймы дейме! – деп ышара, Баязит атдан секирип тышгенди да, кьылычын сууургъанды.

Ала кюч сынашып кёп кюрешгендиле. Ахырында эмир улу Ан-Гунну уруп башын тайдыргъанды. Аны кёрген душман аскер, ызына айланып, уруш тыздан думп болгъанды.

Махтаулу Баязит Къоркъмаз хангоша бла Надим эмирни къаласына къайтханды. Эмир айтхылыкь аскерчиге той-оюн бла тюбеп, аны ич отоуладан бирине ашыргъанды да, Баязит отоугъа киргенлей, эси аууп жыгьылгъанды. Эмир, Дениз, Шеркан, эгечи Лале да не этерге билмей, жанлары къуругъанды. Шеркан тобукъланып, жаш къазауатчыны санларына эслеп къарагъанды, алай жанына къоркъурча жара кёрмегенди.

- Жарасымы барды?! – деп соргъанды къартха къайгьылы эмир.

- Алай болса эди уа, табу этип кьояр эдик, - дегенди къарт, мудах болуп, - Баязит солумаиды.

Дениз жашха ийилгенди да, аны жилимукълары Баязитни бетине тама:

- Кючю улу Аллах, сыйгеними жанын кьой да, мени жанымы ал! Баязит жашаргъа керекди! – деп жилигъанды.

Дениз алай айтханлай, Баязит, кезлерин ачып:

- Жанымдан да бек сыйген Фанисам! – деп ышаргъанды.

Дениз мудах болгъанды. Баязит аны Фаниса суннганы жанын бек кьыйнай эди. Ол: «Мехмет тенгизде ёлмесе, анга эрге барып, насыплы жашарыкь эдим», – деп сэгьышлангъанды. Алай олсагъатдан окьуна бушууу кьууанчха бурулгъанды: ол дунияда бек махтаулу аскерчиге эрге барлыкьды. Ол а насып тойюлмюдю?!

Соза турмай, Баязит бла Денизни тоюн этгендиле.

Той кьызыу бара тургъанлай, Дениз, билгич къатыннга барып:

- Мени экили этип тургъан бир зат барды, болушсанг эди, - деп тилегенди.

- Ядгар улу Мехметни, - мен эрге чыгъарыкь жашны – ёлгенине ийнанмай башлагъанма. нек десенг, аны тышюнде бир ненча кере сауча кёргенме.

Ол кезиуде Баязит - Мехмет да къадарындан хапар билирге билгичде эди.

Ол билгич кьатын бла келишгенди да, кесин айтхылыкь сыйкырчы этип, кюйюз юсюнде жастыкьгьа олтургьанды. Сора:

- Дениз не жумуш бла келген эсе да, аны манга ий, ичин бир билейим, - дегенди

Билгич кьатын, ич отоудан чыгып:

- Манга бир алаамат сыйкырчы кьарт келип турады, келчи анга кирейик, - деп, билгич кьатын Денизни ич отоугьа кийиргенди. Дениз сыйкырчыны кьатына келгенлей:

- Айгьа да ауана этген ариу Дениз, бери нек келгенсе? – деп, ауазын тюрлендирип сёлешгенди Баязит. – Сен ариуса, байса, жюрегинг да халалды. Эринг а айтхылыкь аскерчи! Айт, не жумуш бла келгенсе?

- Огьурлу сыйкырчы, мен бир затны билирге сюеме.

- Нени? Айт да, болушайым, – дегенди билгич.

- Мехметни ёлгени бла кьалгьанын билирге сюеме.

- Ол а санга неге керекди?

- Да ол сау эсе, мен Баязитге барыргьа эркин туйюлме.

- Хангоша, - дегенди жалгьан сыйкырчы. - Мехмет ёлмегенди, Баязит болуп кьалгьанды ансы. Бу тасханы бир кишиге да айтма. Баязитге окьуна. Энди уа юйюнге бар, эринг сакьлап турады.

Насыплы Дениз билгичден чыгьаргьа, Баязит кьалагьа жетгенди. Дениз анга жукь сорса, ангыламагьанча этип кьояргьа эди акьылы. Алай Баязит Мехмет болгьанын билген хангоша жукь да сормай эди, насыбына кьууана жашай эди ансы.

Ядгар эмир – Мехметни атасы – Дениз бла Баязитни тойларын эшитип, бек чамланганды:

- Кьарындашы Надим мени жашыма аталгьан кьызны башхагьа кьалай берирге таукел болду?! - деп ачыулана эди ол.

Кьара агьачдан шахарына кьайтып, жашы Нурланга:

- Сен Надимге уруш бла барыргьа керексе! Мен башым бла бир кишини да ойнатмам! Кьарындашымы да! Баязитни ёлтюрюп, Денизни бери алып кел. Мехметни ёлгенин, кьалгьанын толу билмей, кьаллайла этди ол башсыз! – деп, отдан кёлек кийгенди кьарт эмир.

Атасындан аллай буйрукь алып, Нурлан, уллу аскерге баш болуп, уруш бла Надимни бийлигине атланганды.

Бир ауукь кюнден Нурлан Надимни шахарына жууукьлашханды.

Баязит эшитген хапары хакь болгьанын билир ючюн, Денизни кьарындашын Доганны тасхагьа ийгенди.

Бир кюнден Доган тасхачы жыйыны бла ызына кьайтханды да, Баязитге:

- Ядгарны аскери чекден ётгенди. Мен жолдан ажашхан мухажирча кьонушларына баргьанма. Анда бир деу аскерчиге тубеп:

- Сиз Надим эмирге уруш бла нек барасыз? – деп соргьанымда, ол:

- Баязитни ёлтюрюрге барабыз. Ол мени кьарындашым Мехметге аталгьан кьызны алгьанды. Атам Ядгар эмир, кьарындашыны этгенине бек чамланганды. Аллай бедешлик жаланда кьан бла жууулады! – деп, алай сёлешгенди ол деу аскерчи.

Баязит Доганга ыразылыгьын билдирип, эмирге баргьанды. Эмир Баязитни туугьан кьарындашыны жашы Мехметди деп кьайдан биллик эди? Аны себепли былай айтханды:

- Биз урушха тынгьлы хазырланыргьа керекбиз. Аскерибиз сени хай-

ырынгдан энди кѣп да, кючлю да болгъанды. Сен башчылыкь этген аскер хорламлы аскерди, сора биз неге кьоркьабыз?!

- Сен тюз айтаса, алай мен Нурлан бла сермеширге суймейме, - дегенди Баязит. – Мен Ядгар эмир бла уруш этерик туйюлме, урушсуз анга бой салып кьоярыкьма ансы.

Алай айтып, ол Шерканнга - Дамирге тубегенди да:

- Нурлан бери уруш бла келеди. Биз анга бой салыргъа керекбиз. Буйругьуму аскерчилеге жетдир, - дегенди.

Нурлан аскери бла Надим тѣр шахарына чырмаусуз киргенди да, тюзюнлей кьалагъа барып, эмирге тубегенди:

- Мени атам, сени уа кьарындашынг, санга бек чамланыпды: сен Баязитге Денизни бергенсе. Ол мени кьарындашым Мехметге аталып тура эди.

- Мен кьызымы Баязитге нек бермезге керекме, аны бир айт? Мехмет ёлгенди, Баязит а эмирди, кеси да айтхылыкь аскерчиди, уллу палахдан башымы да алгъанды. Сора нек бермейме кьызымы анга? Терслигим да недеди? – деп, басымлы сѣлешгенди Аяз эмир.

- Биз Мехметни ёлгенин-кьалгъанын билмейбиз: аны ёлогюн кѣрген жокь. Сау эсе уа? Терлигинг андады. Баязитни бери чакьырт, мен аны кесим ёлтюрюрге керекме. Кюн батхынчы, аны баш токьмагъын кьала аллында кьазыкьга чанчырыкьма!

Аны эшитген эмир мудах болгъанды. Ол кьууларындан бирине Баязитни чакьырып кел деп ийгенди.

Бир кесекден бѣкем санлы, таукел атлашлы, кьуш кьарамлы бир аскерчи, тоханагъа кирип, Болатха кьарап тохтагъанды. Болат жигит аскерчини бетине кьарагъанлай, чабып барып, аны кьаты кьучакьлагъанды. Сора:

- Да бу Баязит угъай, мени тас болгъан кичи кьарындашым Мехметди! Аны Денизни алыргъа толу эркинлиги барды! – деп кьууаннганды.

Экиси да бир бирлерин тансыкьлап, биягъы кьучакьлашхандыла. Кьалада бушуу кьууанчха айланнганды. Ол кьууанч эки жыйырма кюн баргъанды.

Той бошалгъандан сора уа, биягъы Мехмет болгъан Баязит, Денизни, аны кьарауаш кьызларын да алып, Фаниса асыралгъан айрыкамгъа баргъанды. Аланы аскер бѣлек сакьлай эди.

Ол айрыкамда кеси жангыз айлана кетип, уллу терекни тубюне келгенди да, сейирге кьалгъанды: терек тубюнде Фаниса олтуруп тура эди. Мехметни аягъы жерге битип иги кесек тургъанды. «Мен ашыгъышлыкь этип, Денизни алдым, Фаниса уа сау. Энди кьалай этсин адам?» - деп, терен сагъышха кетип тургъанлай, Фаниса:

- Мени багъалы Мехметим, мен жер юсюнден кетгенме. Дунияда бирча эки адам болургъа керек туйюлдю. Аны ючюн мен ай жарыгъы болуп кьойгъанма. Бюгюнден ары Фаниса бла Дениз бир адамдыла. Энди кесинги да бизни да кьыйнап турмай, насыбынга кьууана жаша, - дегенлей, алайгъа Дениз келгенди да, эки кьыз да бир болуп кьалгъандыла.

Мехмет кѣзлерин уууп кьараса, Фаниса тургъан жерде, нюр жана, Дениз кеси сюелип тура эди.

Алий хапарын бошагъанлай:

- Не сейир, не алапат, дунияда керти суймекликге быллай бир чырмау кьайдан чыгъа болур? Биз адамла ушайбыз да! – дегенди Мансур, ачыусунуп.

- Суймекликте тюзлук, кертилик керекди, кьарыу, кьырслык бийлеген жерде суймеклик онгмайды. Кьарангыда гюл да айнымайды, анга ай жарыкь, кюн жылыу керек болады, - деп кьошханды Сяо-Линь да.

- Адамлабыз, алай кьаллай адамлабыз ансы? – дегенди Азиз да, отха чымыртала ата. Сора, соруууна кеси жауап бере: - Тейри, доюн адамла болмабыз, ёз балаларыбызгьа аллай бир ачыу сыната эсек, - деп, кесамат этгенди.

- Жарсыгьуа, жашауда хар не да тап бошалып кьалмайды. Адам улу жомакь андан кьурай болур, эшта, - деп сагьышланганды Рияз да.

- Бу хапар алыкьа тауусулмагьанды, Бир Аллах биледи аны не бла бошалыгьын, - дегенди Алий, отха кьарап. - Асыры суйюп, куйюп кетмеселе, не да тап болур, нени да мардасы барды.

ЖЕТИНЧИ КЕСЕГИ

...ТУЛПАР ЭЛИЯС, АКЪ АТЛЫ, ЖАШЫРЫН ДОРБУН, КЪУМЛА КЪЫЗЫ, КЕРИУАН КЪУМ АУЛАКЪНЫ ЖИНИ, КЪАНАТЛЫ АТ, ЭЛИЯ КЪЫЛЫЧ, ЭЛИЯ КЪАМИЧИ, ТАХИР ХАН БЛА АРИУ ЛЕЙЛЯ, ЭЛИЯСНЫ КЪУМ АУЛАКЪДАН КЪАЙТХАНЫ, ТЕМИР КЪУШЛА, АЙ КЪАЛА, АКИТ ЭЛИЯСНЫ ЗЕЙНАЛ ХАН БЛА СЕРМЕШИ, КЪАРА ЖИН, АКЪ ЖИНЛЕ, ХОРЛАМ СОРА ЖЕРГЕ КЪАЙТЫУ*

Тогьузунчу кюн кириуан Мединагьа жетип тохтагьанды. Саудюгерчиле, керуансарайда орунлашып, ушхууур ашаргьа тийишгендиле. Сарайны иеси, толу, жарыкь кёллю Хасан саудюгерчилени жарагьан палау бла сыйлагьанды. Алларына кьалиян да салгьанды. Бай саудюгерчиле, жумушакь жастыкьлагьа батып, жарыкь ушакь эте эдиле.

- Хан улу Элияс, эшта, бюгон санга тынгьларыкь болурбуз, - деп, Алий Элиясха кьарагьанды.

- Багьалы Алий, быллай асыл саудюгерчиле бла олтургьаным манга уллу сыйды. Жашды деп кьарамай, манга хурмет этгенигизден сора да, ашыгьызны-сууугьузну кесигизден айырып, халал этдигиз. Сау болугьуз. Хапар а айтайым, - деп, Элияс Айсана бла кесини юсюнден айтханды.

- Сени тулпар болгьанынг кёзлерингде жазылып турады, Аллах онг берсин! – деп сёлешгенди Акбар. – Кишилик, эрлик болгьан жерде терсликге орун болмайды, этген муратынга жетип, юйюнге сау-саламат жыйыл.

Алий алайда сарайны иеси Хасаннга кьарындашындан салам айтып, Элиясны анга аманат этгенди. Эрттен бла ала жан-жанына кетерик эдиле.

Элияс Хасандан ол излеген тереги кьайда болгьанын билип, бара-кете, аты да жолда ёлюп, юч айдан сора, кьум аулакьа жангыз ёсген бир уллу терекге жетип тохтагьанды. Туугьан жеринде санкьытта* да болмай эди быллай кьызыу. «Баям, билгич кьарт айтхан терек буду», - деп, аны салкьынында солургьа таяннганды. Бир кесекден бир тунукь таууш эшитилип башлагьанды. Ол таууш терк жууукьлашып келе эди. Элияс ары бурулуп кьараса – кьая турукь кибик бир жин юсюне атылып келе. Жин жете келгенлей, кёк кюкюрегенча:

- Эй, жашчыкь, былайда не этесе, кесинг да кьайрыса? – деп сёлешгенди.

- Къайдан келгеними билеме, алай къайры баргъанымдан а хапарым жокъду, - дегенди Элияс.

- Къайры баргъанынгы билмей эсенг, аллай бир къыйналмай, юйюнге къайтсанг а! Сен алай гитчечиксе, къум аулагъ а алай уллу.

- Аны уа тюз айтаса, - дегенди жаш.

- Мен сени татлы къабынчыкъ этип къоярыкъ эдим, алай бир гитчечиксе да, жаным ауруйду, - деп, жин жан-жанына къарагъанды. – Бир къабар зат къымылдамайды да, таланган! Мен а ачдан къутуруп башлагъанма.

- Къалай къымылдамайды? Чыгъанада тюени кёрмеймисе, майна!

Жин, Элияс кёргюзтген жанына къарап:

- Тейри, тюз айтаса, адам улучукъ! – деп, юч секирип, тюени тутханды да, саулай жутуп кыйгъанды.

- Сен а иги затчыкъ кёреме. Шор тарагъаным кетди. Огъурсузлугъум да кете барады, - деп ышаргъанды жин. - Энди къайры баргъанынгы манга бир айт: бир уллу ишсиз адамны былайгъа келир амалы жокъду.

- Бир билгич киши: «Сен бу терекни тюбюне келсенг, санга бир жин тюбер. Жарсыуунгу айтсанг, ким биледи, болушхан да этер», деген эди да, андан келгенме, - дегенди Элияс.

- Жарсыуунг а неди? – деп соргъанды жин.

Элияс Ай кызы Айсананы хапарын айтханды.

- Зейнал ханнга мен да баз болаллыкъ туйюлме, аны жаланда элия къылыч кесерикди. Айгъа жетер ючюн а - Желкъанат. Ол къайры сойсе да ары учхан агды. Биз алгъа аны къолгъа этейик, - деп, жин Элиясны сыртына алып, бир кюн бла бир кече учханды. Сора бир къалагъа жетип:

- Желкъанат къаладады, тюр юйде. Аны, пил кибик юч аслан сакълайды.

Сен кесинги алагъа эслетмей, атны жюгенинден туталсанг, ат бла къутулурса, алай болмаса – тутулурса. Сакъ бол, - деп юйретгенди жин. – Къалгъаны уа мени ишимди.

Элияс, къалкъып тургъан асланланы къатлары бла тауушсуз ётгенди. Алай атны жюгенине жетерча туйюл эди да, ат кишнегенди. Асланла Элиясха чапхандыла да, ол ала бла демлешип башлагъанды. Дауургъа хан жетгенди. Сора:

- Тохтагъыз! – деп, демлешни тыйгъанды.

- Адам улу, мени жел къанатлы атым санга нек керек болгъанды?! – деп соргъанды огъурсуз хан.

- Зейнал ханны ёлтюрюрге! Ол айны къарангы жаны ханды, – дегенди Элияс.

- Сен манга элия къылычны келтирсенг, ат санга халалды! – дегенди хан.

– Бар, сакълап турлукъма!

Жин, Элиясны къурлай келгенин кёрюп:

- Желкъанатсыз нек келесе? – деп соргъанды.

- Биз алгъа элия къылычны табаргъа керекбиз, - дегенди Элияс. - Сен аны къайдагъысын билемисе?

- Билеме. Ол жашагъан сахаргъа эки кюн бла эеи кече учаргъа керекбиз, - деп, ач жин тегерегине къарагъанды. Жин нек адыргы этгенин билип:

- Мен дуппурну ол жанында эки семиз ёгюз кёргенме, ала санга халалдыла! – дегенди Элияс.

- Ай, сау къаллыгъ а! Сен аламат нёгерсе, тейри! – деп, жин бир атлап,

душпур артында эки ёгюзню да бир жолгъа жутханды.

Жин, эки кюн бла эки кече учуп, бир кёк сахар кыйырында талагъа эннгенди.

- Кёремисе ол кём-кёк кьаланы?

- Хау. Не ариу кьалады.

Ол элия кьылычны иеси Тахир ханны кьаласыды. Энди манга иги тынгыла. Элия кьылыч кьала башында кьабыргъада тагъылып турады. Аны тюеча юч кьаплан сакълайды. Сен кесинги алагъа эслетмей, кьылычны ал да кьач. Не да болсун сабындан тутма, - деп юйретгенди жин. – Къалгъаны уа мени ишимди.

Элия, кьалкъып тургъан кьапланланы кьаты бла шош ётгенди. Къараса, кьабыргъада юч кьылыч. Энди элия кьылычны танып, кьалай алсын ол? Элияс ортада кьылычны аузуна тийгенлей, кьылыч зынгырдагъанды. Кьапланла Элиясха чапхандыла. Дауургъа Тахир хан жетгенди да, кьапланланы тыйып:

- Кьылыч санга нек керек болгъанды?! – деп соргъанды.

- Зейнал ханны ёлтюрюрге! Ол айны кьарангы жаны ханды, – дегенди Элияс.

- Сен манга хан кьызы Лейляны келтирсенг, кьылыч сени! Биз бир бирибизни эрттеден сюебиз. Алай, атасы ыразылыкъ бермей, алалмай турама, – дегенди.

- Бир амал болуп, мен сюйгенинги алып келирме! – дегенди Элияс.

- Лейля тургъан отоугъа киралсанг, бу жюзюкню аны бармагъана сал, - деп, хан Элиясха бир жез жюзюкчюк бергенди. – Хайда, батыр улан, ахшы жолгъа!

Элиясны сахар кыйырында сакълап тургъан жин:

- Элияс кьылычсыз нек келесе? – деп соргъанды.

- Биз алгъа хан кьызы Лейляны табаргъа керекбиз, - дегенди Элияс. - Сен аны кьайдагъысын билемисе?

- Билеме. Ол жашагъан сахаргъа юч кюн бла юч кече учаргъа керекбиз, - деп, ач жин биягъы тегерегине кьарагъанды.

- Кел, мен сени бир иги тойдурайым! – деп, Элияс аны доммай сюрюуге элтгенди. Жин, юч доммайны бир ызгъа жутуп:

- Адам улучукъ, бай-сыйлы бол, ахшы сыйладынг! – деп, кьарынын сылагъанды.

Жин, биягъы учуп келип, кьызыл сахарны кьатында ёзеннге эннгенди.

- Хан кьызы Лейля ма ол нюр жана тургъан кьаладады. Кьаланы тегереги жети кьат темир бурууду. Аны жети жин сакълайды. Сен, кесинги алагъа эслетмей, кьызын отоуна кьутул. Сора хан берген жек жюзюкню бармагъана сал да, кьолундан кьаты тут. Кьайда да кьызын кьолун ычхындырырса! Ычхындырсанг, жинле сени ёлтюрлюкдюле, - дегенди жин. – Сиз учуп кьалайгъа тошсегиз да, мен сизни табарма.

Элия, кьадалып, нарла ойнай тургъан жинлени кьаты бла тауушсуз ётгенди да, Лейляны отоуна кьутулгъанды. Кьыз элгенирге да бир болгъанды, алай Элияс жюзюкчюкню кёргозтгенлей:

- Сени манга Тахир ханмы ийгенди? – деп кюнча жарыгъанды.

- Хау, мен сени Тахир ханнга элтирге келгенме. Къолунгу манга узат да, бу жюзюкню бармагъынга салма къой, - деп, Элияс къызны орта бармагъына жез жюзюкню салгъанды да, къызны къолундан къаты тутханды.

Элияс бла Лейля эс жыйгъанларында, тау башында тура эдиле. Алайгъа олсагъат жин да жетгенди. Сора экисин да эки инбашына къондуруп, Тахир ханнга келгенди.

Тахир хан асыры къууаннгандан, элия къылычын угъай, къаласын да берлик эди, Элияс унамагъан эди ансы. Тахир, айтханыча, анга элия къылычын, аны юсюне да элия къамичисин бергенди.

- Тахир хан, экигизни да насыбыгъыз тутсун, мен ашыгъыпма, энди кете барайым, - дегенди.

- Ахшы жолгъа! Бу тийреледе болсанг, къайтмай кетме!

- Бек ахшы! Жолгъа чыгъардан алгъа жин шуёхуму бир тойдурсагъыз эди, ыразы этерик эдигиз, - дегенди.

Элияс айтып да бошагъанчы, жинни аллына тогъуз бугъа уча салгъандыла. Жин алай зауукъ этип ёмюрюнде да ашагъан болмаз эди.

- Биз Желкъанатны алыр ючюн элия къылычны берирге керекбиз. Элия къылычсыз а мен Зейнал ханнга жукъ эталлыкъ тойюлма. Къалай этейик? – деп жарсыгъанды Элияс.

Тахир хан:

- Мени тюз элия къылычча ушагъан энтга эки къылычым барды. Сен атны иесине аладан бирин бералсанг, ат сени, - дегенди. – Ёзге амал кёрмейме. Болмаса, уруш бла кирирбиз.

Тахир хан эки къылычлы къындан бир къылычны чыгъарып, аны орунуна элия къылычны сукъгъанды.

- Къылычны сынагъанда, элия къылычны чыгъарырса, берген а башхасын этерсе, - деп юйретгенди хан.

Элияс Тахир хан бла, Лейля ханыша бла да саламлашып, къаладан чыккъанды. Сора жин аны Желкъанатны иесине жетдиргенди.

- Келтирдингми къылычны?! – деп соргъанды атны иеси.

- Келтирдим. Ма буду! – деп, элияс онг жанына бурулуп, кюнлюк жолда къысыр къаяны тѣппесин сермеп, аны жаунуча кесгенди. Сора сол жанына бурулуп, ханкъаланы сермерге тебирегенлей:

- Эй, алай тохта! Ханкъаламы ойма! Къылычны кючюн кёрдюм. Энди къолума бер! – дегенди хан.

- Угъай, жюйюсхан! Сен атны чыгъараса да, жюгенин къолума тутдураса, мен да къылычны сабын санга тутдурама! – дегенди Элияс.

- Болсун! – деп, хан Желкъанатны тышына чыгъартханды да, жюгенин Элиясха тутдургъанды, Элияс да бош къылычны сабын ханнга тутдургъанды. Сора жаш, атха секирип минип, алайдан ташайгъанды. Желкъанатны жин да кючден жетип бара эди. Ала къум аулакда жангыз терекге жетип тохтагъандыла.

- Тулпар Элияс, быллайда тюбешген эдик, айырылгъан да быллайда этейик. Мен сени бек жаратханма, сен тынгылы жол нѣгерсе. Керек болуп къалсам, ма бу тюкню отха атарса! - деп, жин баш тюгюн юзюп бергенди. - Хайда, санга эсенлик, манга саулукъ.

Элияс, жинни ашырып, желаякъ атына мингенди. Ол Элиясны Барс шахаргъа бир кюннге жетдиргенди. Ол шахар къыйырында атны жалкъасындан

бир тюк юзгенди да, аны бошлаганды, кеси уа ханкъалагъа ашыкъгъанды. Элияс Айсанагъа бек тансыкъ болгъан эди.

Ата-анасы жашларына тынгысыз болуп, не дерге да билмей тургъанлай, Элияс хан тоханагъа чабып киргенди, атасын, анасын да къучакълагъанды. Анасы, жиялп:

- Жашым, жарлы, бир жукъ айтмай, къалай кетип къалгъанса? Жюрегим кюйюп къала эди алай келмесенг, - деп тырман этгенди.

- Къой, тырман этме, жаш жашлыгъын этеди. Сау-саламат келгенине къууанып къояргъа керекбиз! – деп, хан жашына урушмагъанды. Сора, аны бир жанына чакъырып: - Жашым, сен кетгенли, шахар башында бир сейир затла учуучу болгъандыла. Къушладыла дер эдинг, алай ала ахырыда къанат къакъмайдыла, тауушлары уа адамланы жюреклерине къоркъуу салып, халкъ уллу къайгыдады. Кеслери да кѳбее барадыла. Не болгъанларын билмейме да, бек тынгысызма. Бизге бу палахны Айсана келтиргенди деген хапар жайылгъанды да, халкъ аны къыралдан къыста деп тохтагъанды.

- Атам, мен, болжал этмей, аны мадарын кѳрейим. Бусагъатда уа Айсанагъа тюберге керекме.

- Бар, тюбе, жашым. Мен санга бек ышанама.

- Сау бол, атам! Мен сени жерге къаратмам!

Элияс Айсананы отоуна киргенде, ол, кѳзлеринден бурчакъ-бурчакъ жиялмукъла агъа, жиялай тура эди. Элиясны кѳргенлей:

- Ах, наным, не кѳп къалдын! – деп, аллына чабып баргъанды. – Мен а сени энди не хазна кѳрюрме деп тура эдим.

- Алай а нек суна эдинг, жаным? - деп соргъанды тулпар.

- Ата-анангы къоркъутмайым деп, мен жашырып тургъанма ансы, Зейнал ханны сакъчылары мени къайдагъымы билген болурла деп иишеклиме. Ала кѳбее барадыла. Мени хатамдан, сизге уллу къыйынлыкъ келирге боллукъду. Андан эсе мени ол деппаннга элт да, алайда къой. Ала мени тапсала, сизге хаталары тиймез.

- Айсана, алай къалай айтаса?! Жаным ичимде болуп, мен сени Зейнал ханнга бермем!

- Сен анга къарыу эталлыкъ туйюлсе, жаланда халкъгъа палах келтиртириксе. Мени ючюн адам ачырын сюймейме. Элияс, мен анга баргъандан эсе ѳлген этерикме. Этерим да алайды, мында угъай – анда. Жаныуар Зейнал сизге ишекли болмазча.

- Аны оноун манга къой. Мени къолумдан да бир затла келедиле. Къоркъма! Ала кече жулдузлача жанып учадыла да?

- Хау. Кюндюз а къап-къараладыла.

- Манга кереги да олду. Мен аланы кѳрюрме, ала уа кѳрмезле.

- Ангъламадым, алай бир муратынг а барды.

- Бюгече кѳрюрсе!

- Ах, наным, кесинге сакъ бол. Ол темир къушланы ичлеринде къара жинле бардыла.

- Жарсыма, жаным, хар не да тап болур!

Тулпар Элияс, ай тауусулгъан кече, кеси бла туугъан къылычын белине тагъып, Бораннга мингенди. Сора, деппан башына чыгъып, кѳкге сагъайгъанды. Насыпха, кѳк басылып эди. Бир заманда, жилтенлеча* жанып, кѳкню учхан келгенчиле толтургъандыла. Аланы зызылдаулары адамны мыйысына ѳтпюп, аны шашдырыргъа жете эдиле.

- Энди былай этейик, - дегенди Элияс Бораннга. – Ала бизни кёраллык туйюлдюле, аны бла хайырланыргъа керекбиз. Биз аланы ызларындан тюшейик да, бирер-бирер агъызайыкъ. Жууукъдагъын кылычым кесер, узакъдагъына лагъым* огъум жетер. Къурчдан эселе да, биз аланы хорларбыз. Ишни бек башы: аладан бири да къутулмазгъа керекди, барып хапар бермезча. Хайда, башлайыкъ! – дегенлей, Боран кёкге учханды. Элияс кыйырдагъыланы жетип, кылычы бла эки этип башлагъанды. Келгинчиле жукъ ангылагъынчы, Элияс аланы жартысын агъызгъанды. Темир къушла кыйры атханлары да билмей, атып тебирегендиле. Аланы окълары уа - къурч тюклери. Элияс эрттен къарангысына дери къазауат этип, аланы барын да ууатханды. Бек ахырында бири къалып, ол къутулур умут этгенди, алай аны да тулпарны садакъдан атхан лагъым атылмыч* огъу жетгенди. Ол кече Барс-Элни халкъы тышында эди. Алгъа ала бек къоркъсала да, артдан-артха келгинчилени азайып баргъанлары кёллерин кётюрюп, Элиясха махтау сала эдиле.

Танг жарыргъа Элияс майданнга киргенди. Халкъ аны, аты бла бирге кётюрюп, ханны аллына келгенди.

- Жашым, - дегенди хан, кёзлери жибип, - манга сенича жаш берген къадаргъа минг шукур! Сен барда, халкъ ырахат жукълар. Былай бир келчи, бир къучакълайым! – Алай айтып, Азнауур хан жашын кёкюрегине къаты кысханды.

Халкъ юч кюн бла юч кече байрам этгенди. Элияс бла Айсана майданнга чыкъгъанда, халкъ аланы ортагъа алгъанды. Къызны ариулугъу бла жашны жигитлиги алагъа аламагъа жараша эдиле.

Бир ингирде Азнауур хан:

- Айсана, мен сени кызымча кёреме. Былай, къатыма бир олтурчу, - дегенди. - Санга бир айтырым бар эди.

Къыз, кёзлерин ийип, ханны аллында сюелгенди.

- Бир биригизни кыйнап турмай, бир юйюрюлю нек болмайсыз? Огъесе мен билмеген бир чурумму барды?

- Сыйлы хан, тилейме, манга айып этме. Аны жашыгъыздан сорсанг иги эди.

- Соргъанма, алай ол санга сор дегенди.

- Аны сылтауун жашынг биледи, алай мен айтсам сюе болур. Да айтайым. Мен Элиясха суйюп да барлыкъ эдим, алай, эртте, кеч болса да, Зейнал хан мени тапмай къоярыкъ туйюлдю. Олду мени тыйгъан. Мен жашыгъызны насыпсыз этерге суймейме.

Ушакъны эшитип тургъан Элияс, тоханагъа кирип:

- Атам, Айсана тюз айтады. Зейнал хан сау болуп, бизге тынчлыкъ, насып да жокъду.

- Айтыргъа суйгенинг неди, балам? – деп тынгысыз соргъанды хан.

- Зейналны ёлтюрюрге керекди.

- Жашым, сен ойнагъанмы этесе? Айда жашагъан ханны сен – жерде жашагъан - къалай ёлтюрюрсе?

- Айгъа барып, анда ёлтюрюрге керекди. Ол бери келсе, шахарны тюп этерикди. Айсананы да мында кыймаз.

- Айгъа къалай жетериксе деп сорама.

- Мен төрт-беш айны не этип жюриюген сунаса. Барды мени айгъа жетдирик атым, Зейналны ёлтюрлюк элия къылычым да. Мен, тамбладан кеч къалмай, айгъа учама. Айсананы анасы Аелик да болушур, амал юйретир. Зейнал жарыкъ жерде туралмайды. Аны да хайырланыргъа керек болур.

- Жашым, сен мени ёхтемлигимсе! Этеринги кимден да иги билесе. Мен тилерик: Уллу Тейри санга кюч-къарыу берсин. Хорлам бла къайт! – деп, жашын къучакълагъанды.

Ингирде Элияс элия къылычын белине тагып, элия къамчисин къолуна алып, Желкъанатха мингенди да, ат, чаба келип, кёкге кётюрюлгенди. Ол эки къанкъаз къанатын сабыр-сабыр къагъа, булутла башына чыкыгъанды. Элияс айгъа сау кече учхандан сора, ол ат юсюнден къарап, сабанланы, элени, бир уллу шахарны да кёргенди. Сора атын бир жылтырауукъ къалагъа бургъанды. Ол Аеликни Мияла къаласы эди. Элияс атын ханкъаланы аллында къондуруп, эшик къалауурладан бирине:

- Мен Аеликге тюберге жерден келгенме, ангы бир билдиригиз, - деп сёлешгенди.

Бир кесекден къалауур, къайтып келип:

- Аелик сени сакълайды, кир, - деп ханкъалагъа къойгъанды.

Ханкъаланы тыш ариулугъун, ич байлыгъын сау ай айтып тауусаллыкъ туююл эди адам. Накбут-налмас, алтын-кюмюш, чин мияла, милек* мияла кёзюн къамата, Элияс Аеликни аллына келгенди да, баш ийип:

- Багъалы Аелик бийче, мен санга къызынгдан хапар алып келгенме, - деп сёлешгенди.

Аелик аны эшитгенлей, тахындан туруп, жашны аллына баргъанды да:

- Саумуду? – деп, кёзюне умутлу къарагъанды.

- Хау. Санга тансыкъдан бла Зейнал хандан къоркъгъандан башха хатасы жокъду, - дегенди Элияс.

- Сен кимсе, къоркъмаз улан?

- Мен Азнауур ханны жашыма. Атым Элиясды, - дегенди хан улу.

- Къызым сиздеди сора?

- Хау, аны ючюн жарсыма. Анга бизде бек иги боладыла.

- Эшта, сен мени киеулюгюмсе? – деп ышаргъанды Аелик. Ол ышаргъанлай, дуниягъа нюр жайылгъанды. Жаш а, уялып, башгёбен болгъанды:

- Сюелип турмайыкъ, - деп, Аелик жумушакъ шинтикледен бирине олтуруп, Элиясны да олтуртханды: - Зинал хан, базынып, бизге чабарыкъ туююл эди, теирлирибиз, алп батырларыбыз да Зухалда* харрала бла уруш этгенли – юч жыл. Кесим жангыз къалгъаным ючюн къызымы зор бла алыр умут этгенди. Айны ауана жанына Кюн теириси – Къайнар окъуна баралмайды. Зейнал хан кесин андан жюриютеди алай оспар, алай халсыз.

Ала ушакъ эте тургъанлай, тоханагъа аскер башчы киргенди. Ол акъ жин эди. Акъ жин, баш уруп:

- Сакъчыларыбыз билдиргеннге кёре, Зейнал ханны темир къушлары, Айсана жерге тюшгенди деп, ары кетгендиле. Биз, аны бла хайырланып, Зейналгъа чапсакъ тюзге санайма, - дегенди. – Къушла къайтсала, биз Зейналгъа къарыу эталмабыз.

- Тюз айтаса, - дегенди Аелик, сора жашха бурулуп: - Бу жаш жерден

келгенди. Айсана сау-саламатды деп, мени бек кыуандырганды. Энди Айсананы кыайда болганын билебиз. Аны жанына кыоркымай, кызауат этерге боллукьбуз. Мындан кёп созмай, Зейнал ханны кепге кыяргыа керекди, ансы ол бизге уллу кыыйынлыкь келтирирге тебирегенди.

- Аелик бийче, эркин этсенг, мени бир айтырым бар эди, - дегенди Элияс.

- Айт, тынгылайма, - дегенди Аелик.

- Кыушларындан мында жукь кыалмагъан эсе, Зейналны жерге эннген кыушларын мен бирин кыоймай ууатханма.

- Тейри, ол а алакат хапарды! – деп кыууанганды аскер башчы. – Зейналны хорлагъан бизге кёп да тынч боллукьду сора.

- Бюгюн айны бек жарыкь заманыды. Зейналны кыарангыдан бери чыгырарь ючюн, Айсана юйде анасы блады деген хапар жайылсын, - дегенди Аелик аскер башчысына. - Зейнал, аны эшитгенлей, бизге чапмай амалы жокьду. Бизге керек да олду.

Иш Аелик айтханлай болганды. Зейнал хан кюз кыанатлы эмегенин алгъа ийип, кеси уа сарыуегине - Урухха - миннгенди да, ызындан он тюмен кыара жин аскерин тизип, Айкыалагъа тебирегенди.

Эмегенилени аллына Элияс кеси чыкыгъанды, кыара жин аскерни аллына уа – акь жинлери бла аскер башчы. Кёкде кызауат башланганды. Элиясны кылычы эмегенилени чюгюндюр туурагъанча туурай эди. Желкыанат аякылары, тишлери бла да эмеген аскерге уллу заран салгъанды. Элиясны жигитлигине сейир этмеген жокь эди. Ол, ахыр эмегенин ёлтюрюп, акь жинлеге жардамгъа* жетгенди. Алай Зейнал хан алай тели туйюл эди. Аны тютюн бёрккен сарыуеги, кёрюк кибик солуй, кюн кёзюн жапханды да, акь жинле умут этгенча болмагъанды. Аны юсюне да Зейналгъа, Урухха да окь ётмей, акь жинле абызырап башлагъандыла. Уруш кызыуу бара тургъанлай, Элияс атын Урух сарыуекни аллында кыондургъанды да, Зейнал хан бла бетлешгенди. Эки аскер да урушну тохтатып, эки жанына кетгенди. Сора: «Энди не бола эсе да, болады», – деп сагъайгъанды.

- Эй, сен эмеген аскерими кыырып чыгырарча ким болгъанса?! – деп ёкюргенди ол.

- Мен Элиясма, кылычым элияча урады, кыамичим шибилыча тиеди! Бусагъат, аскеринг кыарап тургъанлай, мен сени, кюлге тюшген жауун кыуртлай, амалсыз этейим! – деп кыозутханды.

Зейнал хан, андан кёп тёзалмай, Элиясха чапханды. Урух сарыуекни атлашындан ай тебе эди. Башланганды сора сермеш. Кылычла бир бирге тийселе, аладан чачылгъан отла таш жандыра эдиле.

Аелик жел анасы - Хымиккиге тилегенди да, аны жашы Гылан* учуп келип, кёкню жабып тургъан тютюнню сюрюп кетгенди. Кюн кёзю ачылгъанлай, кёзлери кыамап, кыара жинле абызырагъандыла.

Экиси уа, бир бирлерин хорлаялмай, тюшге дери сермешгендиле. Сора, эки жанына кетип, биягыч бир бирлерине чапхандыла. Элияс, Зейнал хан жете келгенлей, кюзюденча, кыалкыандан ургъан жарыкыны ханны бла сарыуекни кёзлерине бургъанды. Ала кыармалып тургъан кезиуге Элияс, экисине да терен жарала салып, Зейналны бютюнда ачыуландыргъанды. Жерде бир бирлерин хорлаялмай, ала хауагъа кётюрюлгендиле. Элияс кыалкыаны бла кёзлерин кыамата да, жууукьдан сермей, Зейналны, сарыуекни да онгсуз этгенди. Аланы жараларындан бёрккен кыан, от ыркыла болуп бара эдиле. Элияс,

элия кьамичиси бла ура да сарыуекни кыгчырта, ура да Зейналны ёкюрте, ахырында элия кылычы бла сермегенди да, Зейнал ханны башын кьара жин аскерини аллына тюшюргенди. Жин аскер, ахы кетип, артха тургьанды. Алларына Урух сарыуекни башы тюшгенлей а, кьачып, думп болгьандыла.

Элияс Желкьанатын акь жин аскерни аллына кьондургьанлай, жин аскер анга махтау сала, юч кере кыгчыргьанды сора аны атдан алып, кёкге-кёкге атханды. Артыксызда бек аскер башчы кьууана эди:

- Сени этген жигитлигинге багьа жокь, сёз да жокь! Сен айны Зейнал хандан азат этдинг. Энди кьара жинле бизге не хазна сугьулсунла! – деп, Элиясны кьучакьлагьанды. – Сен не уллу махтаугьа да тийишли уланса!

Кьууанч хапар Аеликте терк жетгенди. Ол Элиясны аллына кеси чыкьгьанды.

- Айтхылыкь улан, мен ай халкьны агьндан санга уллу ыспас этеме. Бизни ёмюрлюк душманыбыз, Зейнал ханны кесин, аны сарыуегин, жюз кьанатлы эмегенин, жюз темир кьушун да гунч этдинг. Энди мында бизге кьоркьуу саллыкь душман кьалмады. Не сюйсенг да тиле, ол санга халалды! - дегенди Аелик.

- Алай эсе, Аелик бийче, манга кьызынгы кьызгьанма, - деп кьызаргьанды Элияс.

- Сенича тулпаргьа мен кьызымы кьалай кьызгьаныр эдим? - дегенди Аелик, киеулюгюн кьучакьлай. – Насып юлюшлю болугьуз. Энди уа хорлам той этейик.

Айсана жерден айгьа, ол мууал болса ахы кете, жарыса уа кьууана кьарай эди. Ай, мутхуз бола кетип, ахырында толу жарыгьанды да, Айсана уллу палахдан кьутулгьанын ангылагьанды. Ол, чабып барып Азнауургьа, кьалгьанлагьа да кьууанч хапар айтханды. Сора:

- Мен айгьа учам. Элияс уяныргьа мен анда болургьа керекме! – дегенди, кьууанчын жашыралмай.

- Кесинг кьоркьмай бараллыкьмыса да? – деп, тынгьсыз болгьанды Судам.

- Зейнал ёлгенди, сора неден кьоркьама? Бюгече ай кеси да бек жарыкьды, - дегенди Айсана.

- Да алай керек эсе, бар, алай Элияс келгинчи сакьласанг тюз боллукь болур эди, - дегенди Азнауур.

- Барсын. Кёрмеймисе термилип тургьанын, - деп, Судам Айсана жанлы болгьанды да, ол, кьанкьаз кьанатларын керип, айгьа учуп кетгенди.

Элияс а Мияла кьаланы бек сыйлы отоуунда, булут тёшекде ырахат жукьлай эди. Айсана уа, узакь жол арытханына да кьарамай, кьатында олтуруп, аны чачын, бетин сылай, кьолуна келе тургьан насыбына кьууана эди. Кёрген кыйынлыкьлары кьумгьа жауунча жутулуп, насып кёгюнде бир булут тамгьа да кьалмай, ышара, ийилип Элиясны жаягьына уппа этгенди. Хан улу уа тюш кёре эди, ариу тюш. Ол кёкде ууучу бла бир жулдуз минчакьла жыйып, аны ышара-кюле тургьан Айсанагьа: «Жаным, быланы санга жыйгьанма, ма, ал!» деп, эки кьолун узатханлай, Айсана: «Наным, бер, не

аламат затладыла была!» - деп шыбырдай, кьолларын ууучуна кысханды. Айсананы кьолу жетгенлей, Элияс, уянып, кёзлерин ачханды. Ол, кьатында олтуруп тургъан Айсананы кёргенине ийнанмай, кёзлерин уугъанды. Алай Айсана тас болмагъанды.

- Кёзлеринге ийнаналмай эсенг, кьолларынга ийнан, - деп, ол аны кьолун уппа этгенди. Элияс, тюшю болмагъанын ангылап, Айсананы кьаты кьучакълагъанды да:

- Алай терк кьалай жеталдынг?! – деп, сейир этгенди.

- Суюмеклигим эки кьанатыма дагъыда эки кьанат кьошуп жетдим! - деп кюлгенди Айсана.

- Ананг иймеген эди, ансы мен а тюнене окьуна жетерик эдим санга!

- Билеме, биле, жарсыма, ханым! Алай атанг аллынга кьарап турады, кёп сакълатма.

- Ананга айтайым да бусагъат окьуна тебирейим.

- Мени уа биргенге аллыкъмыса? – деп ышаргъанды Айсана.

- Угъай. Салымчы кьыз жерде не этеди?! – деп ойнагъанды Элияс.

- Мени жерден жийиргеннген жерим жокъду, бютюнда анда быллай батыр жашай эсе! – деп ойнагъанды Айсана да. – Анама уа арабызны сагъынганмыса?

- Хау, сагъынганма, - дегенди, мудахсыннганча этип.

- Не деди да? – деп сагъайгъанды кьыз.

- «Мен салымчы кьызымы жерден жашха берирге деп турмай эдим, алай не этериксе, кьадар алай эсе», – дегенди да, жаныма бир кесек тийгенди, - дегенди жаш.

- Ётюрюк айтма! Анамы алай айтыр амалы жокъ эди! – деп ёпкелегенди кьыз.

Эшик аллында быланы безиреулерине тынгылап тургъан Аелик:

- Кьызым, ойнап айтады. Мен ыразылыгъымы бергенме, Аллах бир биригизден айырмасын, - деп сёлешгенди.

Айсана, чабып барып, анасын тансыкьлы кьучакълагъанды, Аелиг а аны алтын чачын сылай, мангълайына уппа этгенди.

- Анам, мен санга алай тансыкь болганма! - деп, бютюнда бек кьысылгъанды анасыны кьоюнуна.

- Мен да, балам. Сени Зейналдан кьутулгъанынгдан хапарым болмай, кьадарынга кюе-бише, кёп жиялганма. Хан Тејриге минг махтау: болушду! Энди уа ызымдан келигиз, - деп, Аелик аланы хазнасына элтгенди да, хазначысын чакъыргъанды. Элияс, хазна юйге кирип, сейирге кьалгъанды. Анда болгъан накьут-налмасча, алтын-кюмюшча кёкде жулдузла да жылтырамай эдиле. Аелик, бир кюмюш кюбюрню ачып, андан эки жюзюк чыгаргъанды да, Айсана бла Элиясны бармакъларына салгъанды.

- Была бош жюзюкле туююлдюле. Была бармакъларыгъызда болуп, сизге кёз тиймез, хыйны жетмез.

- Сау бол, анам, - деп кьучакълагъанды анасын Айсана. Элияс да быллай саугъагъа бек ыразы болгъанды.

Ала хазна юйден чыгаргъа, алларына аскер башчы келип:

- Аелик бийче, Элиясха айтыр затым барды, эркин эт, - деп, баш ургъанды.

- Айт, эркинсе, - дегенди Аелик.

- Элияс, Желкъанатха не болгъан эсе да, бек кьарыусуз кишнейди. Кеси

да аяггы юсюнде кючден турады, келип, бир къара, - дегенди, тынгысыз болуп.

Элияс ат орунга мычмай жетгенди. Эслеп къараса, жанмызына сарыуекни къуш кылы кирип, сынып тура эди. Ол аны къамасы бла чыгъарганды, алай сарыуекни ууу атны кыанына кыошулгъан эди. Аты ёле тургъанын сезип, Элияс бек ажым этгенди. Ол кесинден эсе атха сакъ болургъа керек эди. Алай, не медет, ат кёзлерин жумганды. Акъ жинле, батыр къазауатчыгъача сый берип, аны алай асырагъандыла.

- Элияс, атынга мен да бек бушуу этдим. Не этериксе, урушда алай да болады, - деп жапсарганды аны Аелик. Сора, бир кесек тынгылап: - Санга бир айтырым барды, - дегенди: - Сени атынг ёлгенди, болсада сен ызынга кыйтыргъа керексе. Сыртынга эки кыанат битдиртсем анга кыалай къарайса?

Элияс терен сагъышха кетгенди. Жерге энерге анга кыумда тюбеген жини да болушурукъ эди. Алай энди ол бери келе-кете турлукъ эди да, сагъыш этгенди.

- Ала манга чырмамазламы артда? Эр кишиге къазауат этерге да тюшеди, - дегенди сора.

- Да нек чырмайдыла? Мен ангылагъандан, болушхан этерикдиле. Иги сагъыш эт.

- Элияс, анам тюз айтады. Кыанатла сени чырмарыкъ тыйюлдоле. Мен аланы мында угъай, жерде окыуна сезмей эдим.

- Сагъыш этеме да, кыанатсыздан эсе, кыанатлы озаракъды. Мен ырызма, - дегенди Элияс, ышара.

- Да сора чууанагъа барайыкъ.

Ала: юч ёзюр, кыркъ бир кыалауур да чууанагъа баргъандыла да, чууаначы Элиясны мияла орунну ичинде нюр жаннган отну арт жанына сюегенди, кеси уа бери жанына сюелгенди. Сора, кыолуна китап алып, дууа окъуп башлагъанды. Бу жанындагъыла от артында Элиясны бетин кёрюп тура эдиле. Бир кесекден жашны сыртына эки кыанат битип башлагъанды. Ачыгъанын билдирмезге кюрешсе да, Элиясны бетин тин-тери басханды. Чууаначы китабын жапханда, Элиясны сыртына эки алаамат кыанат битип эди. Бир кесекден ачыгъаны да тохтагъанды.

- Энди мени кызым Айсана сизни биригизча, сен да бизни бирибизсе, - деп кыучакълагъанды Аелик киеулюгон.

- Сау бол, Аелик! Сен манга керти да уллу саугъа этдинг! - дегенди жаш.

- Сен алагъа тийишли болгъанса, - деп алгъыш этгенди.

- Мени сыртымда жукъ барды деп ахыры да сезмейме, - дегенди Элияс, кыанатларына тийип кёре.

- Сезерик да тыйюлсе, ала аяздан да женгилдиле, - дегенди Айсана.

- Бу этгениме жерде уа кыалай къарарла? - деп сагъышланганды жаш.

- Сукъланып, ёзге кыалай къарарыкъ сунаса? - деп кюлгенди Айсана.

- Энди, балаларым, тоногузну этебиз. Мен кызымы некахсыз жерге иерик тыйюлме, - деп, Аелик ёзюрлерине къарагъанды. Ала бир аууздан:

- Хар нени да бек тынгылы этейик! - деп, ашыгъыш кетгендиле.

Элияс бла Айсананы тоюна Зухал урушдан кыйтхан тейриле, жулдузла, салымчыла келгендиле. Кыайнар да анда. Ол алтын чачлары кишини кюйдюрмез ючюн, аланы артха тарап алай келген эди. Аеликни Мияла кыаласында баргъан тойну ариулугъун, байлыгъын айтып айтыр амал не хазна болсун. Элияс бла Айсана, тойларына кыуана, кемсиз насыплы эдиле.

Эрттенбла Элияс кыанатларын сынап кёргенди да, ала аны жерден тынч

кётюргендиле. Ол, айны төгерегине учуп келип, Мияла кьаланы аллына кьоннганды да, Айсанагъа:

- Была уа керти да аламат затла кёреме! - деп кьууаннганды.

- Айтхан эдим да! – деп жарыгъанды Айсана да.

- Жаным, энди жолгъа тебирейик: аллыбызгъа къарап турадыла, - дегенди Элияс, Айсананы кьолчугъундан тутуп.

- Наным, анама айтайыкъ да, тебирейик, - деп, экиси да Аеликте баргъандыла.

Мияла кьала аллы майданнга Айкьаланы халкыы жыйылгъанды. Ала Элияс бла Айсананы ашыра келген эдиле.

Аелик, Элиясны, Айсананы да кьаты кьучакълап:

- Ахшы жолгъа, балаларым! Жангы жууукъларыма соруп салам айттыгъыз. Жыйыным бла мен тоюгъузгъа келликме, сакълап туругъуз, - деп ашыргъанды.

Элияс бла Айсана майдандан акъырын кётюрюлюп, Мияла кьаланы төгерегине бир айланып, жер таба жол алгъандыла. Аланы ашыра, жюз жаш бла жюз кыз ызларындан учхандыла. Ала экисин да жарты жолгъа дери ашырып, ызларына алай кьайтхан эдиле.

Элияс бла Айсана уа, эки кьанкъазча, бир бирлеринден къарыш да узаймай, деу кьанатларын эркин кьагъа, жерге – насыплы жашауларына жууукълашып келе эдиле.

АНГЫЛАШЫНМАГЪАН СЕЪЛЕГЕ АНГЫЛАТЫУЛА

Инкин – пурпурный

Мигидил – бек жарлы, голь перекатная

Булчужь – терекни баш чукуйу

Зылды – дёрн

Къозгъалакъ – мятеж

Тараф – тийре, район

Шаушюгют – гравий

Жууа – гриб

Индек – ров

Акъсуусан – лилия

Мариям – Дева Мария

Гюлгюрен – венюк

Кюкюремен – кёк кюкюреуню тейриси

Бийменлик – бийлик жер

Илкич – ат тагъычу агъач

Эшек ат – зийна жюрюген тиширьуну эшекге миндирип, эл орам бла ётдюргендиле да, элтип, балчыкъгъа атып кетгендиле. Анга «эшек атха миндирген» дейдиле.

Гюргюлеш – сабийлени дауур этип, ары-бери чапханлары

Ауангы – сумерки

Гъаргъадан – носорог

Сырпын – уллу кьылыч

Чонкур – палица

Кербалыкъ – кит

Къайнар, Элия, Шибиля, Чоппа (миф.) – тейриле

Гёзен – къатыкъ юй, кладовая

Залим – кюйсюз

Акит – аскер баичы, уруш устасы

Сангъыт – жай чиллени кызыгу кюнлери

Жилтен – светляк

Лагъым – взрывчатка

Атылмыч – атыльгучу

Милек – хрусталь

Зухал – Сатурн

Гылан (миф.) – жел анасы Хымиккини жашы

Жардам – болуштукъ

АЙҒУ БЛА КЪАБАН.

Учу Апону хапары.

Апо Огъары элни тѣбен жанында, жонулгъан ташдан къаланган ариу, эркин юйде, юйдегиси Аслижан бла жашайды. Къубултуп, кѣлуне жетерге суйсе, бийче дейди Аслижаннга. Апо кенг жауурунлу, бѣкем, жыл саны да эки жыйырмадан атлагъан, тенгнге-ахлугъа да тюз ниетли, кимге да керек кюнде болушлугъун жетдирирге хазыр адамды. Огъары элде угъай да, тѣгерекде къоншу элдеде да намысы, сыйы да жюриген, аты айтылгъан учуладан бириди. Ол, къауалын алып, уугъа барама деп чыкъса, кийиксиз къайтханы болмагъанды. Аллай заманда Апо жууукъ-ахлугъа, къоншугъа-тийреге да юлюш чыгъармай къоймагъанды. Ма аллай адамлыгъы болгъан кишиди ол. Аслижан да намыс-къылыкъ жаны бла битеу бу аузда бир тенг къатынын аллына ѳтдюрюкледен туюнюдю. Къолдан да бичерге, тигерге бек устады. Ол тикген тонланы бла тери бѣрклени тѣгерекде элдеде киймеген хазна болмаз десек, ѳтюрюк айтмабыз. Элде кѣпле Апону бийчесини бѣрклери дейдиле ол тикген бѣрклеге. Юйге къонакъ келсе уа, кюн тийгенча болады: жарыкъды, къонакъны кѣлуне жетерге хазырды. Къоншулагъа жумуш бла чыгъарыкъ окъуна болса да, Апогъа: «Э, киши, юйге къонакъ сакъламай эсенг, былай барып келейим», – деп билдирмей къоймаз. Бийче да Аллах суйген бир асыл жанды.

Багъалы окъуучула, энди Апо шуѳхуму хапарына тынгылар заман да жетгенди. Ашхам болгъанды, къарангы бет алгъанды тѣгерекни. Экибиз да от жагъада олтурабыз. Апо, отну ышыра, хапарын башлайды.

Жай чилледи, бичен ишлени бек къыстау заманыды. Элдиле, кюнлени чууакъ болгъанларын хайырлана, кими чалгъыгъа, дырыны болгъан дырын жыяргъа, танг аласы бла атланадыла. Элни тюбюнден башына дери айланып чыкъсанг, ишге къарыу эталлыкъ жалан бир инсаннга тюберик туююлсе. Ныгъышда акъсакъл, бурушмыйыкъ къартла кюн тууушда олтурадыла, биченде жумушха жарарыкъ сабий окъуна кѣрюнмейди. Мен да, биченлик жерчигими чалып бошاپ, дырын болурун сакълай эдим. алай мени къайгъы этдирген дагъыда этиллик бир жумуш барды, ол да неди десенг, Акъкъаш юч-тѣрт кюн болады юйге келмей тургъанлы, бузоуланьргъа заманы жете тура эди. Бир жерде бузоулап къалгъан болур ансы. Ийнекни къайгъысы башымы бийлеп, бир ингирде эрттерек окъуна жатдым. Аллах буюрса, тамбла жол дырыннагады. Башыма тюрю-тюрю сагъышла келип, жатхан этгенликге, кѣзюме жукъу кирмейди.

Юйде сабий болмагъаны мени журегиме не заманда да мудахлыкъ сынатханды, алай къарындашымдан туугъанланы кѣз туурама келтирип, алагъа къууана, кесиме таукел эте жашайма. Алай сагъыш эте

тургъанымлай, кесими кѳалай кѳалкѳыгъанымы да билмей, жукѳугъа бѳеленип кѳалама. Кечени бир кезиуюнде кѳулагъыма шорха тауушча бир зат эшитилгенча болады. Уянып, кѳулакъ салып тынгыласам, жауун жауа тура эди. Кѳууаныргъа бла жарсыргъа билмей, эшикге чыкѳдым. Аллахны буйругъу, Акъкѳашны излереге онг табылды. Жауун алай жаумаса, мен дырыннга чыгъып, ийнекге кѳарамай кѳоярыкъ болур эдим. Танг атханлай, аны излей чыгъаргъа керекди. Эрттенликде, кѳауалны да алып, ашымы, суусабымы да хазырлап, таула таба атландым. Жауундан сора хауа бек салкѳынды, солугъан да хычыуунду. Баргъан а Жипили талагъа этерикме. Анда малла кѳп туруучудула, кырдыгы гелеу, бек татымлы, ичерге сууу да бар, кѳызыуда салкѳынлыкъ этерча жерлери да бар. Ол жер бийик болгъаны себепли бек аязлыды. Жипили талагъа дери эки-юч сагъат чакълы барылады. Чегет кѳабыргъаны тик жолчугъу бла ѳрге мине тебиредим. Кюн бийикден-бийикге кете, бекден-бек кѳыздыра барады. Эрттенликде баргъандан эсе кѳыйын болгъанды жол. Бармай да амал жокъ. Бир кесек баргъандан сора, талагъа кѳаршыландым. Кѳара жерклени аралары бла ѳтюп, тѳгереке кѳз-кѳулакъ болдум, алай мал кѳымылдагъан кѳрмедим. Мен дуппурну тѳппеси таба атландым. Тѳбен жанында талагъа кѳарагъанымлай, жеримден тепмей, сейир-тамаша болдум. Талада ѳсген гюллени тюрсюнлери айтып-айталмачча, табийгъатны ариу кѳудуретине кеслерини кѳз кѳаматхан ариулукъларын кѳошадыла. Ярабий, бу мени кѳезюме кѳрюннген табийгъатны ариулугъумуду, огъесе кюйюзмю жайылып турады дерча, алай тамашады. Ёз жерлерибизни ариулукъларына да кѳууана, кѳлюм да кѳтюрюлюп, акъырын-акъырын туппур башына кѳутулдум. Анда бир кѳауум малны эследим, Акъкѳаш да аланы араларында, аллында да бир кѳолан бузоучукъ жатып тура эди. Мен да алайда олтуруп, артмагъымдан азыгъымы чыгъарып, ауузланыргъа кѳармашдым. Азыкдан юлюшлю бола тургъанымлай, огъары жанындан адам таууш эшитилгенча болду. Бурулуп кѳарасам, кѳарындашымдан туугъан Ако, эшекни бир жанына бишлакъла, бир жанына уа гыбыт бла айран жюклеп, кѳошдан энип келе эди. Мени эслегенлей, келип, тау адетдеча, салам берди, юйден, элден хапар сорду. Сора: «Аття, ауузланырыкъ эсенг, бишлакъ, айран да алып барама, кѳалакъ кѳаймагъым да барды», - деди. «Сау бол, бай бол, жашым, тюз сен келирни аллында бошагъанма азыкъ ашап», - дедим. Акону былай келип кѳалгъанына бек кѳууандым. Бир кѳауум малны, ала бла бирге Акъкѳашны да бузоуу бла жашны аллына этдим да, элге жол салдырдым». Бу малланы иелерине тапдыр, Акъкѳашны уа бузоуу бла бау аллына жыйып кѳой. Аллах буюрса, кюз артында кѳолан бузоуну кеси малларынга кѳошарса, ол сениди, иги ийнек болур, анасына ушаса», - дедим. Малланы Акону аллына этип ийгеними сылтауу неди десенг-мен бу жанларына айланмагъанлы аслам заман ѳтгенди, аны себепли Дугъумлу кѳолгъа бир кѳз жетдире барыргъа умутум барды. Ако малланы сюрюп кетгенлей, мен да Дугъумлу таба жол кѳл алдым. Заман кюн ууахтыдан озгъанды, салкѳын да болгъанды. Кѳп да мычымай, кѳолну башына жетеме, тыкыр терекни тюбюнден чыкѳгъан, акъ зыгъырлы шаудандан суусап да ичеме, тѳгереке кѳулакъ

салама. Тюз ол сагъатда бутакъ сыннган таууш эшитгенча болдум. Таууш болгъан жерге мычымай жетдим. Уугъа не кѣп жюриген эсем да, быллайгъа кѣз ачмагъанма, бир бѣкем айыу бла къарт къабанны кертме терек тийресинде кѣреме, уллу тамашагъа къалама, бугъуп, ызларындан къарайма. Экиси да неден эсе да бир бек арып, солуй тургъаннга ушайдыла. Мен да сагъышха кете тургъанлай, жалкъа тюклерин да ѳрге тургъузуп, мант чапыракъла кибик, эки уллу къулагъын да къагъа, къарт къабан кесин айыу болгъан жанына атады. Аны ол халин кѣрген айыу да жол кѣллю болады. Ол, чаба келип, кертме терекни тюбюне жетгенлей, аны энишге салынып тургъан бутагъына эки ал аякълары бла тагъылып къалады. Къабан, ол келген къызыулугъу бла кесин тыялмай, айыу тагъылып тургъан терекни тюбю бла ѳтюп кетеди. Айыу а, терек бутакъны жиберип, жерге тюшеди. Къабан къууа, айыу къача, алай бир ненча кере этедиле, мен да бу эки жаныуарны сейир-тамашаларына бир бѣлек заман къарайма. Къабан, хурт-хурт эте, айыу таба кетгенлей, алагъа кѣрюнмей, кертме терекге ѳрлейме, эрлай айыу тагъылыучу бутакъны къама бла терен керттик этеме. Деменгили айыу, биягъы къабан ызындан болгъанлай, кертме терек таба мыллыгын атды, секирип, биягъы бутакъгъа тагъылды, алай, не медет, бу жол бутакъ айыуну къарт къабандан къутхаралмады – жаркъа сынып кетди да, айыу къабанны аллында сойланып къалды. Къабан ол келген къызыуу бла, ашалып тауусулургъа жетген жух тиши бла мазаллы айыуну ичин тѣкдю. Ол сагъатда айыуну къычырыгъын эшитгенни анга жаны эримей къалыр амалы жокъ эди. Дугъумлу къолну толтургъан эди аны ачы къычырыгъы. Бир бѣлек заман озгъандан сора, айыуну къычырыгъы тохтагъанлай, къабан аны къатына жанлады, жуху бла аны ары-бери тюртдю, ишин тынгылы этип бошагъаннга санап, терен къолгъа энип кетди. Ол кетгенлей, мен да терекден тюшюп, айыуну терисин алдым, этин сан-сан этип, жанлы зараны жетмезча, терек бутакълагъа такъдым, сора артмагъымы да сыртыма атып, юй таба жол салдым. Мен юйге келгенимде, Ако Акъкъашны да, бузоуун да, айтханымча, бау аллына жыйып, Бийчени да къош бишлакъла бла къууандырып тура эди. Экинчи къон Акону эшегин да алып экибиз да айыу этни алыргъа бардыкъ, айыу эт тагъылгъан терекни тюбюнде бек кѣп жаныуар ызла бар эдиле, алай этге уа жеталмагъан эдиле. Этни да эшек сыртына жюклеп, ингирге да турмай, юйге жетдик, тийре-къоншугъа, ахлулагъа да айыу этден, адетде болгъаныча, юлюш чыгъардыкъ.

КЪАЛАМ СЫНАУ

МУСУКЛАНЫ Джамия

БАЙХАНАТ

Жашау алапат,
Алай палах келди.
Ата эгеч Байханат
Бу дуниядан кетди.

Бюгюн жүрегим таралып,
Къалдым арсарлай.
Энди жүрегим таралып,
Къалдым ма былай.

Сейир макъамы бар эди
Сени ариу атынгы.
Къалай тураса энди,
Сыгын къатып аллымда?

Ол ариу кёзлеринг,
Манга нек къарамайла?

Ол жылы къолларынг,
Мени нек сыламайла?

Бу басхычха салып,
Сени чыгъардыла элге.
Ариу санларынгы
Къалай берейим жерге?

БАГЪАЛЫМ

Энтта келди бир кюн,
Мени санга термилте.
Энтта чакъды бир гюл,
Жашау тирменни тебирете.

Ойнай, кюле тургъанлай,
Жашау энтта мудах этди.
Шайтан жели бургъанлай,
Сени алып кетди.

Кюнлени бирлеринде,
Сюелесе аллымда.
Кёзлеринг - кёзлеримде,
Сюймеклик - сёзлерингде.

Келди насып юлюшном,
Ташдан, суудан уяла.
Болуп къалды ол тюшном,
Танг аласында уяна.

ТАУ ХАЛКЪЫМ

Терен тамырлы халкъым,-
Адам аузуна къарамагъан,
Бийикге учхан къуш,
Бир башхагъа ушамагъан.

Харам этип башынгы,
Аулакъялагъа атдыла.

Халал этип ашынгы,
Кеслерине алдыла.

Юйле ишлеп чёпледен,
Аманлагъа къатышмадынг.
Алгъа барып кёпледен,
Тюз жолдан ажашмадынг.

Хар ташынг кюле, ышара
Мамыр жашау тангнга.
Ариу насыпны сына,
Мени суймеклигимча санга.

Эм уллу насыпха
Ёз халкымы санайма.
Болган кьууанчладан
Жалан сени сайлайма.

МУДАХ КЁЗЛЕ

Тышдан кюлюп, ичден кюйюп,
Сиз - мудах кёзлесиз.
Нени да тёзюп,
Сиз жашау этесиз.

Мудах кёзле, ызыгъыздан
Кёп соруула кьоясыз.
Сизге кьарап-кьарагъынчы,
Кёз жашладан толасыз.

Былай ажымлы кьарап,
Мени сагъыш этдиресиз.
Сиз нени марап,
Къайдан, нечик келесиз?

Кёз жилтинни тас этип,
Жангызлыкъны сюесиз.
Жашауну кёбюн ангылап,
Сиз жашыртын кюесиз.

АНАМ

Кёзлеринг ариу, огъурлу,
Сёзлеринг суймекликден толу.
Анамды мени жашатхан,
Тамблагъы кюнню сакълатхан.

Мен кёргенме ёксюзлени,
Мудах кёзлюлени.
Ала жашайла абына,
Ышанганларына жалына.

Сени бла къайгъы жокъ,
Мени кьоюп кетме.
Сени бла кьарыным токъ,
Мени ёксюз этме.

Керекмейди манга алтын,
Сенсе мени алтыным.
Керекмейди манга кююш,
Сенсе мени багъалым.

САБЫРЛЫКЪ

Къалай керек эдинг сен,
Сары алтын – сабырлыкъ.
Жашлыкъ этип мен,
Табалмайын мамырлыкъ,

Сени мен унутханда,
Муратымы тас этдим.

Сенсиз чыгъып жолгъа,
Кёпню тас этдим.

Кесингми сайлайса
Жол нёгерлени?
Огъесе тасмы этгенем.
Ол кюн мен сени?

МУРАТЫНА ЖЕТАЛМАГЪАН АКТЁР

Жаш адам жашауун искусство бла байлар-
гъа умут эте эсе, аны акъылын бийик муратла
бийлейдиле, жюрегин учундурадыла. Алай,
жашау бла къадар а кёплени къанатларын кес-
гендиле, ахшы умутларын юзюп. Заман, кеси-
ни жорукъларына бойсундуруп, сууукъ тенгиз
толкъунларында батдыргъанды.

Аллай ачы къадар хазырлагъанды жашау
Малкъарланы Токашны жашы Мухамматха.
Ол Кёнденде туугъанды. Атасы Токаш къо-
лундан келген, кеси къыйыны бла жашагъан
киши болгъанды. Жазычу Шауаланы Хасан
Мухамматны эгечинден туугъанды. Ол жазгъаннга кёре, 1930 жыл-
да Токаш колхозгъа бир ненча жюз къой, эки жыйырма тууар, онеки
ат, тёрт ёгюз, эки тирмен бергенди, кеси да, таягъын къолуна алып,
колхоз сюрююну ызындан кетгенди. Алай, Малкъарланы Жумарукъ-
ну жашы Токашны жалгъан дау бла, налогун тёлерге унамагъанды,
«Совет властьха сёгюм салгъанды» дегенни айтып, 1937 жылда тёр-
тюнчю ноябрьде тутуп, къайтмаз жолгъа ашырадыла къартлыгъын-
да («Заман» 15-чи апрель 1995 ж.).

Бу ишни бир къыйыры уллу жашы Мухамматха да жетгенди.
Аны окъуй тургъан жеринден «кулакны жашыды» деген чурум бла
къыстайдыла. Ол а Москвада ГИТИС-де биринчи Малкъар студия-
ны санында экинчи курсда эди. Жаш, элине, журтуна окъуудан къы-
сталгъан ат бла къайтыргъа уялып, анда къалады. Шофёр курсланы
тауусуп, Москвада таксист болуп ишлеп тургъанды. Актёр тенглери
окъууну бошاپ, Нальчикге къайтханларында, ол да театрда ишлер-
ге тохташады. Театрдан ол кезиуде кёп жашны аскерге алгъан эдиле
да, Мухаммат артыкъ туюл эди.

Аны бла экиде тургъан къарындашы актёр эм драматург, Жан-
тууланы Исса бла Хасанны айтханларына кёре, ол Малкъар театрны
биргесине элlege да айланганды. Анга шагъатлыкъ биз Геляланы
Рамазанны пьесасыны «Къанлы къалымны» программасында таба-
быз. Актёр анда элли кишини – Жанмурзаны ролюн ойнагъанды.

Алай актёрну сахна жолу бек къысха эди. 1941 жылда 2-чи сен-
тябрьде ол урушха кетеди. Аны жууугъу-ахлусу бла саламлашыр-
гъа окъуна онгу болмагъанды – алай къысха тюшгенди кетер кюню.
Къадар ачы болургъа тебиресе, ахырыда аямайды бир адамны да.
1941 жылда октябрь айда Харьков ючюн баргъан къызыу сермешде
Малкъарланы Мухаммат жан бергенди.

Мухаммат кёп жашамай кетгенликге, окъуу тенглери бла да кёп
турмагъанлыкъгъа, алагъа кесин суйдюргенди. Эсимдеди, Махий-
ланы Зоя аны жарсыулу, ариу сёзле бла эсгергени. Уяналаны Баблук

бла Жантууланы Исса да сабыр акъыллы, огъурлу адамныча айтадыла Малкъар улуну юсюнден. Уллу санлы, жарыкъ бетли, ачыкъ жүреккли, Мухамматны ачыуланып, кесин ушагъыусуз жүрютюп неда ушагъыусуз сёз айтып ала кёрмегендиле, эшитмегендиле. Аны атасына, кесине да аллай учуз ишле сынатханда, жүреги къатмагъанды, кишини ызындан «къара сабан сюрмегенди».

Къадаргъа мадар жокъду. Актёрну жазыуу алай болур эди. Алай, «кулакны жашы актёр болургъа тийишли туююлдю, ол терен сыфатла къураяллыкъ туююлдю» деген оюмла кесибизден чыкъгъандыла. Ишлеп, башын тутхан, жашау излеуню къылыгъын билген адам театргъа келишмейди дерге жарамаз. Аллай адамла уа, заманны жорукъларына келишмегенлери ючюн, бырнак болуп къалгъандыла.

САРАККУЛАНЫ Асият

АТМУРЗАЛАНЫ Магомед

КЪАНИЙТАТНЫ ГУРАЛАРЫ

Эгечим Фатиматха

1

Къарачыкъны жаны ючюн, мен да Къанийтат тюйюлме, ол эл таныгъан къоншум Ньююрчюкге бир исси къапдырмасам. Некми? Да ол хайырсызны хатасындан башым саусузла юйюнден чыкъмай къалды, аурунг, давлениямы дейсе, жюрекми дейсе... бал тузму дейсе, тууар тузму дейсе... менде болмагъан аурууну сен тапха эдинг. Аланы барына да тѣзерге боллукъ эди, бу жукъугъа не хадагъа этейим ансы. Эки кѣзден бирине жукъу кирмей къалды, таланган, къалкъый башлагъанымлай ол насыпсыз гурачыкъларым, доппанбаш тауукъчугъум да биргелерине, кѣз аллыма келип. Элген да, уян, къоркъ да, секирип тур. «Иш былай барса, телиле юйюне ашырлыкъбыз», - дегенди манга бакъгъан узункюулакъ Солман. Бу бары да «айтхылыкъ» къоншуму хайырынданды. Кесигиз ойлагъыз, менде не терслик?..

2

Къанийтат, тангны буруну бла ийнекчигин да саууп, тауукъ оруну къадаун ачып, тышына термилип тургъан тауукъчугъун бла гурачыкъларын арбазгъа жиберди. Гурала, тауукъ да, Къанийтатны ортагъа алып: «гур-гур-гур... гур – аш бер, гури-ри ... дегенчадыла. Къанийтат, кюфню ачып, семизден жылтырай тургъан гуралагъа, ууучун толтруп, ашлыкъдан аямай атады. Ууакъ ышара, токълула кибик мазаллы гураларына къууана, Къанийтат, тауукъчугъу гаккъыла табыучу жерчиклени тинтирге, халжар ичине ташайды. Тауукъчукъ бла гурала - Къанийтатны беш гурасы барды - ашадыкъ, тойдукъ, энди бир суусап ичейик дегенча, суу боюнуна ал бурдула. Гура бла тауукъну татах болуп да ким кѣргенди, болсада Къанийтатны доппанбаш тауукъчугъу гураладан кече-кюн да айырылмайды. Гурала да угъай демейдиле тауукъ шуѣхлукъгъа.

3

Хы – ы, унутуп барама, жылны жюзюм бишген кезиуюдю. Къанийтатны къоншусу Ньююрчюкню жюзюм бахчасы къуру бизни элде угъай, битеу республикада окъуна белгилиди. Анда болмагъан сорт-чешют, ол этмеген чагъыр тапсанг къойма. Къара, акъ, кѣк, жашил, сары, къызыл жюзюм. Баргъан жеринден жюзюм бутакъчыкъладан башха зат келтирмеучюдю, Африкагъа дери ол жетмеген жер а къалмагъанды. Ма ол гурала суу боюнуна тигелеген эрттенликде, Ньююрчюк да жюзюм

бахчасын тазалай, жауундан сора зая болгъан жюзюмчюклерине кюе, кёзлеринден кёз жашлары тёголедиле. Зыраф болгъан жюзюм копалланы четеннге сала: «Ай, налат болугъуз. Оуэй, оуэй... кыйыным не зырафына кетди. Къара жюзюмле... Бахчачыгъымы быйылча ёсюб а ким кёрген эди. Кимни къаргъышы жетди? Къайсыны аман кёзю тийди, кёзю чыгъар эсе да?» - дей, сытылады. Ньююрчюк, аузуна келген аманны да айта, тангны буруну бла, къоншу зат кёрюп къууанмасын деп, зыраф болгъан жюзюмлерин суу боюнунда багушха къуяды. Тейри, жортхан болур эрттенли бир тогъуз-он кере. Гура жыйын «суусапха» тигелегинчи, Ньююрчюк да, ишин тындырып, адам эслемегенине къууана, юйюне муштухул кирди.

4

...Къанийтатны гураларыны суу боюнуна тизилип баргъанларын кёрген аскер къуллукъну, анда низамны эсгермей хазна къалсын. Не сейир, не тамаша, иелери юйретмеген эсе, тизилгенни къой, бир аякъгъа барадыла. Солдан онгнга, онгдан солгъа – бирча. Тауукъчук да аладан къалмайды. Алларында баргъан тамата, къызылбаш, суу боюнуна жетер-жетмез, сир къатып, сол аякъгъа сюелип, узун боюнун соза, тегерекге сагъайып къарайды. «Гури–гури, кук–кут–кук. Гур–не–гур–бол–гъанды? Гурри–гурр, гур–гиз–гур», - дегенча, ызындан келгенле да сол аякъгъа сюелип, къаугъалы тегерекни тинтедиле. Жандракёз тамата, жюзюм багушну кёрюп, андан ургъан тахлыкъ ийисге сагъайды. Жюзюм ийис низамны, сафны да бузду. Багушну тегерегин алып, тахлыкъ ийисден гураланы, тауукъну да такай башчыкълары тегерек айлана, къалай этерге билмей, «тамата» къызылбашха аралдыла. Жыйын башчы арсар эди. Болсада, аягъы бла багушну чучхуй, жангыз жюзюмчюкню сайлап къапды. Боюнун магъаналы созуп, жюзюмню жутуп, сынаулу сагъайды. Къалгъанла, кёзлерин жандырып: «Гур-гур, не? Гур-гау-гурр-р, не-ди? Гур-ри-и...» - деген кибик, таматаларына умутлу къарайдыла. Тамата, эрлай жюзюм багушну чёллеп башлагъанына кёре, къабып кёргенин бек жаратханы баямды. Анымы кёрдюле, бир алапат затдан къалгъанча, барысы да багушну арагъа алып, жюзюм чёллеп башладыла. Азмы, кёпмю ашадыла гурала, ким билсин, болсада тамата гура кекире, багушдан бир жанлыракъ тентиреп, эки кёзчюгю кыйсыгъына сюзюле, «гу-гуу... гу» дей, доп деп, къыртишге сойланды. Ауукъ замандан, бирси гурала да жер-жерде тёнгередила. Соиланган гураланы кёрген допланбаш тауукъчук, тентирей-тентирей, жыгъыла да къоба, башчыгъы къалтырай: «Кок-кок.. куу...» - деп, амалсызгъа къала, иги кесек турду. Сора гуралагъа сылхыр къарамчыгъын атып: «Туругъуз, не жайыралгъансыз? Э-эй, хомухла!» - деп, къангкылдаргъа кюрешди. Алай, не медет, ол да боюнчукун соза кетип, «кап», деп сыртчыгъына тюшдю да, эки какачыгъы кёкге айландыла.

5

Тюш арада Къанийтат, теке къалкъыудан жайыгъа, арбазгъа чыкъды. Тегерекге кёз жетдирип, къанатлы затын кёрмегенде, сейирге къалды.

–Тобады, эндиге дери уа турмаучу эдиле гурачыкъларым, допан-

башчыгъым да. Къайда чырмалдыла была? Аллах хакъына, тюзден а турмайдыла. И-и, маржа, жанлы затмы тийген болур? Бир жокълайым, аурунг... Къарачыкъны жаны ючюн, - дей, таякъчыгъына таяна, суу боюну таба тебиреди. Къанийтатны тири жёбелеп баргъанын кёрген, анга төрт жыйырма жылдан аслам болады дерге тили не хазна айлансын. Сесе болур эди жарлы Къанийтатны жүреги: - Аллах, сен сакъла гурачыкъларымы, доппанбашчыгъымы да сау-саламат кёрейим. Дуния тонаучу, хыйлачы, урлака ... Къайсы къалмазлыкъны зараны жетер, бир да билмезсе!- деп шыбырдай, жүрюшюне къоша, суу боюнуна жетди. Жетсе - жетсин: токълула кибик мазаллы гуралары, доппанбаш тауукъчугъу да сойланып тура эдиле. Къанийтат харипни борбайлары къыйылып, къарыусуз ынычхай, жерге чёкдю.

– Оу мен жарлы да, мен хари-и-ип. Къырылып туралла да! Ой, сизни былай кёрмеге эдим да, кёрге кирге эди-и-им! Кимни зараны жетди сиз хариплеге-е-е?... – дегенни айта, какачыкълары кёкге айланып тургъан доппанбаш тауукъчугъуна кючден жанлады. – Мени коканашчыгъы-ы-ым, доппанбашчыгъы-ы-ым. Жумуртха келтириучючюгю-ю-юм. Кимни-и-и, къайсы ёсмезликни къоллары-ы-ы къурушдула-а-а? Оу мен хари-ип, сууумагъандыла алыкъа жарлычыкъла-а-а. Ах, «гури, гури» - деп, кимни чакъыра турлукъма энди-и? Мени къызылбашчыкъларым. Сютден тойгъан бузоучукъла кибик семизчиклери-им. Бар къыйыным суугъа кетди. Не хадагъа этсин адам? Сизни былай этген суугъа кетер эсе да, – деп, бир кесек да сарнады Къанийтат. Сора, эсине бир зат келип, жютю кёзчюклерин төгерекге жетдире, адам кёрюнегенине ыразылыкъда шошайды.

– Къарачыкъны жаны ючюн, бек тюз оюм этеме. Бу жарлыла суугъунчу тюклерин жулкъайым. Ол аман къызгъа жастыкъ этерме, харип. Хау, жулкъайым, зыраф нек этеме! Ол да хайыр... мыллыклары а кимге керекди, харам болгъандыла, аурунг. Тоба, тоба, Аллах, сен кеч. Суугъа, жылы суугъа сукъмай а къалай? – Къанийтат гураладан бирин боюнундан кётюрюп, тюгюн жулкъуп башлады. Гура тюкле тынч жылтыргъанына къууана, ал ботасын ашыгъышлы тешип, жерге жайды.

- Суу кереклиси жокъду, жылылай бек тап жыртылады, тоба. Оу мен ёллюк, бу семизликни кёрмейсе! Къарачыкъны жаны ючюн, болур бу бир эки жыйырма кийля, - дей, жарлы гураны жулкъуп, мыллыкны бир жанына быргъады. Жарым сагъатны ичинде (эсигиздемиди Къанийтатха сексен жылдан артыкъ болгъаны), тауукъну, гураланы да тюклерин жулкъуп, мыллыкларын жан-жанына быргъап, ал ботасын төрт къысып, таякъчыгъына таяна, юйчюгю таба тебиреди...

6

Ингир ала кёз байлана, какачыкълары кёкге айланып тургъан тауукъчукъга жан кире башлады. Аякъчыкълары къалтырай, башчыгъы тентирей, къыйынлы къыйналып, аягъы юсюне сюелди. Кесине, бирсилеге да не къыйынлыкъ келгенин толу ангылаялмай, такай башчыгъын жерге ура, мыйычыгъын ишлетирге кюрешди. Сора, жер-жерде сойланып жатхан къымыжа гураланы кёрюп: «Кок-кок-кок! Кок-кок-кок!

Неди бу ку-еууууу-куууукк!!!» - дегенча, төгерекни ачы кычырыкыгъа алдырды.

Кычыра кетип, кесини кымыжалыгъын эслегенча, тили тутулуп, ёлю кьалтырауукъ эте, эсин ташлады. Доппанбашны хахайындан гуралагъа да жан кире башлады. Кими тентирей, кими: «гур-гур-ру-гуу» дей, аякъландыла. Кызылбашла аягъы юслеринде тентирей, тишиси, кишиси да сейирге кьалып, бир бирлерин таныялмай: «Гур-гур-гур-ким-гур?»- дей, кызыл сакъалларын огъурсуз чайкъай, бирер жанына кьачадыла. Сора: «Бу неге ушагъан затды? Биз кимбиз? Жаныуармы, кьанатлымы? Гурамы, баппушму, кьазмы? Кымыжала. Къайда бизни кийимибиз? Ма-а ол тамата гурагъа ушайды. Оу мен ёллок, кьыппа-кымыжа. Не эришиди, айып туююлмюдю анга! Ах, ананг ёллок, мен кесим а? Мен жарлы, не болгъанды бизге?! Баш токмакъларыбыз гурала, кьалгъаныбыз?.. Гур-р-ри, гур-гу, тюксюз шайтанла. Ким жетдиргенди бизге бу зарауатлыкъны-ы, бедешликни-и-и?» - деген сунарыкъ эди былагъа туурадан къарагъан. Ауукъ замандан, насыпсызла кеслерине келе, бир бирлерин тинте, жангъдан танышханча, жууукълаша башладыла. Гузabalарын а тохтатмайдыла. Башларына келген кыйынлыкъны сезгенден сора, кьарангы болгъунчу, орунубузну табайыкъ деген халда, кымыжа жыйынны эл таба тебирегенлери, тауукъчукну да тыпырдагъаны тенг болдула. Гура кьауум, «шуёхубузну» къалай атып кетейик дегенча, тыпырдай башлагъан допанбашны ортагъа алып, гур-гур-рри!! Тур-р-р-гур-р-р!!»- деп гузabalашдыла.

Энди кёзюгюзге бир келтиригиз бу болумну: насыпсыз тауукъчук кёзчюклерин ачханында, беш да мазаллы, кымыжа шайтан башындан къарап, хахайдан кыра, кызыл сакъалларын кьалтырата, бир кьужур тилде дау эте... Къыяма деп быллайгъа айта болурла. Тауукъчук ахырат, жаханым да бу болур дегенча, секирип кьобуп, тамата гураны аякъ орталарындан сыпдырылып, жалан кьанатчыкъларын кьагъаргъа кюреше, кесчигин жюзюм багуш таба атды. Багуш башына чыгып, кычырыр муратда боюнчугъун да бир созду, алай, не медет, тили тутулуп, чууу да чыкъмады. Гура жыйын багушну кёргенлей, андан келген ийис мыйыларын кьозгъай, башлары бла сынагъан палах жюзюм багушдан башланганын сезгенча, хахайларын жангырта, мыллыкларын Къанийтатны юйю таба атдыла. Тауукъчукъ, кымыжа жыйынны кьачханын кёрюп, кьарангыда кесим къалама да, итле ашы болама дегенча, аланы ызларындан муштухул тебиреди.

Мени жауум да ашхамда, кызылбаш, кызылсакъал жыйынны эл таба келгенин кёрге эди.

7

Къанийтат кюнню кюн узуну муркку эте, кесчигин жубандыра, ар-базчыгъында желим жабыугъа гура тюклени кьурутургъа жайып, ашхамгъа дери кечинди. Энди уллайгъан адамгъа кёпмю керекди дейсе, арыгъан болур эди, харип, Къанийтат, юйчюгюне кирип, темир ундурукъчугъунда кьартлыкъ кьалкыугъа кирди. Кёзчюклерин кыса тебирегенлей, бюгюн башы бла сынагъан палах эсине тюшюп, гурачыкъ-

ларын, тауукъчугъун да мудах эсгереде: «Тобады, Къарачыкъны жаны ючюн, не адам зараны тийгенди, неда ауруу къыргъанды жарлыланы. Аллайны ким кѳргенди, аурунг, барысы да бирча къырылып. Хар палах да манга болады, Аллах хакъына. Ма-а, алайда уллуаууз Парийзатны бир, эки деп жюзден артыкъ тауугъу, баппушу да, бир да алагъа жукъ болмайды. Быланы бешчигин да ол аман къыз балачыкълай алып келген эди. Энди быланы хапарларын эшитсе, аз жарсымаз, жарлы башы. Да менде не терслик? Жазны узуну аладан сора ишим болмагъанча айландым ызларындан, Къарачыкъны жаны ючюн, керти айтама. Оу, аланы семизликлерин кѳрген, бузоула кибик. Хы-ы, тауукъчугъум а? Доппанбашчыгъымы зайыннга олтуртайым деп тура эдим. Ма энди жумуртха да жокъ, зайын да жокъ. Ол къалмазлыкъ къоншуму, Ньюзюрню хоразы бек жокълаучу эди кесчигин да... тауукъчугъум да алай. Хатлама энди Ньюзюрге, хоразгъа да. Къуру къалдыкъ доппанбашдан. Ачыу этип, жарсыгъанмы этерикдиле къоншуларым а, тобады, асыры къууангандан той этерле, Къарачыкъны жаны ючюн. Билдирмезге керекди кишиге да. Соргъан болса, барысын да сатып къойгъанма дерме. Тобады, керти айтама, эртген бла тангны буруну бла, ол суу боюнунда мыллыкъланы букдурургъа керекди, неда басдырыргъа. Ансы, «эл ауузу - элек» дегенлей, эл бедешлиги боллукъма. Эл ауузуна уа бир тюш. Тобады, бир Парийзат окъуна жетерикди Беш да Тау элге. Тили тамыры бла юзюллюк... Тоба, тоба. Аллах сен кеч, не эришиле сѳлеше турама, Къарачыкъны жаны ючюн ... Ма аллай сагъышла жарлы Къанийтатны башын алгъан кезиуде, къабакъ эшик къагъылгъанча кѳрюндю.

– Оу кюнюм, бу заманда къабакъны туйген ким болур деп, Къанийтат туруп, тышында чыракъны жандырды. Алай ол терезеден къарап кишини да кѳрмеді. – Къабакъ эшик ачылыпды, арбазгъа кир, ким эсенг да. Мен бусагъат, - дей, галошчукъларын къаплап, Къанийтат арбазгъа чыкъды.

– Бусагъат аурунг, кече белинде не айланыуду бу? Бара турама, деп, Къанийтат къабакъ эшикни кенгине ачды. Ачсанг а, аллайгъа ач! Беш да къымыжа «шайтанны» кѳрген Къанийтат: «Бисмилляхий, бис-милля-хий... Тоба, то-ба... шайтанла-а-а... жинле-е-е... Мени гурачыкъларыма-а-а уша-аш. «Гури-гури-и, гуги-ги-гу» дейдиле кеслери да. Мен кетди-им, ѳлдю-юм. Келигиз, бирге барайы-ыкъ... сира-ат кѳпюрден ѳтюп барама-а-а. Къымыжа жинле-е... шайтанла-а-а... - дей, эсчигин ташлап, доп деп, сыртчыгъына ауду. Къымыжа гурала, ачыуланyp: Гу-р-р, гу-у!! Гу-р-р-р-и!!» - дей, гузбаларын тохтатмай, Къанийтатны юсю бла атлап, бирле кѳргюнчю орунубузну табайыкъ дегенча, тауукъ оруннга чапдыла. Бир кесекден, доппанбаш тауукъчукъ да жетди. Арбазгъа кирип, эси аууп жатхан Къанийтатны юсюне минип, къанат къагъа: «Ма санга алай керекди. Сен манга жетдирген зарауатлыкъланы, артыкълыкъланы, бедешликни, айыпны, гура жыйын кечере да болур, алай мен а, угъай! Хатлама санга зайын, гаккы да!!» - дегенча, ѳттем атлай, тауукъ оруннга ташайды.

...Дунияны башында болурму менден насыпсыз, менден жарлы? Къарачыкъны жаны ючюн, сюдге берликме къоншум Ньююрню. Энди айтыгъыз, жамауат, менде не терслик? Къыйынлыкъгъа тюшген да мен, эл кюлкюлюк да мен. Больницаладан чыкъмагъан да мен жарлы. Ол а? Ньююр дейме, тазирге къаллыкъ ол жалан башы. Не-е? Анда не терсликми? Да, юйюгюзге ахча жауарыкъ, аны жюзюмлерини палахындан башыма ауруу тапдым, эл бедишлик болдум! Охо, мени къояйыкъ, насыпсыз гураларым бла тауукъчугъум а? Ма-а, багушда къара жюзюмледен яхшы ашадыла, такай башчыкълары сылхыр болдула... кеф болдула да, эслери ауду. Ньююрню эси аманына ауар эсе да. Мен а къайдан биллигем аланы кеф болуп сойланнганларын? Ы-ы, айтыгъыз, жамауат! Жан алгъан сундум да, жыртдым тюклерин жарлыланы. Башында ол къалгъан тюклери алай жылтырыр эсе. Бош кюлесиз, ма тюз мындан, больницадан ычхыннганымлай... гураларым, мен да сюдге берликбиз къоншуму.. Анга бир исси... Оу, оу эшигим... оу кюнюм! Биягъы тутду... кёлюм аман этеди... Дохту-ур, багъыучу-у-у-у, къайда къалдынг? Болушугъу-у-уз... гурачыкъалары-ы-ым, доппанбашчыгъы-ым бери жетиги-из....

Багъалы окъуучула, бу мен айтхан хапар керти болгъан ишди, ийнаныгъыз манга. Болсада айтырыгъым: кёресиз да ичгини хатасын. «Шайтан» суу адамгъа угъай, жаныуарлагъа окъуна келтиреди палах. Тейри адамы, керти айтама!!

АТЛАРЫ

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТГЕ – 75 ЖЫЛ

МОКЪАЛАНЫ ЗУЛЕЙХА. Атам. <i>Статья</i>	2
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Акъ бийиклени жырчысы. <i>Статья</i>	7
ИГОРЬ ТЕРЕХОВ. А мельничный круг продолжает вращаться. <i>Статья</i> ...	9
МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТ. <i>Назмула</i>	16

МАЛКЪАР ХАЛКЪ ТУУГЪАН ЖУРТУНДАН ЗОР БЛА КЕЧЮРЮЛГЕНЛИ –70 ЖЫЛ

МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Тауларыбыздан узакъда. <i>Статья</i>	31
--	----

ПОЭЗИЯ

ВАЖА ПШАВЕЛА. Къонакъ бла къонакъбай. <i>Поэма</i>	45
ЭРЛИНГ КИТТЕЛЬСЕН. Кавказ. <i>Поэмадан юзюк</i>	69

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Илму экспедиция – тау ауузлада. <i>Архивде табылгъан кгагъытладан</i>	78
--	----

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ЖИГИТЛЕРИ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Сени жулдузунг ой батмаз, Омар. <i>Статья</i>	86
--	----

ПРОЗА

МУРАДИН ЁЛМЕЗ. Учхан айрыкамны хангошасы. <i>Роман-жомакъ</i> 91	
ТУУДУЛАНЫ БОРИС. Айыу бла къабан. <i>Хапар</i>	210

КЪАЛАМ СЫНАУ

МУСУКЛАНЫ ДЖАМИЛЯ. <i>Назмула</i>	213
---	-----

САХНА

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Муратына жеталмагъан актёр. <i>Статья</i>	215
--	-----

ЧАМХАНА

АТМУРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Къанийтатны гуралары. <i>Чам хапар</i> ...	217
---	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (175)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 05. 14. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 112. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алынгандыла», – деп чертген борчду.